

Л. О. НОВОСКОЛЬЦЕВА

**ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ
СТАНОВЛЕННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В
УКРАЇНІ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
”ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”**

Л.О. Новоскольцева

**ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В
УКРАЇНІ**

Монографія

Луганськ – 2010

УДК 32.019.5(477)

ББК 66.033.1

Н 76

Рецензенти:

Н.Ю. Ротар – д-р політичних наук, професор кафедри політології та державного будівництва Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича;

Т.М.Татаренко – д-р політичних наук, професор, завідувач кафедри соціального управління та соціальних комунікацій Луганського національного аграрного університета

Науковий редактор: **Ю.І.Макар** – д-р історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Н 76 Новоскольцева Л.О. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: монографія / Людмила Олександрівна Новоскольцева. – Луганськ, 2010. - 244 с.

У монографії здійснено комплексний політологічний аналіз процесу становлення громадянського суспільства в Україні. Прослідковано еволюцію змісту поняття громадянське суспільство, розкрито зміст сучасних підходів до визначення сутності громадянського суспільства, особливостей його становлення за умов посттоталітарної трансформації. Основна увага зосереджена на аналізі політичних інститутів громадянського суспільства як конституційно-правовому засобі прямої і представницької демократії, політичних партій, груп інтересів, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування, які пов'язані з реалізацією влади в суспільстві.

Рекомендовано науковцям, викладачам, аспірантам, студентам вищих навчальних закладів, а також усім тим, хто цікавиться проблемою становлення громадянського суспільства в Україні.

УДК 32.019.5(477)

ББК 66.033.1

Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 24 грудня 2010 р.)

ISBN

© Новоскольцева Л.О., 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	9
1.1. Становлення ідеї громадянського суспільства в історії політичної думки.....	9
1.2. Сучасні проблеми концептуалізації громадянського суспільства.....	32
1.3. Джерельна база дослідження	48
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ.....	75
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ.....	87
2.1. Вплив особливостей українського соціуму на процес становлення громадянського суспільства.....	87
2.2. Роль громадських рухів та організацій у процесах демократизації політичної системи України.....	126
2.3. Специфіка моделювання правового поля діяльності громадських рухів.....	151
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.....	181
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	191
3.1. Вплив проблеми регіональної ідентичності та культурно-політичної єдності на становлення громадянського суспільства в Україні	191

3.2. Еволюція інститутів громадянського суспільства в процесі розвитку партійної системи України.....	200
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ.....	228
ПІСЛЯМОВА	234
ДОДАТКИ	249

ПЕРЕДМОВА

Політична реальність в Україні характеризується як перехідна, трансформаційна. Метою цієї трансформації є становлення принципів правової та демократичної держави, справжнього народоправства та відповідної політичної культури суспільства. Становлення демократичної політичної системи неможливе без активної участі громадянського суспільства, яке є запорукою подолання суспільних деформацій тоталітарної доби. Проте цей процес не може відбуватися несуперечливо й безболісно, оскільки інтенсивність політичних змін може суттєво випереджати процес формування інститутів громадянського суспільства, особливо за умов одночасних ринкових трансформацій. У таких обставинах теоретичні рефлексії з приводу сутності громадянського суспільства, його конкретних проявів та феноменів в українських реаліях повинні підкріплюватися аналізом його інституційного становлення, кількісної динаміки громадських організацій, активності громадських рухів, їхніх відносин з інститутами політичної системи та залежності від політичного процесу в цілому та електоральних циклів, зокрема.

Зазначені обставини зумовлюють суспільну та наукову важливість комплексних теоретико-емпіричних досліджень, спрямованих на адаптацію теоретичної спадщини світової політичної думки в концептуалізації явища громадянського суспільства до українських реалій, визначення особливостей політичної та суспільної активності українських громадян, формулювання характеру взаємовідносин громадянського суспільства та політичних інститутів у контексті політичного процесу.

Серед указаних тем важливе місце посідає аналіз проблем, які виникають у зв'язку зі становленням, функціонуванням і тенденціями розвитку громадянського суспільства. Актуальність теми посилюється й практикою політичного буття сучасної України, оскільки вона декларувала формування громадянського суспільства і створення соціальної, демократичної, правової держави, метою яких має стати людина, конкретний громадянин. Із розвитком громадянського суспільства в нашій країні пов'язується можливість виходу зі світоглядної кризи, оновлення всіх сфер життєдіяльності людини.

Проблема становлення громадянського суспільства і роль політології у вивченні цього процесу є особливо важливими для колишніх соціалістичних країн та тих молодих незалежних держав, які виникли на теренах СРСР і стали на шлях демократичного розвитку, у тому числі й для України. Етатизм не залишав місця незалежним, самостійним союзам, інститутам, організаціям, які могли б виражати різноманітні інтереси й потреби людини, і в той же час захищати її від державного свавілля. Панувала адміністративно-командна, авторитарно-бюрократична система правління з широким застосуванням насильства й репресій. Відсутність структур громадянського суспільства та їх зворотного впливу на державу була головною причиною того, що держава вдавалася до довільних широкомасштабних експериментів над суспільством, чинячи над ним насильство.

Особливо важливим становлення громадянського суспільства є для України. Відсутність у минулому власної незалежної державності, демократичних традицій політичного життя таїть у собі загрозу переходу після набуття незалежності від соціалістичного етатизму до державного фетишизму, некомпенсованого громадянським змістом. Ознаки цього фетишизму виявляються, зокрема, у

надмірній політизації суспільного життя, визначенні розбудови державності як найголовнішого суспільного завдання при невирішеності елементарних життєвих проблем людей.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Становлення ідеї громадянського суспільства в історії політичної думки

Дослідження етимології поняття "громадянське суспільство" показує, що ключовим змістовним концептом у ньому є саме "громадянин". Останній, хоча й має бути відповідальним членом спільноти, речником соціального середовища, водночас заперечує принцип домінування колективу над індивідом, оскільки сам є носієм певного комплексу нормативних свобод одноосібного волевиявлення і гарантованої співучасті у вирішенні долі спільноти. Тому громадянин, на відміну від "просто людини" чи "підданого", є втіленням певної "діалектичної напруги": "громадянином" його робить приналежність до спільноти ("громадянства"), але ця приналежність повинна мати чітко й нормативно окреслені межі суспільного контролю, інакше словоутворюючий зміст поняття "громадянин" втрачається [5, с. 57]. Саме це протиріччя і становить стрижень суспільствознавчої та політологічної рефлексії з приводу сутності громадянського суспільства, імовірності та необхідності його створення. "Суспільство", "спільнота" – феномен колективістичний, надіндивідуальний, "громадянин" – повноправний вільний індивід, "громадянське суспільство" – конструктивний результат співіснування вільних індивідів, який покращує їхнє становище (або надає інших гарантій), але потребує від них певного самообмеження задля досягнення спільної мети. Зрозуміло, що це протиріччя наближає проблематику громадянського суспільства до вивчення сутності владних відносин, взаємовідносин держави й особистості, держави

й суспільства. Додатково ускладнює інтелектуальний пошук те, що врешті усталився підхід, який робить саме поняття "громадянське суспільство" змістовним лише в контексті опозиції "громадянське суспільство – держава / державна влада", яке вперше стає певним посередником у відносинах між владою та індивідом. Проте воно (поняття) залишається при тому суб'єктом колективним, і через це приреченим на внутрішню множинність рівноправних позицій (внутрішньо закладене протиріччя), у той час як держава за своєю природою – ієрархічна структура, яка втілює цілеспрямовану функцію контролю, яка завжди схильна до зростання. Розуміння суті концепту і впливу суспільних реалій на його ймовірну реалізацію пройшло тривалий шлях становлення й у всіх культурно-історичних умовах знаходило своєрідне теоретичне втілення, врахування досвіду якого для сучасних дослідників є необхідним.

Подальше утвердження державності суверенної України багато в чому залежить від того, наскільки глибоко й усебічно будуть теоретично розкриті закономірності соціальних явищ на сучасному етапі реформування суспільства, які конкретні висновки будуть з цього зроблені, і що саме буде втілено в життя. Стабільність та еволюційність окремого організованого суспільства залежить від усвідомлення якості самого суспільства, його самореференції, що є ключовою проблемою суспільствознавства, теорії і практики державного будівництва й суспільного розвитку [33, с. 19].

Основоположна гуманістична ідея громадянського суспільства полягає в поєднанні постійного розвитку суспільства, його зміни й удосконалення з розвитком людини, з переходом від менш розвинутої особистості до більш розвинутої, від людини світу ворожості, стихії і необмеженої свободи до громадянина суспільства з

відповідною сукупністю прав і обов'язків. Саме такий еволюційний підхід був вихідною мотивацією для тих мислителів, які з давнини шукали ті зразки суспільного устрою, які б надавали новій якості суспільному життю.

Становлення громадянського суспільства являє собою процес, у якому одночасно цивілізуються, перетворюються, переплавляються громадяни і відносини між ними, само суспільство як колективне начало і держава, відносини між державою, людиною і суспільством.

Виходячи з трьох начал, які формують громадянське суспільство – колектив, індивід, державна влада, – визначаємо, що умовою розвитку громадянського суспільства є їхня взаємна рівність, рівність прав, свобод і обов'язків. Суттєва перевага одного з цих начал руйнує громадянське суспільство. При пануванні держави над суспільством, чи колективу над особою, чи антиколективного індивідуалізму, громадянське суспільство не може повноцінно функціонувати, реалізувати свої потенційні можливості. У громадянському суспільстві всі конфлікти між державою і суспільством, чи індивідом регулюються не насильством, а правовими й політичними засобами, владою держави, що обмежена рамками закону. Громадянське суспільство – це соціально організована структура, що складається поза межами політичних структур, але перебуває в прямій залежності від змісту і розвиненості політичної організації суспільства. Такі елементи політичної організації, як чітке розмежування функцій державної влади, демократичне законодавство, легальна опозиція, багатопартійність тощо, реалізують цінності суспільного життя, політичної і соціальної свободи людей і їх об'єднань, утверджують вплив громадянського суспільства на державу [47, с. 117].

Суттєве значення для функціонування громадянського суспільства має легітимність державної влади, тобто отримання права на владу від народу, від виборів в умовах демократичного волевиявлення; реальність демократизму в усіх формах влади, залежність влади від закону, підконтрольність влади закону; ефективність влади не у формі привілеїв для обраних, а у формі забезпечення інтересів усього суспільства, інтересів кожного громадянина, забезпечення кожному можливості творити вільно своє життя. Проте ці усталені визначення й характеристики є результатом тривалих теоретичних пошуків як мислителів давнини, так і політичних теоретиків новітньої доби.

Виникнення поняття "громадянин" належить до соціальних реалій Античності, коли система міст-держав (полісів), на відміну від східних імперій, створила інститут громадянської общини зі значимо більшим обсягом індивідуальних свобод та участі індивіда в суспільному житті. Саме ця система створила поняття "громадянське суспільство" у відповідних двох варіантах – грецькому (*koinonia politice*) та латинському (*societas civilis*), і "громадянин" (*civis, polites*). Суспільним сенсом громадянського суспільства було протистояння деспотії в середині держави і спільнотам варварів (негромадян) ззовні. Громадянин виникає як самостійний соціальний і політичний актор, що володіє певними правами і наділений обов'язками. Потреба в упорядкованості відносин у середовищі громадянської общини обумовила особливо важливу роль держави в існуванні громадянського суспільства – не як інституту, що володарює суспільством, але як інституту, що його впорядковує. Громадянське суспільство було б неможливим без держави як просторово та соціально структуруючого чинника.

Саме поняття "громадянин" з'явилося в Давній Греції, де "polis" – місто-держава – означав общину громадян, а "громадянин" (politus) означало "гарний хлібороб, хазяїн, глава фамілії" [67, с. 7–9]. Громадяни полісів (ми маємо на увазі поліси з демократичним устроєм, передовсім Афіни) були юридично і політично рівноправні, мали право на одержання земельної ділянки й на матеріальну допомогу від держави. Взаємозв'язок понять "громадянин" і "власник" обумовлював розуміння свободи як економічної незалежності: "не може бути вільним працюючий на іншого", навіть якщо вони мають однакові політичні права – адже вони не є рівними економічно [5, с. 62]. Отже, поняття "громадянин" утворилося спочатку як економіко-правове. Кожен громадянин мав не тільки права, але й обов'язки – воювати, брати участь у керуванні суспільними справами поліса, дотримуватися звичаїв. Отже, це був комплекс прав та обов'язків, що впливав зі статусу вільної людини і громадянина поліса. За умов афінської демократії не було громадянина, який не був би двічі протягом свого життя залучений у члени законодавчого органу, де йому доводилося засідати щодня протягом цілого року, через що не було часу для особистої праці. Тому Аристотель постулював, що той, хто має потребу в особистій домашній праці, не може мати статусу громадянина. Пряма антична демократія могла існувати тільки за умови особистої і безперервної участі в ній усіх громадян [99, с. 386]. Таким чином, громадянин античного суспільства в першу чергу належав державі, але це було формою його самореалізації як вільного індивіда.

Опозиція в системі "громадянське суспільство – держава" існувала в історії з незапам'ятних часів, тому ідея громадянського суспільства наявна, хоча й у прихованому вигляді, і в теоріях про державу. Так, пошук

Платона був спрямований на ліквідацію причин внутрішньої конфліктності античного суспільства, яку він вбачав у таких інститутах, як сім'я і приватна власність, що породжують громадянські відношення. Модель ідеальної держави мислилася Платоном через розуміння держави як монолітної єдності її громадян [77, с. 374]. Ця модель заперечувала складну структуру громадянського суспільства, індивідуальну свободу як таку, тому що остання поставала потенційною загрозою цілісній єдності держави. Платон шукав формулу довговічності держави, порятунку її від виродження і прагнув ґрунтуватися на існуючих прикладах, йому відомих, – Єгипет, інші східні держави, консервативні, стабільні, але позбавлені політичного та правового індивідуалізму.

Аристотель розумів державу як певну цілісність, самодостатність і самоконтроль, але заперечив платонівське намагання "зробити державу надмірно єдиною" [5, с. 93]. Цей грецький мислитель знайшов слабе місце в платонівській моделі: бажання розчинити все особисте та одиначне в загальному. Для нього держава була поєднанням багатьох індивідів, особистостей. Суперечка Аристотеля з Платоном є для нас суттєвою в тому сенсі, що Аристотель "змирився" зі вже згаданим нами протиріччям між важливістю вільної індивідуальності й потребою державної стабільності. Через це він став стверджувати корисність недержавних суспільних союзів. Згідно з його теорією, держава виростає природним образом шляхом об'єднання людей в сім'ї, сімей – у селища, а селищ – у державу [6, с. 105–112]. Таким чином, держава має певну анатомію, фізіологію, внутрішній устрій та відносини, руйнація яких веде до загибелі самої держави. Міцність держави залежить від міцності її структурних одиниць. Суспільні спільноти поза межами державної влади повинні існувати; вони не можуть

існувати без держави, але не є тотожними державі, і водночас є умовою її існування. Утім, на думку Аристотеля, такий устрій є природним, адже спирається на ”природу людини”.

Слід зазначити, що спонуками для Аристотеля були ті ж міркування, що й для Платона стосовно збереження стабільності держави. Проте засоби, запропоновані Платоном для зміцнення державної єдності, насправді вели до протилежного результату. За визначенням Аристотеля, держава є спілкою вільних людей. Через це замах на свободу громадян означає саморуйнування держави. Тобто тоталітаризм (якщо вживати сучасні поняття) є тою крайністю існування держави, що характеризується її самозапереченням. Саме це стверджував Аристотель, коли, заперечуючи своєму вчителю Платону, писав: ”Ясно, що держава при єдності, яка постійно посилюється, перестане бути державою. Адже за своєю природою держава є певною множиною. Якщо ж вона прагне єдності, то в такому випадку з держави утвориться сім’я, а із сім’ї – окрема людина: сім’я, як і кожний погодиться, відрізняється більшою єдністю, ніж держава, а одна людина – ніж сім’я. Таким чином, якби хтось і спромігся здійснити це, то усе ж цього не варто було б робити, тому що він тоді знищив би державу...” [6, с. 4]. У суперечці з Платоном Аристотель вперше суттєво критикує тоталітарний принцип устрою держави, указує на його неконструктивність і саморуйнівність. Політична думка Стародавньої Греції, що розвивалася в суперечках про форми найкращого політичного устрою, висунула ідею активного індивіда – громадянина, від чеснот якого залежить процвітання спільного. ”Для грека, – пише Ж.-П. Вернан, – людина невід’ємна від громадянина; розмірковування є привілеєм вільних людей, які

взаємопов'язано виявляють свій розум і здійснюють громадянські права й обов'язки" [22, с. 157].

У Стародавньому Римі де-факто встановлюється синонімічність суспільства (*societas*) і громадянства (*civitas*). Рівність громадян римського поліса сприймалася в сенсі юридичної правоздатності, відповідальності перед законом, але не існувало рівності в політичній і соціальній сфері. Визначальну роль у цьому відігравав ценз, який поєднував об'єктивні критерії (розмір майна і характер походження) з тою оцінкою, яку надавав громадянину репрезентований посадовцем-цензором колектив (громада), що й визначало місце громадянина в соціальній ієрархії, його відповідні права й обов'язки. Володарі високого соціального статусу мали монополію на суспільну пошану, але натомість у більшій мірі мали й обов'язки, поставивши на службу суспільству свої статки й таланти. Пожертвувати собою задля громадянської общини означало пожертвувати собою задля свого належно зрозумілого інтересу, і це нескладне співвідношення між благом і величию колективу й кожного його члена виключало можливість відчуження індивіда від громади. Крім того, як відзначав політичний мислитель Полібій, загальне єднання в громадянській общині мало й економічний стимул: усі громадяни, у тій чи іншій мірі, беруть участь у прибутках, принесених успішними війнами. При експлуатації надбань "римського народу", громадяни виступали як співвласники або пайщики [111, с. 29]. Ще одним здобутком Риму була інституціоналізація недержавних об'єднань громадян (у вигляді ремісничих колегій), які за своїми принципами відносин імітували кровно-родинні (кланові) стосунки патронів та клієнтів, але вже мали інший зміст. Попри це, загальним місцем у науковій літературі є констатація обмеженості римської демократії у порівнянні з афінською

як результату більшої замкненості громадянської общини (що надавало римському громадянству особливої ціни, породжувало гордість за приналежність до нього), недостатності соціальної мобільності, монополізації магістратур знатними родами [62, с. 119].

За доби Середньовіччя відбувається синтез успадкованих від попередників давньогрецьких та римських природно-правових та приватно-юридичних концепцій із засадами християнської теології, яка задавала дещо інші, універсальні принципи в оцінці статусу й ролі індивіда в житті спільноти [14, с. 157]. Певною мірою це означало розрив з обмеженим "полісним мисленням" на користь запровадження богословських висновків як загально необхідних засад життя суспільства; з іншого боку суспільні реалії доби феодалізму перешкоджали втіленню в життя тих універсалістських принципів, які несло в собі християнство. За цей період політико-правова теорія зазнала помітної еволюції, хоча всі існуючі теорії виростили на єдиному світоглядному "ґрунті" – на підставі християнського світорозуміння. З утвердженням християнської моделі світу змінилося розуміння природи часу. І якщо в Античності час мав циклічну схему і розвиток держав уявлявся нескінченно перехідним від однієї форми правління до іншої, то з утвердженням християнської картини світу час "розпрямляється" і набуває очевидного "напрямку": від створення світу до Страшного суду. Відтоді розвиток усього світу, у тому числі й політичної його складової, виявляється підпорядкованим єдиній меті, котра задана Творцем. Кожне явище світу, кожна істота виконує свою частину задачі, зміст якої в цілому є підвладним тільки Богові.

У цій системі всі явища є взаємопов'язаними і взаємозалежними. Виникає концепція "великого ланцюга буття": усі явища світу пов'язані між собою – і розлад, і

дисгармонія – зміни в окремії ланці неминуче позначаються на інших. У політичній теорії цей образ набув реалізації в організмичній концепції держави. Остання уявляється організмом, у якому кожна частина тіла (орган) уособлює певну верству, стан. Середньовіччя успадкувало від Античності розуміння держави як співтовариства людей, але за доби Античності це означало – об'єднаних спільним розумінням права, а в добу феодалізму – об'єднаних самим Богом, який створив складний ієрархічний політичний організм. Саме за Середньовіччя остаточно усталюється уявлення про особистість. Спільність ідеалів, цінностей, форм мислення, поведження людини у своїй верстві – корпорації робили її захищеною від держави й інших станів, але в той самий час залежною в межах свого суспільного сегменту. З іншого боку, корпорація все ж сприяла усталенню індивідуальностей на рівні членів колективних суб'єктів суспільних відносин [11, с. 66].

Релігійна реформація надала нового поштовху осмисленню уявлень про особисто-духовну гідність людини, її права на вибір. Фундатори Реформації насамперед прагнули до відтворення теократичного ідеалу Середньовіччя, що похитнувся, на основі особистої віри і суворой духовної дисципліни. Реформатори постулювали необхідність особистого спілкування людини з Богом, яке не потребує посередництва Церкви. Англійський богослов-реформатор Джон Понет у своєму "Короткому трактаті про політичну владу" зазначав: "...природний закон [...] був записаний в десяти заповідях [...] і в цьому законі була роз'ясненою справедливість [...], єдиний шлях створення держави (Common wealth)" [36, с. 65]. У контексті нашої теми знаковим є застосоване Дж. Понетом тлумачення держави як "суспільного (буквально – громадського) блага" (Common wealth). У цьому англійський автор

випереджав подальшу концепцію громадянського суспільства в сенсі її гуманістичної мети та особливої ролі у відносинах із владою. Проте загалом, реформатори пов'язували необхідність держави або громадянського суспільства як необхідного наглядача за людиною, яка стала приреченою на зло внаслідок гріхопадіння. Отже, усе-таки політична влада наділялася найвищою легітимністю.

Саме за часів Реформації поняття Аристотеля "громадянське суспільство" ("koinonia politike"), яке позначало стан існування поліса, отримало декілька перекладів та знову увійшло до соціально-політичного лексикону. Так, латинський варіант "societas civilis" уперше з'явився в середині XVI ст. в перекладі з латинської однієї з рукописних праць німецького гуманіста і реформатора, соратника Лютера Ф. Меланхтона. Проте сам термін "громадянське суспільство" й у вченні Лютера, і в працях Меланхтона є лише синонімом держави, громадянської спільноти.

Розрізнення політичного змісту термінів "держава" і "громадянське суспільство" відбувалося повільно, але ми можемо припустити, спираючись на політичну практику та політичну теорію того часу, що незастосування певних слів аж ніяк не означає відсутності самих понять та уявлень. Середньовіччя, Відродження та Реформація поступово готували умови, певні інтелектуальні напівфабрикати для появи повноцінного суб'єкта громадянського суспільства – громадянина – політико-правова сутність якого набере ясності вже за умов модерного суспільства.

Видатний мислитель епохи Відродження, засновник нової буржуазної політичної науки Нікколо Макіавеллі вважав, що вищим втіленням людського духу є держава, а метою, змістом і щастям життя – служіння їй.

У праці "Міркування про першу декаду Тіта Лівія" Макіавеллі пише про прагнення держави підірвати будь-яку діяльність суспільства, аби самій піднятися. Тут уже є очевидне розрізнення автором держави і громадянського суспільства, політичної і громадянської сфер. Найбільш чітко розрізняє Макіавеллі державу і громадянське суспільство, розмірковуючи про співвіднесення політики і моральності. На його думку, політична влада і політична діяльність аморальні, оскільки аморальною є сама природа політичних відносин [36, с. 72].

Макіавеллі, наслідуючи багато в чому Аристотеля, знайшов у складному сплетінні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин державно організованого суспільства наявність громадянського суспільства і розпочав не завжди усвідомлені спроби "розвести" державу і громадянське суспільство. Він показав, що окрім держави є дещо самостійне, яке живе за своїми законами і не в усьому підвладне державі.

Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк вже достатньо широко використовують поняття "громадянське суспільство". Більше того, концепт "громадянське суспільство" посідає ключову позицію в їхніх природно-правових теоріях. Так, Т. Гоббс стверджував, що громадянське суспільство (Civil Society, Commonwealth) розвилось природним чином у результаті контактів вільних індивідів між собою. Отже, в історії був бездержавний період, який одержав назву "природний стан". Коли чисельність людей зростає й їхні шляхи та інтереси почали перетинатися, то відносини між ними стали характеризуватися ворожістю, що переросла, зрештою, у "війну всіх проти всіх". Ця війна неминуха в бездержавному стані, вважав Гоббс, по-перше, через людську природу ("...у природі людини закладено три основні причини війни – суперництво, недовіра, любов до

слави і панування...”) і, по-друге, через поняття свободи (“...тому що в природному стані всі люди мають право на все, і тому ніхто не має права ні на що...”) [29, с. 113]. Таким чином, виникнення держави було обумовлено альтернативою взаємного винищування. Б. Спіноза писав, що “...причини і природні основи держави варто шукати не у вказівках розуму, а виводити із загальної природи або устрою людей...” [89, с. 290]. Сама природа й природна необхідність диктують людям засіб і шлях виходу з безвиході природного стану та переходу за допомогою загального договору в стан громадянський. Відмінна ознака громадянського стану – наявність верховної влади (*imperium*), сукупним тілом якої і є, відповідно до теорії Спінози, держава (*civitas*). До того ж під верховною владою (і верховним правом) розуміється суверенітет держави. На відміну від Гоббса, Спіноза вважав, що природне право кожного в громадянському стані не припиняється, оскільки як і в природному, так і в громадянському станах людина діє за законами своєї природи, виходячи з міркувань про свою користь. Післядоговірне право громадянина – ”приватне громадянське право” – це “свобода кожного... яка визначається указами верховної влади і яка захищається тільки її авторитетом” [89, с. 311]. Кінцева мета держави, відповідно до концепції Спінози, звільнити кожного від страху, забезпечити його безпеку й можливість щонайкраще утримувати власне природне право на існування та діяльність. Таким чином, Спіноза ототожнює громадянське суспільство (*Societas civilis*) із державою (*imperium*), хоча саме поняття “громадянське суспільство” іноді трактується ним ширше, ніж поняття ”держава”, оскільки громадянський стан – суть спілкування, а держава – це результат домовленості у спілкуванні. Верховна влада

– це дух держави, у якій підданий робить те, що корисно суспільству, а, отже, і собі як громадянину.

Дж. Локк у роботі ”Два трактати про державне правління”, на відміну від Гоббса, проголошує примат громадянського суспільства над державою. Він пише: ”Державу я вважаю суспільством людей, утвореним тільки для забезпечення, збереження і досягнення їх власних громадянських інтересів, а це – життя, свобода, здоров’я, володіння такими зовнішніми благами, як гроші, землі, домівки” [2, с. 31]. Основою суспільства Локк вважав приватну власність і рівність, ”при якій усяка влада і всяке право є взаємними і ніхто не має більше за іншого” [2, с. 34]. Обов’язком громадянської влади, на його думку, є забезпечення справедливого володіння цими речами шляхом справедливих законів. Локка спонукали, скоріше за все, індивідуалістичні прагнення християнського реформізму.

Таким чином, закладалась спроба пов’язати індивідуальне і суспільне за допомогою виділення сфери публічного, активного, вільного життя; світу ”розумного егоїзму”, співвіднесеного із надполітичним світом закону, обов’язкового для всіх і кожного.

Ця тема була провідною в творах широко відомого американського публіциста Т. Пейна. У його славнозвісному памфлеті ”Права людини” тема громадянського суспільства, яке протистоїть державі, була центральною. Пейн, подібно Локку, вважав, що природні права (право на щастя, свободу совісті, свободу слова) властиві людині від природи, ”за правом її існування”, а громадянські права людини створюються в процесі переходу від родоплемінного суспільства до держави як наслідок передачі людьми частини своїх природних прав у ”загальний фонд” [74, с. 204–205]. Це ті права, реалізація яких не під силу окремій людині. Наприклад, людина від природи наділена правом бути суддею у своїй справі, але в

громадянському суспільстві жодна людина не може бути суддею у своїй справі, оскільки суспільство не визнає авторитету такого суду.

Отже, у Новий час ми бачимо тенденцію переносу акценту з ідеї державного суверенітету (Гоббс, Боден) на ідею народного суверенітету (Локк, Пейн та ін.) і, відповідно, із держави – на громадянське суспільство. Така суть права народу на повстання, ”права народу застосувати силу проти несправедливої влади правителів із метою повернення держави на шлях свободи”.

Французькі просвітителі у своїх теоріях відстоювали суверенітет народу, частіше використовуючи термін ”громадянське становище”. Теорія Ж.Ж. Руссо являє собою розвинуту до класичної форми концепцію ”народного суверенітету”. Руссо пише, що в результаті суспільного договору людина втрачає свою природну свободу і необмежене право на те, що її спокушає; одержує ж вона свободу громадянську і право власності на все, чим володіє. Після укладання суспільного договору асоціація стає політичним організмом (Societe civile), або державою (Etat). Сукупність членів асоціації називається народом, а кожний окремо – громадянином як учасник верховної влади й одночасно підданий, як той, що є підпорядкований законам держави [87, с. 212]. Джерелом верховної влади (суверенітету) в державі є загальна воля народу, виражена в законах. Закон є юридичним вираженням загальної волі народу. Будучи переконаним прихильником республіканської форми правління, Руссо розумів її по-своєму: ”...я називаю Республікою всяку Державу, яка є керованою за допомогою законів, яким би не був при цьому засіб керування нею...” [87, с. 228]. Руссо помилково вважав, що народ не може помилятися; що загальна воля народу завжди спрямована на загальне благо і, виходить, не може ввійти в суперечність з інтересами

окремих індивідів. Унаслідок такого підходу держава в нього набувала абсолютної сили над окремими громадянами. Підданий зім'яв під себе громадянина. Не випадково К. Поппер назвав концепцію Руссо і їй подібні "теорією неконтрольованого суверенітету" [115, с. 161]. Його однодумець Ф. Хайек, у свою чергу, обвинуватив Руссо в тому, що той підірвав ключове значення інституту приватної власності як фундаменту індивідуальної свободи [104, с. 89].

Незаперечний внесок у визначення сутності громадянського суспільства був зроблений великими німецькими філософами-ідеалістами кінця XVIII – початку XIX ст. І. Кантом і Ф. Гегелем. І. Кант вбачав найбільшу проблему для людського роду у створенні досконалого всеосяжного правового громадянського устрою, такого, в якому під впливом зовнішніх законів примус поєднується з непереборним впливом морального закону. Моральний закон є апріорним і абсолютним (категоричним). Він стверджує людську свободу. Проблема здійснення особистої свободи в суспільстві вирішується Кантом саме через поняття "громадянський союз". Люди за неприборканої свободи не можуть уживатися одне з одним. "У такому обмеженому просторі, як громадянський союз, ці ж людські схильності здійснюють згодом найкращу дію, подібно до дерев у лісі, які саме тому, що кожне з них намагається відібрати в іншого повітря і сонце, змушують одне одного шукати цих благ усе вище, і завдяки цьому ростуть гарними і прямими; у той час, як дерева, що ростуть на свободі, відокремлено одне від одного, випускають свої гілки як виходить і ростуть спотвореними, корявими і кривими..." [42, с. 12]. Кант чітко розмежував сутність і функції громадянського суспільства й держави, пояснюючи їхній дуалізм. Він стверджував: "Стан окремих індивідів у складі народу в

їхніх відносинах одне до одного називається громадянським (*status civilis*), а їхня сукупність у відношенні до своїх власних членів – державою (*civitas*)” [41, с. 231].

Ф. Гегель, як ніхто інший, зробив величезний внесок у розвиток розуміння сутності й системного характеру громадянського суспільства. Саме він чітко поділив сфери громадянського суспільства і політичної держави. Розвиток громадянського суспільства, за Гегелем, має в основі наявність держави, тому що громадянське суспільство утворюється системою потреб, відправленням правосуддя, поліцією і корпорацією. Таким чином, він поміняв місцями громадянське суспільство і державу порівняно з поглядом Руссо. Гегель підкреслював: ”... у дійсності, держава є взагалі первинною, усередині якої сім’я розвивається в громадянське суспільство, і сама ідея держави розколює себе на ці два моменти...” [28, с. 278]. У іншому місці цитованої праці Гегель продовжує розмірковувати, вказуючи на те, що громадянське суспільство розриває сімейні зв’язки індивіда, робить членів сім’ї далекими одне від одного, визнаючи їх самостійними особами. ”Так, – стверджує Гегель, – індивід стає сином громадянського суспільства, яке пред’являє йому в такій же мірі вимоги, як і він свої права стосовно нього” [28, с. 268].

Саме ж громадянське суспільство як сфера реалізації приватних інтересів є системою потреб, заснованих на пануванні приватної власності й загальної, формальної рівності людей [28, с. 261–262]. І саме через це ”громадянське суспільство виходить, – пише Гегель, – за свої межі, перш за все за межі цього певного суспільства, для того, щоб шукати необхідні засоби для існування в інших народів...” [28, с. 246].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. дві ідеї наповнювали теорію і практику політики: свобода і рівність. Заклик до свободи був, насамперед, спрямований на боротьбу за індивідуальні права. Відтепер первинним визнавалося суспільство, яке об'єднує незалежних і рівноправних індивідів, які мають природні права на власність, підприємницьку діяльність і на участь у керуванні державою.

З іншого боку, саме в Новий час заговорили про громадянина, який у повсякденності складає із себе справи і турботи громадянства, який насолоджується своєю неучастю – тим, що "компетентні люди" на підставі абстрактного й рівного для всіх закону звільняють його від відповідальності за соціальні рішення. Факт свободи від участі в прийнятті рішень став розглядатися як прогресивне явище, досягнення свободи сучасного громадянина. Так, батько європейського класичного лібералізму Б. Констан у роботі "Про свободу прадавніх у порівнянні зі свободою у сучасних людей" чітко визначив існування розбіжностей між реальною демократією античних республік, у яких політика означала спільне ведення суспільних справ, і формальною демократією сучасних йому західних суспільств. Він підкреслював, що в зміст поняття "свобода" житель сучасного Заходу (із XIII ст.) вкладає "право кожного підпорядковуватися одним тільки законам, не підпадати ні під дурне поводження, ні під арешт, ні під позбавлення волі, ні під страту внаслідок сваволі...Це – право кожного висловлювати свою думку, вибирати собі справу й займатися нею; розпоряджатися своєю власністю, навіть зловживати нею; не питати дозволів для своїх пересувань і не звітуватися ні перед ким у мотивах своїх вчинків" [48, с. 98]. Тобто, йдеться переважно про "негативну" свободу – захист від сваволі влади і гарантії особистості. Ця

свобода від участі в колективній реалізації влади є результатом установаження в епоху нового часу цінності незалежного приватного життя, безпека якого забезпечується спеціальними інститутами демократії. Від цього моменту поняття "громадянин" було фактично зведено до формального політико-правового зв'язку особи з державою.

Ліберальний індивідуалізм, який вирішував дилему індивід або держава на користь першої, зненацька наразився на критику з українського лівого флангу, яка пролунала саме в той момент, коли в Європі національна держава зміцнилася і стабілізувалася. Анархіст М. Штірнер стверджував, що вічний пошук людиною своєї причетності до вищого змісту, сутності, якою іноді ставали Бог, Сім'я, Народ, Суспільство, Людство, убиває особистість. Ці вищі сутності егоїстично жадали від особистості самопожертви на їхню користь. Тому Штірнер вирішує: "... краще сам стану егоїстом, ніж далі безкорисливо слугувати великим егоїстам..." [113, с. 7]. На думку Штірнера, громадянськість – не що інше, як думка, що держава в цілому – це справжня людина і що людська цінність одиничної особистості полягає лише в тому, щоб бути громадянином держави, яка прирівнює вас до своїх і дає вам права людини.

Утім, ідеї першого покоління лібералів отримали нокаутуючий удар не від своїх ідейних опонентів зліва і справа, а від самого життя. Вільний розвиток капіталізму вже незабаром призвів до того, що суспільство вперше стало ареною боротьби всіх проти всіх, але вже не в природному стані, а в умовах цивілізованого розвитку. Нічим не стримуваний індивідуалізм (буржуазний егоїзм) викинув "на дно" величезні маси людей, український загострив соціально-класові відносини. У результаті нова генерація ліберальних теоретиків переглянула класичні ліберальні

уявлення про співвідношення індивідуума, суспільства і держави.

Історія розвитку капіталізму показала, що громадянське суспільство різко поляризується по лінії багатство-бідність, звідки і виникають конфлікти, що призводять до посилення регулюючої ролі держави, підривають позиції прихильників класичного лібералізму з їхньою традиційною ставкою на повну автономність індивіда. Ліберальні теоретики прямують за практикою і, не відмовляючись від ідеалів свободи, шукають межу, за якою виникає невинуватене, небезпечне збільшення ролі держави.

Найбільш могутньою відповіддю буржуазному егоїзму і одночасно викликом лібералізму в XIX ст. став марксизм. Маркс не тільки погодився зі своїм учителем Гегелем розглядати громадянське суспільство як самостійну сферу, але й побачив у ньому базис держави – ”громадянське суспільство – це справжній осередок і справжня арена всієї історії” [61, с. 33]. Тим самим Маркс спростував Гегеля, оскільки віддав пріоритет громадянському суспільству. В іншому місці цитованої ”Німецької ідеології” говорить: ”Громадянське суспільство обіймає все матеріальне спілкування індивідів у рамках певного ступеня розвитку продуктивних сил. Воно обіймає все торгове і промислове життя даного ступеня й тим самим виходить за межі держави і нації, хоча, з іншого боку, – воно таки повинно виступати зовні у вигляді національності і будуватися всередині у вигляді держави...” [61, с. 71–72].

Таким чином, згідно з теорією Маркса, ”громадянське суспільство” є такою суспільною сферою, фундаментом якої є економічні відносини, засновані на приватній власності й конкуренції індивідів, а структуру утворюють антагоністичні класи. Держава є природно-

історичним продуктом класової боротьби, надбудовою громадянського суспільства, його формою і концентрованим вираженням [61, с. 37]. Ще точніше, держава є формою організації панівного класу. Завдяки розвитку інституту буржуазної приватної власності, на який держава вже ніяк не впливає, створюється помилкове враження, ніби вона існує самостійно поряд із громадянським суспільством і поза ним.

Стосовно ж проблеми особистості в марксистській доктрині, то, почавши вирішувати її в руслі традиції просвітницького гуманізму із формулювання задачі подолання відчуженості особистості при капіталізмі, Маркс прийшов до розуміння особистості як сукупності суспільних відносин, тобто простої соціологічної одиниці. У такому підході в завуальованому вигляді вже була закладена можливість "казарменого комунізму". Марксизм стає нечутливим до проблеми розширення особистої свободи, вважаючи її другорядною, поки залишається невирішеним класове питання. Проблема свободи усвідомлюється і вирішується виключно в площині звільнення праці.

Очевидно, що на відміну від Локка і Гегеля, Маркс не помічає іманентного зв'язку між приватною власністю й індивідуальною свободою, оскільки для нього на першому плані інше: приватна власність породжує соціально-класове гноблення, яке отримує державно-правове закріплення. Особиста свобода несумісна з існуванням громадянського суспільства і держави – такий висновок класичного марксизму.

Таким чином, історія змістовного розвитку ідеї громадянського суспільства в західноєвропейській політичній думці вказує на корінне перетворення класичної політичної Аристотелівської моделі на абсолютно іншу – економічну. Класичну модель

громадянського суспільства, сутність якої полягає в невідчуженості громадянського суспільства (яке трактується, насамперед, як суспільство політичне) і держави, розвивали Цицерон, Спіноза, І. Кант, Ж.Ж. Руссо, Ф. Гегель. "Економічну" концепцію громадянського суспільства розробили ідеологи новоєвропейського лібералізму – Б. Констан, В. Гумбольдт, І. Бентам, Дж. Локк, Т. Пейн, Дж. Такер, А. Фергюссон, А. Сміт, Дж. Ст. Міль [34; 48; 74; 95]. Вони зв'язували виникнення громадянського суспільства з відділенням господарської діяльності – джерела матеріальної незалежності індивіда – від сфери політики. І якщо прихильники політичної концепції громадянського суспільства приділяли основну увагу етичним проблемам його існування, проблемі моральних обов'язків індивіда перед суспільством, то прихильники економічної концепції пріоритетними вважали питання індивідуальної свободи, прав особистості. Незважаючи на корінну відмінність двох концепцій, прихильники обох визнавали приватну власність умовою громадянського суспільства.

Отже, аналіз генезису ідеї громадянського суспільства засвідчує, що як теоретична конструкція, так і практична даність громадянське суспільство становить собою складне і багаторівневе явище людської життєдіяльності. Воно виникло в результаті тривалого історичного розвитку й розпочало своє формування разом із розподілом суспільства на державні й недержавні сфери.

Економічну основу громадянського суспільства мають становити відносини ринкового характеру. Його формуванню передують становлення різноманітних форм власності з перевагою приватного капіталу. Регульована ринкова інфраструктура спричиняє ділову активність, завзятість людей, створює передумови плідної роботи. Наявність власності стає умовою свободи особистості в

громадянському суспільстві. Проте необхідно враховувати, що свобода без правових меж здатна зруйнувати саме громадянське суспільство.

У політичній сфері громадянське суспільство має забезпечувати всім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських правах. Держава і громадяни при наявності закону й рівності перед ним мають певний загальний інтерес і реалізують його. Тобто, створюється демократична правова держава, в якій ці інтереси реалізуються на основі міжнародно-визнаних норм. У такій державі виключається дискримінація за національно-етичними, політичними, релігійними, статевіковими ознаками. Забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина, тобто: недоторканність його житла і майна; вільний вибір професії; визначення місця проживання; пересування по країні та за її межами; таємниця листування, телефонних розмов та інших видів сучасного спілкування; свобода слова, друку та інформації. Реалізується вільне самовизначення людини в її світоглядних і духовних інтересах, а також всебічний захист громадянських прав з боку судових органів і громадських організацій.

У соціальній та духовній сферах громадянське суспільство спирається на якнайширшу соціальну структуру, яка постійно змінюється й удосконалюється. У ній устанавлюються відносини, пов'язані з індивідуальним вибором; політичними та культурними ціннісними орієнтаціями. Завдяки реалізації різнопланових інтересів забезпечується культурно-політичний плюралізм, важливий для нормального функціонування громадянського суспільства.

Отже, громадянське суспільство виступає у вигляді сукупності суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, духовних), формальних і неформальних

структур, які задовольняють спектр потреб і реалізують інтереси індивідів та їх груп, адекватних досягнутому рівню суспільного розвитку.

1.2. Сучасні проблеми концептуалізації громадянського суспільства

У сучасному громадянському суспільстві на Заході активно поширюється принцип індивідуалізму. Це має свої наслідки: чим більше індивід шукає для себе свободи задля зосередження на приватному житті, тим більше він очікує від держави, що вона перетвориться на саморегулюючий механізм збільшення благ і ресурсів. Політична свобода дедалі все частіше перестає розумітися як участь у колективному громадському порядку, а це вже небезпечно. У 80-х роках широкого розповсюдження на Заході набула ідеологія і практика неоконсерватизму, який, зокрема в США, віддає політиці пріоритет загального над індивідуальним, виступає за обмеження свободи, демократії заради політичної єдності, посилення регулюючої ролі держави. З цих причин прихильники ліберальної демократії критично оцінили теорію і практику неоконсерватизму, спрямованого на обмеження ролі громадянського суспільства [46, с. 451].

У зв'язку з цим у зарубіжній літературі ліберально-демократичного спрямування досить поширилася точка зору, згідно з якою основою громадянського суспільства є різні незалежні від держави громадські сили, а саме профспілкові організації, рухи тощо. З приводу цього німецький політолог Г. Роде підкреслює, що з поняттям "громадянське суспільство" пов'язується "боротьба за громадянські права і свободи, за демократичну участь в управлінні не лише державою, але й економікою, містами, общинами й інститутами, що регулюють соціальне життя" [46, с. 451].

Прибічником подібного тлумачення громадянського суспільства є також французький політолог Домінік Кола. Він вважає, що даний термін набув у Франції широкого розповсюдження під час президентських і парламентських виборів 1988 р., коли була зроблена спроба політичних зрушень у напрямку "центру". "Тоді, – пише Д. Кола, – президент Міттеран запозичив його у Мішеля Рокара, якого вважали поборником "громадянського суспільства" й автономії соціального; людиною, яка прагне повного відступу держави, що викликало обурення в тих, хто побоюється підризу провідної ролі держави та політичних партій у Республіці" [46, с. 452].

Вважаючи поняття "громадянське суспільство" давнім, як і сама політична думка, Д Кола підкреслює, що воно є синонімом в етимологічному плані поняття "політичне суспільство". І далі вказує: "Громадянське суспільство є найвищою формою спільності; воно вибирає в себе такі складові асоціації (сім'ї, корпорації), які не можна порівнювати з ним за своїм значенням, оскільки спільність не являє собою співтовариство, що засноване на принципі справедливості; в ньому людина може знайти для себе найвище благо" [46, с. 453].

Наприкінці 80-х–початку 90-х років ХХ ст. такі європейські радикальні мислителі, як З. Захарієв, Дж. Кін, М. Крізан, Д. Плевнюк запропонували до наукового обігу поняття "соціалістичне громадянське суспільство". У другій половині 80-х років вони дійшли висновку про те, що в разі відсутності суттєвої реконструкції теорії і практики соціалізму, він не знайде свого місця у ХХІ столітті в умовах нового витка технологічної революції і переходу світової цивілізації на новий ступінь розвитку. Досягти оптимального стану суспільства можливо лише за умов демократизації всіх державних і соціальних структур.

”У центрі такого суспільства має бути людина, яка бере активну участь в управлінні державою, тобто повноправний громадянин суспільства” [3, с. 27].

Угорський політолог А. Аг вважає, що виділення із суспільства політичної держави і протиставлення її йому, завдяки монополії на владу, не сприяло створенню в Східній Європі організованого громадянського суспільства як відносно автономної системи інститутів. А соціалістичні перетворення із надмірною зарегульованістю також затримали появу дійсного громадянського суспільства, адже держава заволоділа усім суспільством і не надала можливості розвитку самоврядування, яке йшло знизу. Таке суспільство не сприяло розвитку громадянського суспільства, тому його певна частина виступила за перетворення.

Прихильники ”соціалістичного громадянського суспільства” вважають його найоптимальнішим суспільством, яке відповідає новому рівню прогресу. Це суспільство засноване на принципах демократії, плюралізму, воно відкидає будь-які форми тоталітарного режиму. У книзі ”Демократія і громадянське суспільство” англійський політолог Дж. Кін пропонує зводити дану проблему лише до взаємовідносин між засновниками класу однієї формації, а громадянське суспільство розглядати як загальнолюдську проблему. Це проблема демократизації суспільства, співвідношення свободи і підпорядкування особистості суспільству, становлення нового типу свободи [1, с. 43]. М. Крізан вважає, що в основі громадянського суспільства в країнах Східної Європи і в Росії лежать не матеріальні цінності, як на Заході, а дещо інше, як от: солідарність між членами суспільства, вільне і творче розкриття здібностей кожного індивіда як умова матеріального і культурного розвитку всіх [13, с. 26].

Суттєвого прогресу в дослідженні громадянського суспільства досягли Андраш Арато і Джин Коен. У спільній праці "Громадянське суспільство і політична теорія" (1992) вони визнали, що громадянське суспільство як ключове поняття виникло в середині авторитарних систем, коли демократичні системи намагалися зрозуміти самих себе. "Це поняття як і колись залишається важливим чинником нового тлумачення проблем демократичного перехідного періоду". Саме з перехідним періодом учені пов'язують "відродження громадянського суспільства". Відхід від авторитаризму, на їхню думку, розпочинається з "лібералізації", тобто з відновлення індивідуальних і групових прав та їх розширення. При лібералізації авторитарних держав відбувається активізація груп інтелігенції, організацій середнього класу, організацій із захисту прав людини, професійних об'єднань промислових робітників тощо. "Відроджене громадянське суспільство виявляється як "привселюдне" відкрите суспільство" [3, с. 29].

Польський політолог А. Боднар висунув гіпотезу, яка розкриває роль приватної власності в процесі становлення громадянського суспільства в країнах Східної Європи. Він звернув увагу на домінуючу роль групової приватної власності в громадському житті Заходу і констатував, що деєтатилізація суспільної власності при соціалізмі буде сприяти розв'язанню багатьох проблем, обумовлювати суб'єктивність громадянського суспільства, його необхідну активність і достатній рівень інноваційності. Формулюючи громадянське суспільство, розумно спиратися на традиції народу, які мають глибоке історичне коріння [15, с. 50].

Відомий американський політолог Ієн Шапіро простежив трактування проблеми взаємодії демократії і громадянського суспільства західною політичною думкою,

починаючи з XIX століття. У доповіді на науковій конференції "Лібералізм і передумови демократії" (Москва, 1992 р.) він розглянув інститути громадянського суспільства з функціонального боку, тобто з'ясував їхню роль у демократичному політичному устрої, а також структуру самого громадянського суспільства з точки зору демократичної політики. Учений з'ясовує, що відрізняє демократичне громадянське суспільство від недемократичного [105, с. 19].

"Сучасні наукові дискусії щодо ролі громадянського суспільства в підтримці демократичної політики були започатковані, – зазначає І. Шапіро, – у роботах Дж. Медісона, Дж. Джея, А. Гамільтона, Л. Хартца". Зокрема, Хартц намагався з'ясувати, чому в американській політиці ніколи не було сильної соціалістичної і навіть демократично-соціалістичної традиції. Відповідь його полягала в тому, що "на відміну від Європи, Америці не потрібно було протидіяти феодалному минулому (бо його не було); в результаті в ній так і не виникли існуючі в інших сучасних західних країнах базові елементи класової ворожнечі, з якої виростає соціалістична політика". Велика розмаїтість релігійних, професійних, сімейних і локальних організацій дедалі зростала і цей факт робив якнайменш вірогідним, що в Америці будь-коли виникне соціалістична традиція, яка зможе об'єднати в умовах капіталізму "неїмущі" класи. Так вважали прибічники так званої "теорії груп", до яких належали Хартц, Токвіль, Бентлі. Пізніше прийшли теоретики плюралізму (Р. Даль), які підтримали положення "теорії груп" і вбачали свою роль у критиці теорій, які стверджували, що один клас або одна соціальна група має реальну владу в Америці. "Суспільство з однією роз'єднуючою межею, а саме такі суспільства, вважав Хартц можна спостерігати в Європі, має той недолік, що в

ньому в будь-кому конфлікті беруть участь одні й ті ж взаємно протидіючі два класи або дві групи. Це сприяє консерватизму союзів і закріпленню опозицій, призводить до переваги одного класу (групи) й породжує, замість культури компромісу та пошуку злагоди, явище більшовистської політики, згідно з яким опонентів треба неодмінно перемогти, розгромити і назавжди вивести з гри” [96, с. 116].

Свої погляди щодо структури громадянського суспільства І. Шапіро запропонував у вигляді теоретичного висновку з двох існуючих в Америці супротивних демократичних традицій: ліберально-демократичної і соціал-демократичної. Він презентував серединний підхід до громадянського суспільства, наголосив, що хоча демократія і є суттєвим чинником для справедливого влаштування суспільних відносин, все ж потрібно відкинути будь-яку думку, про те, що вона єдине і найвище благо людини. Вона діє найефективніше лише тоді, коли структурує людську діяльність, не визначаючи цим її протікання. Передбачаються лише деякі обов’язкові моменти для усякої людської взаємодії, але в різних сферах вони виробляються різноманітним способом, залежно від менталітету народу, впливу діяльності в одній сфері на інші, наявності у них ресурсів тощо.

Реальність громадянського суспільства в сучасній Україні визначається як наявністю його конкретних інститутів, так і рівнем відносин, що просувають його на шляху до соціальної, демократичної, правової держави. У нашій країні, на нашу думку, формується перехідний тип громадянського суспільства, в якому поєднуються якості та риси залишків тоталітаризму, а також авторитаризму й демократизму.

Визначальною основою на шляху до цивілізованої держави є економічні відносини. Вони ж становлять

основу і громадянського суспільства. Дані відносини мають бути започаткованими в різних формах власності. Економічний плюралізм створює необхідні передумови для дотримання інтересів особистості й суспільства в цілому, розглядається як спосіб подолання відчуження людини від засобів виробництва. Громадянське суспільство буде успішно розвиватися лише за умови володіння громадянами конкретною власністю або правом на використання цієї власності, виробленим товаром, своїм інтелектом на власний розсуд [105, с. 18].

Сучасна економічна політика держави виходить з ”утвердження й зміцнення державності, побудови сучасної соціально спрямованої ринкової економіки, її інтеграції у світовий економічний простір, якісного піднесення на цій основі рівня життя й добробуту всіх громадян України”[105, с. 21].

Становлення громадянського суспільства можна вважати цивілізованим процесом, завдяки якому одночасно цивілізується громадянин, громадські відносини між членами суспільства, саме суспільство, а також держава і відносини між нею, індивідом і суспільством. Наслідком цього процесу є формування політики й упорядкованих політичних відносин у суспільстві. Історичний досвід показує, що умовою такого розвитку є рівновага, рівнозначний розвиток, взаємна рівність прав, свобод і обов’язків усіх трьох складових громадянського суспільства: людини, суспільства і держави. Перевага хоча однієї з них руйнує громадянське суспільство. Воно не виникає в разі переваги держави над суспільством, а всі складові громадянських відносин – людина, суспільство, держава формуються і співіснують завдяки паритету. Так утворюється стійка єдність, здатна розвивати і переборювати внутрішні та зовнішні кризи й конфлікти. Громадянське суспільство не згуртовується

проти держави, адже й сама держава певною мірою є його складовою. Усі передбачені стосунки, конфлікти, інші протиріччя між ними регулюються лише правовими і політичними засобами, владою держави, яка й сама не підкоряється власне утвореним законам [105, с. 21].

Громадянське суспільство як соціально-організаційна структура формується за межами політичних структур, але при тому охоплює й їх, тому що і вони також складають громадянське суспільство, і також утворені громадянами. Такі елементи організації політичних структур, як демократичне законодавство, розподіл влади, наявність легальної опозиції, багатопартійність тощо, не презентують собою безпосередньо структуру громадянського суспільства, але народжені ними і є більш-менш значущими формами закріплення його впливу в політичній організації суспільства. Їхня соціальна роль полягає в реалізації цінностей громадського життя, політичної і соціальної свободи людей та їх об'єднань у асоціації, групи, партії.

Сутність громадянського суспільства полягає в тому, що це відкрите суспільство громадян із гарантованим високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних можливостей і властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; це суспільство рівноправних громадян, незалежне від держави, але взаємодіюче з нею заради реалізації інтересів громадянського суспільства. Воно виступає базисом правової держави, ініціює необхідні зміни в ній, легітимізує і робить дієздатною владу. Посилюючи свою значимість, громадянське суспільство згодом забирає в держави невластиві їй функції і повніше реалізує інтереси громадян у надрах власного суспільства. Держава, зі свого боку, підсилює контрольні функції,

забезпечує суспільство адекватними законами та гарантує їхнє застосування.

Подальший розвиток громадянського суспільства пов'язаний із становленням демократії. В умовах демократії держава перебуває під надійним контролем суспільства. Розвиток справжнього народовладдя – це і є формування громадянського суспільства. У демократичній державі громадянське суспільство передбачає якнайширшу підтримку всіма громадянами. Оскільки ж сам інститут громадянського суспільства створено з метою виявлення, захисту та реалізації існуючих інтересів, подолання конфліктів і досягнення консенсусу в суспільстві, то він також вимагає активної участі в його справах найширших верств громадян.

Ідею громадянського суспільства ми розглядаємо в двох аспектах. По-перше, із його формуванням обмежуються можливості держави щодо втручання в усі сфери життєдіяльності людини; по-друге, в суспільстві ініціативно створюються організації, які допомагають громадянам розв'язувати проблеми, висловлювати і захищати свої інтереси. Ці організації, тобто інститути громадянського суспільства, захищають громадянина від посягань держави, консолідують суспільство. Державність не можлива без своєї природної основи – громадянського суспільства, воно також неможливе без державності, яка оформлює його в планомірну єдність [105, с. 26].

Громадянське суспільство – це сфера взаємодії структур, які в правовому порядку ініційовані окремими громадянами або групами громадян і своєю діяльністю забезпечують високий рівень відносин в економічній, правовій, політичній, культурній та інших сферах, а також з іншими суспільствами і державами заради цивілізованого розвитку. Піднесення рівня інститутів громадянського суспільства на вищій рівень суспільних

відносин розширить і його межі, зробить динамічною всю наступну діяльність. Наслідком цього процесу є формування політики та упорядкованих політичних відносин у суспільстві.

Ідея правової держави є ще більш давньою, ніж ідея громадянського суспільства. Пошуки принципів, форм і механізмів для встановлення відповідних взаємозалежностей і узгодженої взаємодії права та влади розпочинаються ще в глибоку давнину. Втім, докладне простеження еволюції цієї ідеї виходить за межі нашої роботи. Зазначимо лише, що остаточно сам термін “правова держава” (нім. Rechtsstaat) міцно утвердився в німецькій юридичній літературі в першій третині ХІХ ст. у працях К.Т. Велькера, Р. фон Моля та ін., а у подальшому набув значного поширення.

З кінця ХІХ ст. популярність ідеї правової держави різко зросла, що було обумовлено прагненням зняти напругу міжкласового протистояння та уникнути за допомогою соціального компромісу революційного вибуху і дезорганізації суспільного життя. Значним поштовхом для активізації таких пошуків була Жовтнева революція в Росії та викликана нею хвиля революційних виступів у Європі та Азії. Тверезомислячі політики західних країн активізували пошуки шляхів досягнення суспільної злагоди під загрозою її дестабілізації як зліва, так і справа.

У ближчі до нас часи, у другій половині ХХ ст., у суспільній думці країн Заходу стало домінувати прагнення вирішувати соціальні конфлікти шляхом пошуку соціально прийнятних рішень і компромісів, згоди та примирення різноманітних сил суспільства. Ідея правової держави, верховенства права виявилася однією з найбільш продуктивних у розв’язанні суспільних суперечностей ненасильницьким шляхом, враховуючи інтереси всіх учасників політичного життя [37, с. 30].

Таким чином, у найбільш загальній формі правову державу можна визначити як державу, в якій панує право. Відомий російський дослідник В.С. Нерсисянц зазначає, що “правова держава – це правова форма організації і діяльності публічно-політичної влади та її взаємовідносин з індивідами як суб’єктами права” і виокремлює три найважливіші відмінні ознаки правової держави: верховенство правового закону, реальність прав і свобод індивідів, організація і функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади [39, с. 136].

Перша із названих ознак правової держави передбачає розмежування права і закону. Найбільш поширеним є визначення права як сукупності встановлених або санкціонованих державою загальних обов’язкових норм та правил поведінки, дотримання яких забезпечується її цілеспрямованою діяльністю. Норми права мають об’єктивну основу у вигляді закономірностей розвитку суспільних відносин, традицій того чи іншого суспільства. Правові норми завжди вимагають визнання їх суспільством. Норми, які не враховують цього і не визнаються суспільством, не є правовими і приречені на недотримання і, врешті-решт, на скасування. “Досвід історії підтверджує, – зазначає російський дослідник І.І. Кравченко, – що ні влада, ні саме право не можуть бути реальними гарантами виконання законів, якщо право не легітимоване суспільством. Лише воно і може забезпечити дійсне дотримання законів суспільством і державою (так само як і створення самої їх системи) і виключити протиправну і позаправову практику з обох сторін” [55, с. 129].

Законами ж є вся сукупність офіційно-владних настанов, загальнообов’язкових актів, правил, норм, що опираються на силу примусу держави. В ідеалі, закон

повинен бути вираженням норм права. Однак він пов'язаний із волею законодавця і не завжди може відповідати нормам права, що об'єктивно склалися. Саме тому в демократичних державах громадяни можуть оскаржувати певні законодавчі акти в судовому порядку, апелюючи до ідеї правової рівності та необхідності дотримання норм права, закладених у конституції. Таким способом правова держава зводить до мінімуму можливість звести в ранг закону свавілля законодавців.

Розрізнення права і закону в концепції правової держави дає можливість розмежувати та протиставити право і свавілля пануючих суспільних груп, зведене в ранг закону, досягти правочинності законодавчих актів державних органів. У випадку ототожнення права і закону виникає ситуація, за якої державними органами можуть порушуватися невід'ємні права індивідів та соціальних груп при збереженні видимості законності.

Ототожнення закону і права призводить до того, що за право видається будь-яка нормотворча діяльність владних органів [17, с. 287]. Представники легізму ототожнюють право і закон та трактують право як продукт владно-примусової нормотворчості. Таке "право", по суті, є обов'язковим лише для підвладних, але не для влади. Історія свідчить, що на законах, їх суворому дотриманні можуть ґрунтуватися й деспотичні політичні режими, однак закони при цьому не відповідають вимогам права як синоніму праведності і справедливості. Вводячи жорстокі закони, держава може апелювати до "національних інтересів", "завдань світової революції" тощо. Це особливо наочно виявилось в умовах фашистського режиму в Німеччині, де при формальному дотриманні норм "законів рейху" в ім'я побудови великої Німеччині мільйони людей позбавлялись їхнього головного права – права на життя. Або візьмемо так званий закон про п'ять колосків,

який дозволяв засуджувати в СРСР на тривалі строки ув'язнення за зібрану на стерні жменю зерна, чи сумнозвісну статтю 58 про антирадянську діяльність Кримінального кодексу СРСР, на основі якої в ім'я "будівництва світлого майбутнього" було репресовано мільйони людей.

Характерно, що при обговоренні у Верховній Раді проекту Конституції незалежної України особливо гостра дискусія розгорнулася навколо того, який принцип у ній закріпити: верховенства права чи верховенства закону. Багатьом народним депутатам і навіть деяким поважним юристам важко давалося розмежування закону і права, визнання того, що не всякий закон є правовим. У кінцевому підсумку в Конституції було закріплено принцип верховенства права: "В Україні визнається і діє принцип верховенства права" [49, с. 8].

Другою ознакою правової держави є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин між державою і громадянами як суб'єктами права, визнання і належне гарантування формальної рівності і свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина. У правовій державі за особою як членом громадянського суспільства визнаються невід'ємні та недоторканні з чийого б то не було боку, у тому числі з боку держави, права і свободи. При цьому, що особливо важливо, визнається, що права і свободи індивідів є надбанням громадянського суспільства, а не даруються державою. А правовий характер відносин індивідів з державою – це не продукт волі держави, не її поступка людям, а істотна складова частина права, яке об'єктивно складається в даному суспільстві і дотримання якого є юридичним обов'язком усіх, і передусім – держави. Саме в цьому полягає сенс традиційного для ідей правової держави протиставлення

невідчужуваних прав індивіда феодальним уявленням про їх дарований (правителем) характер.

Розмежування громадянського суспільства і держави є основою дуалізму прав особи, який виявляється в поділі їх на права людини і права громадянина. “Права людини” – це права особи як члена громадянського суспільства. До цих прав звичайно відносять рівні права і свободи особи, пов’язані з її існуванням та діяльністю як абстрактного індивіда, але в першу чергу до них належать природні права – на життя, свободу, власність тощо – і ті, що належать особі безпосередньо. На відміну від таких прав і свобод, ”права громадянина”, за конституційною теорією, встановлюються за домовленістю між громадянським суспільством і державою. Політико-правовою формою цієї домовленості є конституція. Головне призначення прав громадянина – забезпечити його участь у державно-політичному житті шляхом надання йому відповідних юридичних можливостей[8, с. 43].

Конституційна теорія не тільки розмежує права і свободи людини й права і свободи громадянина, а й проводить відмінність між правами і свободами та здійснює їх класифікацію за різними ознаками. Права – це забезпечені людині як соціальній істоті суспільством і закріплені в законодавстві можливості мати, користуватися і розпоряджатися матеріальними, політичними, культурними та іншими соціальними благами і цінностями, користуватися свободами в межах, визначених законом. Основні права громадян закріплюються в конституції. Це, наприклад, право на власність, працю, відпочинок, житло, охорону здоров’я, освіту, участь в управлінні державними та громадськими справами тощо.

Свободи – це демократичні політичні й правові норми, які визначають становище людини в державі, забезпечують громадянам держави реальну можливість безперешкодно користуватися матеріальними та духовними благами, усебічно задовольняти особисті та суспільні інтереси. Основними політичними свободами, які також закріплюється конституційно, є свобода слова, друку, спілок, асоціацій, зборів, мітингів, демонстрацій та маніфестацій тощо. Основний зв'язок між правами і свободами полягає в тому, що політичні свободи виступають інструментом наповнення прав громадянина реальним змістом [8, с. 48].

Крім поділу прав і свобод особи на права і свободи людини й права і свободи громадянина існують також інші класифікації прав і свобод. Найбільш поширеною з них є та, яка передбачає поділ основних прав і свобод на три групи; соціально-економічні, політичні та особисті. В основі цього поділу лежить характер відносин, які виникають між індивідом і державою, а також між самими індивідами. Соціально-економічні права і свободи належать особі як члену громадянського суспільства. Політичними правами і свободами особа наділяється як член політичної спільноти, як громадянин. Особистими правами і свободами індивід наділяється як фізична особа.

Забезпечення верховенства права, прав і свобод людини і громадянина можливе лише при наявності третьої ознаки правової держави – певних організаційно-правових умов, які виключають монополізацію влади однією особою, органом або соціальною верствою і забезпечують відповідність усієї системи публічної влади вимогам права та їх послідовне дотримання. Головною з цих умов є конституційно-правова регламентація суверенної державної влади відповідно до принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. Кожна

із гілок влади повинна посідати певне місце в системі державної влади і згідно зі своєю природою, характером функцій і призначенням вести державні справи специфічними засобами в притаманних їм формах і межах.

Поділ влади включає в себе організаційно-правовий механізм взаємодії її гілок взаємних стримувань і протидія з метою утримання кожної з них у межах своїх повноважень і, разом з тим, забезпечення самостійності й незалежності від інших гілок влади. “Поділ влади, – підкреслює В.С. Нерсесянц, – це резюме і показник розвиненості права і держави, організаційне вираження правового характеру держави, необхідна умова для режиму панування права і правової законності. Без поділу влади не може бути правової держави і правових законів [67, с. 4].

У взаємодії громадянського суспільства і держави особливо важливу роль у системі поділу влади повинна відігравати судова гілка влади. Суд – це орган захисту права від будь-яких порушень, у тому числі і з боку держави. Істотна частина повноважень судової влади полягає в здійсненні конституційно-правового контролю за нормативними актами законодавчої і виконавчої влади.

Суть цього контролю – у захисті права від усіх можливих форм його нормативного порушення. Суд покликаний захищати право як від будь-яких конкретних протиправних дій, так і від усіх протиправних норм.

Таким чином, правова держава – це держава, в якій панує право, де державна влада і громадяни однаково відповідальні перед законом, який повністю відповідає принципам моральності, вимогам справедливості, гуманізму і демократії. Це – така держава, в якій права і свободи громадян є багатими за змістом і реальними з точки зору їх здійснення, де ефективно діють

конституційно-правові механізми контролю за дотриманням цих прав і свобод.

Громадянське суспільство і правова держава перебувають у нерозривній єдності і взаємодії. Їх об'єднують передусім верховенство правового закону, який є обов'язковим і для громадян, і для держави, права і свободи громадян, гарантом яких повинна бути держава. Громадянське суспільство неможливе без правової держави, правова держава передбачає громадянське суспільство. Формою взаємодії правової держави і громадянського суспільства, держави і суспільства в цілому, є політичний режим. Особливості взаємодії громадянського суспільства і держави при різних типах політичних режимів аналізуються в наступному розділі дослідження, а складний процес формування правового поля функціонування громадянського суспільства в Україні.

1.3. Джерельна база дослідження

Громадянському суспільству в розвинених країнах світу належить ініціатива щодо проведення радикальних економічних, структурних реформ, які призвели і призводять до забезпечення прав людини. Завдяки цьому особистість має гарантію вільного вибору форм економічного і політичного буття, інших важливих потреб і інтересів. Громадяни беруть активну участь у формуванні правової держави, у якій перевага віддається принципу верховенства права і пріоритетові прав особистості, зокрема, що стосуються її соціальних і демократичних спрямувань.

Дослідження шляхів становлення, функцій і тенденцій формування громадянського суспільства в Україні збагачує теоретичну політичну думку, сприяє відтворенню нормального політичного процесу. Сучасний

перехідний стан нашого суспільства ускладнений ситуацією, за якої старі механізми забезпечення соціально-політичного порядку виявилися недіючими або малоефективними, а нові ще тільки розробляються. За цих умов надзвичайно великого прогресивного значення набуває процес опанування громадянами навичок практичної та ефективної участі в розв'язанні нагальних проблем громадського життя, їхнього ставлення до існуючих політичних інститутів та процесів, партій, громадських рухів, які реалізують найрізноманітніші підходи щодо перспектив державно-політичного і соціально-економічного розвитку України.

Актуальність даного аспекту проблеми визначається тим, що Україна, здобувши політичну незалежність, створює свою державність. Цілеспрямований, ефективний розвиток у ній сучасних політичних інститутів і процесів вимагає ґрунтовного політологічного аргументування, теоретико-методологічних розробок найважливіших концепцій і механізмів щодо подолання неприйнятної ситуації в багатьох галузях життєдіяльності людини, суспільства і держави.

Шлях утвердження державної незалежності нелегкий. Українське суспільство переживає серйозні випробування, успішне подолання яких безпосередньо пов'язується певними соціальними силами із формуванням громадянського суспільства і створенням демократичної, правової держави. Проведення реформ, зорієнтованих на втілення ідеалів свободи, демократії, справедливості, людського виміру політики, гуманізму висуває назріле завдання інноватизації політичної науки України, вивчення й критичного використання світового досвіду політичного реформування суспільства.

Значний інтерес становить іноземний досвід розв'язання соціальних і політичних проблем забезпечення злагоди, формування і використання механізмів взаємодії громадянського і політичного суспільств. В основу процесів розвитку суверенної незалежної державності України покладено як національні інтереси і традиції, так і загальнолюдські цінності. Громадянин, громадянське суспільство, соціальна, правова держава, демократія, політична культура і політична свідомість виступають невід'ємними складовими єдиного соціоструктурного утворення.

Виходячи із зазначених передумов, у даному підрозділі ми окреслимо джерельну базу дослідження громадянського суспільства в Україні та проаналізуємо основні теоретичні підходи до концептуалізації цього явища.

В основу дослідження покладено переосмислення науково-теоретичних і методологічних праць вітчизняних і зарубіжних фахівців щодо проблем розвитку ідеї громадянського суспільства в історії політичної думки, щодо проблем взаємовідносин суспільства і держави, а також стосовно проблем соціокультурного розвитку суспільства у взаємозв'язку із соціально-політичними процесами сучасності. На основі емпіричних даних простежено реалізацію засад громадянського суспільства в українських умовах, особливо в контексті розвитку та зміни партійно-політичної системи, політичного процесу та електоральних кампаній. Використано результати соціологічних моніторингів, опитувань громадської думки, статистики громадської активності, законодавчих пропозицій щодо врегулювання сфери громадянського суспільства

У роботі використані також нормативно-правові джерела: Конституція України, Закон України “Про

громадянство України” від 18 січня 2001 р.; Закон України “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р.; Закон України “Про вибори народних депутатів” від 18 жовтня 2001 р.; Закон України “Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 р.; Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 5 квітня 2001 р.; Закон України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р.; Закон України “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р.; Закон “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р.; Закон України “Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування”, Указ Президента України “Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні” від 31 серпня 2001 р.; Указ Президента України “Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді” від 29 червня 2001 р., постанови Кабінету міністрів України, міжнародні угоди України, проекти змін до законодавства у сфері громадянського суспільства.

У науці склалася певна традиція щодо вивчення феномена “громадянське суспільство” (цьому був присвячений попередній підрозділ), але вона була обтяжена протягом деякого часу принаймні двома ухилами. По-перше, деякі дослідники скептично ставилися до самої ідеї громадянського суспільства і похідних від неї; до того ж протягом тривалого часу дослідження даної проблеми вітчизняною наукою взагалі не велось. По-друге, відтоді, коли про громадянське суспільство заговорили відкрито, чимало вітчизняних вчених і політиків стали схильними сліпо копіювати теоретичні й практичні надбання західної політології та політичної практики.

Із різним ступенем повноти досліджено історичні, соціально-економічні, політико-правові, ідеологічні та інші аспекти громадянського суспільства і правової держави. Зважаючи на складність і багатоплановість досліджуваної проблеми, а також на міждисциплінарний характер багатьох досліджень даних феноменів, можна виділити декілька напрямків у цій галузі.

Серед вивчених джерел існує багато праць, цінних у плані постановки, вирішення деяких проблем теоретичного порядку та розробки методики дослідження, а також у плані введення в наукових обіг багатого емпіричного матеріалу. Вони належать світовій, а також вітчизняній теоретичній думці.

Сучасне теоретичне тлумачення сутності громадянського суспільства маємо завдяки політико-юридичній, філософській та історичній думці наших попередників, про що йшлося в попередньому підрозділі.

Значна кількість робіт останніх двадцяти років присвячена дослідженню проблем генезису громадянського суспільства і правової держави, характеру структурних змін у них. Це праці таких учених, як С.С. Алексеєв, В.А. Варивдін, К.С. Гаджиєв, Б.Я. Замбровський, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, А.О. Лузан, Г.Н. Манов, М.І. Михальченко, А.В. Одинцова, С.П. Перегудов, В.Г. Смольков, З.М. Черніловський, Ю.С. Шемшученко та ін.

Аналіз наукових праць свідчить про усвідомлення вченими нових завдань і реалій, відмову від догм і стереотипів у галузі оцінки ролі сучасного громадянського суспільства в життєдіяльності людини, створення новітньої теоретичної моделі. Певна увага приділяється аналізу перехідного етапу в житті суспільства, його функціям, параметрам, тенденціям розвитку.

Звичайно, що і громадянське суспільство, і держава, а також їхні інститути створювалися для досягнення гармонії між різними соціальними силами й інтересами. Але це найчастіше було недосяжним ідеалом. Знайти шляхи наближення до цього ідеалу – завдання політичної науки і практики, розв'язання якого буде свідчити про рівень цивілізованості суспільства.

В останні роки значно активізувалося вивчення політичних процесів, на розвиток яких активно впливає зарубіжна політологія. Увагу дослідників привертають її теоретичні та методологічні основи, роль і місце в сучасному суспільствознавстві, функції, тенденції розвитку, нові концептуальні напрямки. Такими є роботи Г.К. Ашина, О.В. Бабкіної, Ф.М. Бурлацького, Д.Г. Видріна, О.А. Галкіна, К.С. Гаджієва, В.М. Гейця, А.І. Ковлера, А.П. Кочеткова, О.М. Мироненка, М.М. Мокляка, Ф.М. Рудича, В.М. Селіванова, А.О. Федосєєва, Г.Х. Шахназарова та ін.

Аналізуючи сучасну західну політологічну думку щодо висвітлення проблем громадянського суспільства дослідниця спирається на праці західних політологів, юристів, філософів, істориків, які пропонують нові підходи до аналізу даного поняття і його сутності. Вони пов'язані, по-перше, з глибокими суттєвими змінами самої моделі громадянського суспільства на Заході в епоху науково-технічної революції, по-друге, з крахом моделі соціалізму, що існувала в колишньому СРСР і країнах Східної Європи.

Належне місце відводиться розгляду етичних передумов, історичних типів громадянського суспільства; кінцевому і безкінечному в громадянському суспільстві та державі в рамках гегелівської філософії і права; відродженню античного поняття громадянського суспільства; відмінності його моделей у різних країнах. Аналізуються важливі аспекти взаємовідношень сучасної

держави, політичних еліт і громадянського суспільства. У зв'язку з цим постає питання про легітимність влади, яка обирається народом, висловлює його суверенну волю через обраних представників, які знову обираються або змінюються протягом деякого часу, і шляхом голосування приймає закони. Суверенітет народу має регулюватися конституцією, законами, які дозволяють легітимності держави виражатися в конкретних формах. На таких засадах можливе встановлення унормованих взаємозв'язків між громадянами, які об'єднані в громадянське суспільство. Про це йдеться в працях А. Ага, Г. Алмонда, А. Арато, Р. Арона, Е. Боголова, А. Боднара, Р. Дарендорфа, Ж. Зіглера, Дж. Кіна, Д. Кола, В. Корпі, М. Крізана, Д. Ловелла, В. Маліна, П. Ожье, Д. Плевніка, Р. Пула, Л. Растрепо, Г. Роде, А. Тея, Л. Тойнбі, І. Шапіро та ін.

Вивчення теоретичної спадщини зарубіжних учених має призвести до більш активного впровадження тих методів дослідження, які ще недавно не застосовувалися або недостатньо використовувалися вітчизняною політичною наукою. Розробка зазначеної проблематики значно збагачує теоретичний потенціал суспільствознавства і її можна вважати і певним результатом, і процесом накопичення політологічних знань. Проте політична думка ще не має певних теоретико-методологічних розробок, які б характеризували сучасний стан і перспективи розвитку громадянського суспільства.

Як суспільство, відокремлене від держави, як сфера недержавних суспільних інститутів і відносин, громадянське суспільство не було та й не могло бути об'єктом дослідження радянського суспільствознавства. Всеохоплююче одержавлення суспільного життя, як головна характеристика тоталітаризму, не залишало місця не лише для громадянського суспільства, а й для його

наукових досліджень. Сама ідея відокремленого від держави суспільства була неприйнятною для тоталітаризму. “Упродовж більшої частини російської історії, включаючи сюди і радянський період, – писали на початку 90-х років ХХ ст. російські дослідники О.І. Шкаратан і Є.М. Гуренко, – держава виступала в ролі вседержителя, розглядаючи себе як надсуспільну абсолютну силу. Не випадково, що в нас бідна традиція навіть пошуків – не кажучи вже про практичний досвід у галузі демократизації і самоврядування – цих важливих сторін позадержавної форми організації територіальних і виробничих спільнот” [107, с. 153–162].

Тож не дивно, що навіть терміна “громадянське суспільство” немає в більшості виданих за радянських часів словників та енциклопедіях. Відсутній він, зокрема, і в п’ятитомній “Философской энциклопедии” видання 1960-1970 рр. (м. Москва) [101, с. 43], у “Философском энциклопедическом словаре” [102, с. 104], у “Кратком политическом словаре” [51, с. 37]. Громадянське суспільство не було об’єктом дисертаційних і монографічних досліджень. Йшлося про нього хіба що при аналізі поглядів К. Маркса, який використовував термін “громадянське суспільство” у своїх ранніх творах, зокрема у зв’язку з критикою поглядів Гегеля. Як зазначається в “Философском словаре” 1968 року видання, у “подальшому недостатньо чіткий термін “громадянське суспільство” Маркс заміняє строгими науковими поняттями – економічна структура суспільства, економічний базис, спосіб виробництва тощо” [101, с. 217]. Як бачимо, офіційна радянська філософія визнавала “громадянське суспільство” недостатньо чітким терміном, а тому й не приділяла ні цьому терміну, ні відповідному суспільству уваги. Розробка концепції громадянського

суспільства радянськими дослідниками розпочалася лише в умовах “перебудови” на межі 80-90-х років ХХ ст.

Одним із перших концептуальних за характером досліджень з цієї проблематики була стаття відомого російського філософа і політолога К.С. Гаджиева “Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования” [24, с. 20]. Автор статті наголосив на необхідності розробки концепції громадянського суспільства, виокремив низку дискусійних її моментів і, зокрема, відзначив: “Звертає на себе увагу також факт відсутності скільки-небудь помітних праць, присвячених громадянському суспільству, аж до другої половини 70-х років нашого століття, і в західному суспільстві в цілому. Це багато в чому пояснюється тим, що тут під суспільством взагалі малося на увазі передусім громадянське суспільство. Розуміючи під суспільством незалежний від держави комплекс інститутів, відносин, норм і цінностей, західна соціологія не вважала за необхідне спеціально підкреслити, що суспільство – громадянське... Відродження інтересу до проблеми громадянського суспільства в західному суспільствознавстві припадає на другу половину 70-х і на 80-ті роки. Особливої актуальності й значущості ця проблема набула у зв’язку з тими історичними процесами, які асоціюються з подальшим розширенням ареалу ліберальної демократії, поширенням демократичних цінностей, принципів та інститутів на нові країни і регіони. Мова йдеться передусім про європейський континент, де з другої половини 70-х років народи Греції, Іспанії, Португалії, покінчивши з авторитарними режимами, стали на шлях демократичних перетворень, а в кінці 80-х – на початку 90-х років зазнали краху тоталітарні режими у східноєвропейських країнах і СРСР” [24, с. 22].

Логічним продовженням цих суджень К.С. Гаджиєва є твердження відомого польського політолога, професора Варшавського університету Є. Шацького, який ідею громадянського суспільства називає “дисидентською” [262] і зазначає; “потрібно почати з деяких фактів, які відносяться до новітньої історії ідеї громадянського суспільства у Східній Європі. По-перше, цей термін, який зовсім не випадково має сьогодні вигляд як головне гасло опозиції, спрямоване проти комунізму, набув популярності лише у 80-ті роки... популярність терміна “громадянське суспільство” не була рівномірною в географічному плані: найбільшого поширення він набув у Польщі, дещо меншого – в Угорщині, у Чехословаччині ж його використовували відносно рідко. Наприкінці 80-х років термін “громадянське суспільство” почав поширюватися в республіках колишнього Радянського Союзу” [106, с. 70].

Французький дослідник Д. Кола в кінці 80-х років писав: “Починаючи з 70-х років нашого століття жоден термін не користувався більшою популярністю, ніж “громадянське суспільство”; кочуючи з наукових публікацій до газетних сторінок, він і тепер залишається предметом нескінченних дискусій. З часу його першого вживання в XVI ст. в коментарях до “Політики” Аристотеля цей термін постійно присутній у французькій мові. Дехто вдається до нього для осуду розриву між “громадянським суспільством” і “політичним суспільством” (тобто світом професіоналів від політики), інші протиставляють у більш широкому сенсі “громадянське суспільство” державі (відповідно до традиції, яка бере початок від Маркса), а теоретики правової держави, наслідуючи гегелівську традицію, вбачають у державі умову для створення громадянського суспільства” [46, с. 251].

Таким чином, розробка концепції громадянського суспільства здійснювалася паралельно з процесами демократизації як у західних, так і в колишніх соціалістичних країнах. Найбільше відповідних праць, майже виключно статей, припадає на 90-ті роки, особливо на їх першу половину. У Росії це, зокрема, статті Шкаратана О.І., Гуренка Є.М., Шмачкової Т.В., Васильчука Ю.О. Кравченка І.І., Ільїна М.В., Коваль Б.І., Перегудова С.П., Левіна І.Б. [107; 108; 109; 20; 38; 55; 60; 75; 76], опубліковані в журналі “Политические исследования” / “Полис”, попередня назва “Рабочий класс и современный мир”; статті Смолькова В.Г., Замбровського Б.Я., Одінцової А.В., Кочеткова А.П., Варивдіна В.А., Васильєва В.А. у журналі “Социально-политические науки” (пізніше – “Социально-политический журнал”) [37; 53; 69; 18; 19; 93; 94].

У “Полисе” в цей період були опубліковані також статті про громадянське суспільство зарубіжних дослідників Шапіро І. та Арато А. [105; 4]. К.С. Гаджієв опублікував ще одну статтю про громадянське суспільство [24], а також виокремив спеціальні глави про це суспільство в написаних ним навчальних посібниках із політології [25]. Глави або розділи про громадянське суспільство були включені також до багатьох інших підручників і навчальних посібників з політології, виданих як у Росії [26; 35; 80; 81], Білорусі [82], так і в Україні [63; 71; 70; 72; 85]. Термін “громадянське суспільство” набув повноправного статусу в політологічних словниках [21; 78; 84].

Українські дослідники, зокрема Павленко Р., Рябов С., Обушний М., Ільчук Л., Рябчук М.Ю., Барков В., Мокляк М. [79; 88; 90; 89; 68; 40; 91; 10], звернулися до розробки проблем громадянського суспільства в основному лише в другій половині 90-х років. Останнім

часом в Україні проблематиці громадянського суспільства були присвячені праці І. Кресіної, В. Климончука, А. Карася, Н. Ротар та ін. [57; 58; 43; 44; 45; 86] й дисертаційні дослідження М. Бойчука, Ю. Узун, Н. Філик [16; 98; 103].

Головна увага в переважній більшості зазначених праць як українських, так і зарубіжних дослідників приділяється аналізу загальнотеоретичних проблем концепції громадянського суспільства: історії виникнення, становлення і розвитку ідеї громадянського суспільства, його структури, взаємозв'язку з державою, значення концепції громадянського суспільства для демократичного суспільного розвитку тощо. Конкретні аспекти становлення громадянського суспільства в тій чи іншій країні і особливо механізми його впливу на державу, досліджуються значно рідше. Як би там не було, “на сьогоднішній день, – зазначають Р. Павленко і С. Рябов, – безперечно можна констатувати принаймні відновлення в правах самого поняття “громадянське суспільство”, яке перед цим було вилучене з нового політичного лексикону, а зараз стало ледве не одним з ключових” [73, с. 23].

Хоча концепція громадянського суспільства набула вже, так би мовити, академічного статусу – стала складовою структури і змісту навчальної літератури з політології, у ній далеко ще не все з'ясовано. Так, до останнього часу немає визначеності щодо сутності і структури громадянського суспільства, його співвідношення з державою. У науковій літературі досить поширеним є твердження про те, що громадянське суспільство є неполітичним утворенням. Тим самим такі важливі політичні інститути громадянського суспільства, як політичні партії, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації виносяться за межі цього суспільства, і саме воно позбавляється найважливіших

засобів впливу на державу, тоді як такий вплив є головним у концепції громадянського суспільства, без нього воно втрачає сенс.

Дискусійний характер низки проблем концепції громадянського суспільства обумовлює необхідність аналізу цих проблем у даній дослідницькій роботі, при тому, що центральними в ній є виокремлення політичних інститутів громадянського суспільства як засобів його впливу на державу та дослідження процесів становлення цих інститутів у сучасній Україні.

В Україні вже є певні наукові напрацювання в цьому напрямку. Це передусім дослідження процесу становлення в Україні багатопартійності Білоуса А.О., Гараня О.В., Кременя В.Г., Базовкіна Є.Г., Якушика В.М., Голобуцького О.П., Яблонського В.М., Назаренка Б., Ворошилова О., Костилюєвої О. [13; 12; 27; 56; 117; 83; 30; 116; 66]. Є окремі дослідження: профспілкового руху Кулік В.; засобів масової інформації Копиленка О.П., Костенка Н., Москаленка А.З., Губерського Л.В., Іванова В.Ф., Вергуна В.А.; виборчої системи Кіс Т.І., Надайс А.; місцевого самоврядування Безсмертного Р., Грицяка І., Кампо В. [23; 59; 50; 100; 52; 64; 45; 65; 9; 31]. Зазначені та інші праці українських дослідників використовуються в дослідженні для висвітлення становлення і функціонування цих суспільних інститутів саме як політичних інститутів громадянського суспільства та їх впливу на українську державу.

Таким чином, за своєю сутністю громадянське суспільство є сферою недержавних суспільних інститутів і відносин. Сенс концепції громадянського суспільства існує лише в межах дихотомії “громадянське суспільство – держава” і полягає в установленні партнерських відносин між суспільством і державою, підпорядкуванні держави суспільству, обмеженні свавілля державної влади.

Опозиція “громадянське суспільство – держава” зовсім не означає неполітичності цього суспільства і протиставлення його політичній владі взагалі. Громадянське суспільство є також і політичним утворенням. Політичні відносини, як відносини з приводу влади, притаманні громадянському суспільству, однак у ньому вони не є державно-політичними. Політичність громадянського суспільства виявляється в двох основних аспектах: по-перше, у наявності в ньому політичних інститутів – політичних партій, громадсько-політичних організацій, засобів масової інформації тощо, через які воно взаємодіє з державою; по-друге, у самій взаємодії громадянського суспільства з державою, як головним політичним інститутом, будь-які і будь-чий відносини мають політичний характер.

Політико-правовою основою відмежування й незалежності громадянського суспільства від держави є конституційне закріплення та реальне забезпечення прав і свобод особи, що можливе лише в правовій державі, з якою громадянське суспільство перебуває в органічній єдності.

У найбільш загальній формі громадянське суспільство може бути визначене як суспільство, відокремлене від держави, сфера недержавних суспільних інститутів і відносин. Виходячи з цього, деякі дослідники розуміють громадянське суспільство як сукупність неполітичних відносин, тобто як неполітичне утворення. Так, відомий російський політолог А. Мігранян під громадянським суспільством розуміє всю сукупність неполітичних відносин, “тобто економічні, духовно-моральні, релігійні, національні тощо” [31, с. 447].

Така позиція відомого політолога не могла не вплинути на розуміння громадянського суспільства іншими дослідниками, які також виносять політичні відносини за межі цього суспільства, іноді безпосередньо

відтворюючи наведене вище визначення А. Міграняна. Так, російський дослідник В.А. Варивдін визначає громадянське суспільство як “сукупність недержавних, неполітичних відносин у суспільстві: економічних, соціальних, сімейних, національних, духовних, моральних, релігійних та ін.” [18, с. 27]. В одному із перших російських політологічних словників зазначається, що “громадянське суспільство – сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно-моральних, релігійних і ін.), галузь спонтанного самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів та їх асоціацій, що охороняється законами від регламентації їх діяльності з боку державної влади” [18, с. 27].

Подібної думки дотримуються й деякі українські дослідники. “Громадянське суспільство, – пише Г.П. Щедрова, – поняття, що означає сукупність неполітичних відношень у суспільстві: економічних, соціальних, моральних, релігійних, національних і ін.” [114, с. 17]. Аналогічне визначення громадянського суспільства стало надбанням і навчальної літератури. “Зміст поняття громадянського суспільства, – зазначається в одному з перших українських підручників з політології, – включає всю сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічні, духовно-моральні, релігійні, національні” [114, с. 18].

Виключають політичні відносини із структури громадянського суспільства і багато інших дослідників. “Громадянське суспільство, – зазначає російський науковець Данченко В.Т., – це одна із форм спільності людей у їхньому неполітичному бутті, яка прямо залежна від сфери політичної влади і тісно її торкається, але й відмежована від її прямого втручання необхідними нормативними актами” [85, с. 58]. Російський дослідник К.О. Гаджиев, по суті, обходить питання про політичність

громадянського суспільства, даючи наступне його визначення: “Громадянське суспільство – це система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передавання від покоління до покоління, система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб, як індивідуальних, так і колективних. Ці інтереси і потреби виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як сім’я, церква, система освіти, наукові, професійні та інші об’єднання, асоціації, організації тощо” [24, с. 21].

Аналогічну позицію мають російські дослідники А.П. Бутенко і А.В. Миронов: “Громадянське суспільство – збірне поняття, що охоплює всю позадержавну сферу буття громадян та їх об’єднань, тобто всю сферу особистого і сімейного (приватного) життя кожної людини, яка не зазнає регламентації і контролю можновладців, держави” [7, с. 19].

Очевидно, що при такому підході за межами громадянського суспільства опиняються не лише держава, а й політичні партії, тоді як насправді останні є однією з найважливіших складових громадянського суспільства, головною ланкою, яка з’єднує його з державою. Це ж стосується і громадсько-політичних організацій (професійних, молодіжних, жіночих тощо), через які громадянське суспільство також відстоює свої інтереси на державному рівні.

Протилежний зазначеному підхід до розуміння громадянського суспільства виявляється не лише у визнанні його політичності, а й у включенні до нього держави як однієї із найважливіших складових. Так, російська дослідниця А.В. Одінцова вважає, що “сучасне

громадянське суспільство як свій невід’ємний елемент включає і правову державу” і наголошує: “Твердження ж про принципову протилежність держави і громадянського суспільства невірне в методологічному плані і може призвести до хибних висновків на практиці” [69, с. 41]. Інший російський дослідник В.Г. Смольков також вважає правову державу складовою частиною громадянського суспільства [93, с. 10]. Г.П. Щедрова, визначивши спочатку громадянське суспільство як “сукупність неполітичних відношень у суспільстві”, у той же час вважає його елементом правової держави [114, с. 93].

Аргументуючи свою позицію щодо співвідношення громадянського суспільства і правової держави, А.В. Одіцова пише: “Найбільш глибока причина виникнення проблеми громадянського суспільства, розриву між відносною і реальною його формами зв’язана з інститутом держави. Сьогодні громадянське суспільство найчастіше трактується як протилежність, противага державі. Дійсно, з появою держави відбувається своєрідне роздвоєння елементів суспільного життя на суто громадянські і державні. Разом з тим, розвиток держави зовсім не обов’язково веде до придушення громадянського суспільства. Немає однозначної залежності між існуванням держави і наявністю або відсутністю громадянських начал у житті суспільства. Ми вважаємо, що протиставлення громадянського суспільства і держави виникає тоді, коли остання монополізує невластиві їй функції; коли держава, її апарат перетворюються на відірвану від суспільства корпорацію” [69, с. 43].

З цією аргументацією можна було б погодитися, якщо не враховувати, що будь-яка держава, у тому числі й правова, завжди прагне підпорядкувати собі громадянське суспільство і встановити над ним тотальний контроль. І лише існування розвиненого громадянського суспільства,

його спротив не дозволяють їй це зробити, роблять саму державу правовою. А отже, якщо не протиставлення, то, у всякому разі, розмежування громадянського суспільства і держави, завжди має мати місце [114, с. 93].

При наявності зазначених крайніх підходів до розуміння громадянського суспільства найбільш поширеним все ж таки є визнання політичності цього суспільства, але водночас і відокремленості його від держави як політичного інституту. Типовим у цьому відношенні є, наприклад, таке визначення: громадянське суспільство – це “суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими, політичними відносинами між самими індивідами, неопосередкованими державою” [55, с. 129]. Або більш деталізоване: “Громадянське суспільство – суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але взаємодіюче з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, культурного і морального статусу, які створюють спільно з державою розвинуті правові відносини” [79, с. 31]. Західні дослідники, як правило, також розуміють громадянське суспільство як відокремлене від держави. Так, група англійських авторів зазначає, що громадянське суспільство “характеризується великою кількістю недержавних організацій, таких як бізнесові фірми, ферми, самостійно зайняті працівники, профспілки, церкви, благодійницькі організації, некомерційні домовласники тощо. Це сповнене життям, активне громадянське суспільство формує середовище, у якому функціонують громадські інститути” [97, с. 19].

Наявність не просто різних, а й протилежних підходів до розуміння сутності громадянського суспільства, і необхідність з’ясування істини спонукає

звернутися до історії виникнення й розвитку ідеї і концепцій цього суспільства. Завдання дослідження в цьому плані полягає не в тому, щоб висвітлити історію виникнення й розвитку ідеї громадянського суспільства з усією повнотою (до певної міри це вже зроблено у низці праць [19; 24; 32; 54; 55; 115] та багатьох інших), а в тому, щоб у стислому вигляді подати основні віхи процесу становлення й розвитку концепції громадянського суспільства, позначені принциповими відмінностями у його тлумаченні.

Уже зазначалося, що сенс концепції громадянського суспільства існує лише в межах дихотомії “громадянське суспільство – держава” і полягає в підпорядкуванні держави суспільству, обмеженні свавілля державної влади. Включення ж держави, хоча й правової, до громадянського суспільства позбавляє цю концепцію сенсу. “Демократичність режиму державного врядування, наголошують українські дослідники Р. Павленко і С. Рябов, – визначається характером спілкування і взаємодії держави як інституції, як сукупності органів і установ директивного адміністрування та громадянського суспільства; тим, наскільки держава визнає автономне буття спільнот, сприяє його розвитку; тим, наскільки громадянське суспільство спроможне впливати на дії держави, обмежувати й чинити опір абсолютистським посяганням влади. Ідея громадянського суспільства дозволяє “демаркувати” межу політичного, офіційного та приватного в житті людей, сприймати державу лише як надбудову над незчисленними соціальними зв’язками, інтересами й організаціями, що здатні існувати самостійно без імперативного впливу й контролю ззовні. Громадянське суспільство за умов демократії виступає в ролі своєрідного компенсаційного механізму, що покликаний перерозподіляти владу в суспільстві,

стримувати й урівноважувати бюрократичність і етатистські прояви офіційного врядування” [73, с. 18].

Принципово важливою в обґрунтуванні концепції громадянського суспільства є ідея народного суверенітету Ж.Ж. Руссо, яка, як і інші демократичні ідеї – природного права, суспільного договору, поділу влади тощо – у тій чи іншій формі відображена в конституціях демократичних держав. Саме прийнята демократичним способом конституція, проголошуючи недоторканність прав і свобод громадян і регламентуючи, законодавчо обмежуючи діяльність держави, є тією формою суспільного договору, яка захищає громадянське суспільство від свавілля державної влади.

Громадянське суспільство постійно перебуває з державою у суперечливій єдності. Опозиція “громадянське суспільство – держава” зовсім не означає неполітичність цього суспільства і протиставлення його політичній владі взагалі. Громадянське суспільство є також політичним утворенням. Політичні відносини, як відносини з приводу влади, притаманні і громадянському суспільству, однак у ньому не є державно-політичними. Зміст громадянського суспільства охоплює всю сукупність суспільних відносин поза рамками політичної структури держави.

Основою розмежування політичних і державно-політичних відносин є відмінності між політичною і державною владою. Державна влада є лише однією із форм політичної влади, так само, як остання є лише формою влади взагалі. Суб’єктом державної влади, державно-політичних відносин є лише держава, її інститути, тоді як суб’єктами політичної влади, політичних відносин, крім держави, виступають і різноманітні недержавні утворення – соціальні спільноти, політичні партії, громадські організації, неправляча політична еліта, засоби масової інформації тощо. Такі утворення і, відповідно, політичні

відносини між ними, є невід’ємними складовими громадянського суспільства, а тому останнє неправомірно визначати як сукупність неполітичних суспільних відносин.

Політологія досить чітко розмежовує політичну і державну владу. За визначенням російських політологів Ф.М. Бурлацького і О.А. Галкіна, “влада є реальною здатністю здійснювати свою волю в соціальному житті, нав’язуючи її, якщо необхідно, іншим людям; політична влада як один із найважливіших проявів влади характеризується реальною здатністю даного класу, групи, індивіда проводити свою волю, виражену в політиці і правових нормах” [17, с. 83].

“Поняття політичної влади, – продовжують автори, – у свою чергу, значно ширше поняття держави. У чому ж докорінна особливість державної влади? Політична діяльність здійснюється не тільки в рамках держави, а й у інших складових частинах соціально-політичної системи: у рамках партій, профспілок, міжнародних організацій, таких як ООН, тощо. Більше всього наближає нас до розуміння природи державної влади її здатність домагатися здійснення тих чи інших цілей за допомогою примусу... Державна влада – це така форма суспільної влади, яка має класовий характер, опирається на спеціальний апарат примусу і має монопольне право видавати закони та інші розпорядження, обов’язкові для всього населення” [17, с. 83].

Таким же чином розмежовує політичну й державну владу і російський дослідник Б.І. Краснов. “Політична влада як один із найважливіших проявів влади, – пише він, – характеризується реальною здатністю даного класу, групи, індивіда проводити свою волю, виражену в політиці. Поняття політичної влади ширше поняття влади державної... Державна влада – це форма політичної влади,

яка наділена монопольним правом видавати закони, обов'язкові для всього населення, і опирається на спеціальний апарат примусу, як на один із засобів для дотримання законів і розпоряджень” [59, с. 28].

Досить детально характеризує співвідношення державної і політичної влади О.Г. Рябов. “Суб’єктом державної влади, – зазначає він, – є суспільство загалом, бо влада – то інституційне вираження певної загальної, спільної для всіх людей волі, інтегруючого й узгоджуючого начала, яке скріплює суперечливі фрагменти соціуму в сталу цілісність. Саме слугуванням потребам, які є надстановими, позакласовими, позапартійними, загальними, верховними, визначається одна із найважливіших ознак державної влади – імперативність її настанов.

Політична, партійна влада теж має ознаки верховенства. Проте таке верховенство не торкається всього населення країни, а стосується тільки членів відповідної політичної організації та осіб, що їй співчують. Звідси політична влада не є цілком суверенною, бо легальна діяльність політичних партій та організацій регламентується конституцією і законодавством країни” [88, с. 19].

Політична влада, продовжує О.Г. Рябов: “може бути визначена як влада над помислами й думками, як влада впливу (на відміну від влади підпорядкування в державі), як представництво якоїсь ідеї, цінності... Державна влада покликана узгоджувати різноспрямовані прагнення членів суспільства, домагатися нехай вимушеної субординації, співіснування багатьох розрізаних позицій, репрезентувати, нехай тільки порізно, інтереси всіх верств. Політична ж влада – це домінування або прагнення до домінування інтересів одних верств над усіма іншими... Зміст державної влади складає саме існування суспільства,

його оптимальне функціонування. Сама ж вона, її влаштування, вплив на її здійснення є головним предметом політичної боротьби, а спрямованість на її завоювання, на панування становить сенс політичної влади” [88, с. 20].

Отже, державна і політична влада співвідносяться як частина і ціле. Вони відрізняються за обсягом, суб’єктами, формами прояву, цілями, методами і засобами здійснення. Громадянське суспільство є суб’єктом політичної, але не державної влади. Об’єктом державної влади воно стає у випадку законодавчого регулювання державою суспільних відносин.

Відокремленість громадянського суспільства від держави зовсім не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. У сучасному суспільстві навряд чи знайдеться така сфера суспільного чи приватного життя, яка б не зазнавала впливу з боку держави. Так чи інакше, держава регулює всі суспільні відносини – від сімейних до політичних. Однак це регулювання може здійснюватися як на основі закону, який у демократичних державах є результатом суспільного консенсусу, так і шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам. Громадянське суспільство має бути поза межами такої довільної регламентації.

Багато вітчизняних і зарубіжних дослідників при визначенні громадянського суспільства виводять його за межі директивного регулювання і регламентації з боку держави. “Громадянське суспільство, – пише С.Г. Рябов, – поняття, що вживається для позначення всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, для позначення такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації” [90, с. 32]. Для

В.А. Варивдіна громадянське суспільство – це “сфера самовияву вільних індивідів та їх організації, відмежована законами від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку державної влади” [18, с. 31].

Із ступенем впливу держави на громадянське суспільство, співвіднесенням законодавчого і довільного директивного регулювання державою суспільних відносин нерідко пов’язують рівень розвиненості громадянського суспільства. Оскільки громадянське суспільство – це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин, то вважається, що чим меншим є втручання держави в суспільні справи, тим розвиненішим є громадянське суспільство. Проте, це не так. Без державного втручання, державно-правового регулювання суспільних відносин з опорою на примус у суспільстві панували б не сила права, а право сили, і воно нагадувало б той природний стан, який Т. Гоббс характеризував як “війну всіх проти всіх”.

Форми, методи і засоби державного регулювання суспільних відносин та впливу на громадянське суспільство залежать від багатьох чинників, які втілюються в тому, чи іншому типі політичного режиму як форми взаємодії держави і громадянського суспільства. Важливе значення при цьому має співвідношення законодавчого й директивного методів регулювання. Чим ширшою є сфера законодавчого (а не директивного) регулювання суспільних відносин, тим розвиненішим виступає громадянське суспільство. Отже, співвідношення законодавчого і директивного методів регулювання суспільних відносин до певної міри може бути показником розвиненості громадянського суспільства.

Проте лише до певної міри, бо самі закони можуть бути далекими від досконалості, не відповідати високим вимогам права і виступати нелегітимними, тобто не визнаватися громадянами. На нашу думку, ступінь

розвиненості громадянського суспільства визначається не стільки співвідношенням законодавчого і директивного методів регулювання державою суспільних відносин, скільки реальними можливостями для громадян впливати на здійснення державної влади, контролювати державу і захищати від неї власні законні інтереси. Ці можливості реалізуються у формах з використанням засобів прямої і представницької демократії, через політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації тощо. Але найголовнішим засобом впливу громадянина на державу і захисту від неї власних законних інтересів є (повинен бути) суд. Судовий захист прав і свобод особи від держави можливий лише в умовах правової держави.

Отже, ми охарактеризували основне проблемне поле дослідження, висвітливши наукові підходи, які існують стосовно явища громадянського суспільства, його складових, ролі і функцій у контексті побудови демократичних режимів та правової держави.

Нами було розглянуто ретроспективу тлумачень “громадянськості”, “громадянського стану”, “громадського блага”, “громадянського суспільства”, поданих у роботах Н. Макіавеллі, Дж. Понета, Ф. Меланхтона, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Т. Пейна, Ж-Ж. Руссо, І. Канта, Гегеля, К. Маркса та інших політичних філософів. Вирішальною у формуванні сучасного бачення громадянського суспільства ми вважаємо роль теоретичних узагальнень І. Канта та Гегеля, які чітко визначили дуалізм держави та громадянського суспільства, їхню взаємозалежність, а в простір громадянського суспільства вивели сферу реалізації приватних інтересів, які можуть суперечити експансіонізму політичної влади.

В основу розділу було покладено переосмислення науково-теоретичних і методологічних праць вітчизняних і зарубіжних фахівців щодо проблеми розвитку ідеї

громадянського суспільства в історії політичної думки, щодо проблеми взаємовідносин суспільства і держави, а також стосовно проблеми соціокультурного розвитку суспільств у взаємозв'язку із соціально-політичними процесами сучасності.

Окрему увагу в дослідницькій роботі було приділено теоретичним дискусіям з приводу “меж” громадянського суспільства, зокрема тому, чи можна включати до них сфери і суб’єкти політично-владних відносин. Це стало підґрунтям деяких проміжних висновків, зокрема, що ключова концептуальна дихотомія “громадянське суспільство – держава” робить дискусійним питання про те, чи містить перше політичні інститути, структури і функції, і які саме “неадміністративні” фактори політичного життя можуть відноситися до нього. Дослідницею звернено увагу на суперечливість віднесення політичних партій лише до державної адміністративної сфери, адже політичні партії є одним із речників громадянського суспільства, представляючи різні суспільні інтереси в політичній сфері. У цьому контексті автор спирається на розмежування понять “політичної” і “державної влади”, яке здатне адекватно диференціювати відповідні явища. На підставі аналізу та критики різних теоретичних підходів обрано такий підхід, що визнає політичність громадянського суспільства, але водночас констатує його відокремленість від держави як політичного інституту.

Також були розглянуті основні аспекти взаємодії громадянського суспільства та держави, яка керується передовсім нормами права. Останнє передбачає, що не всі закони можуть бути правовими, а отже необхідне чітке визначення суспільно значимих цінностей, які визначають правомірність законодавчих актів. Другою ознакою правової держави, окрім примату права як такого, є

утвердження правової форми й правового характеру взаємовідносин між державою і громадянами як суб'єктами права, визнання і належне гарантування формальної рівності і свободи всіх індивідів, прав і свобод людини та громадянина. У правовій державі за особою як членом суспільства закріплюється дуалізму прав особи, який виявляється в поділі їх на права людини і права громадянина. “Права людини” – це права особи як члена громадянського суспільства. У колі даної проблеми особливу роль відіграють ті аспекти політологічної теорії та політичної практики, які окреслюють царину впливу на неї права та юриспруденції. Конституційна теорія не тільки розмежовує права і свободи людини та права і свободи громадянина, а й проводить відмінність між правами і свободами та здійснює їхню класифікацію за різними ознаками.

Забезпечення верховенства права, прав і свобод людини і громадянина можливе лише при наявності третьої ознаки правової держави – певних організаційно-правових умов, які виключають монополізацію влади однією особою, органом або соціальною верствою і забезпечують відповідність усєї системи публічної влади вимогам права та їхнє послідовне дотримання.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

1. Аг А. Системный анализ современного общества / А. Аг // Политология вчера и сегодня. – М., 1991. – Вып. 3. – С. 43–44.
2. Английское свободомыслие : Д. Локк, Д. Толанд, А. Коллинз. – М. : Мысль, 1981. – 304 с. – (Серия: Научно-атеистическая библиотека).
3. Арато Е. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства / Ежи Арато // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 25–31.
4. Арато Е. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание, направление для дальнейших исследований / Е. Арато // Полис (Политические исследования). – 1995. – № 3. – С. 48–57.
5. Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян. – М. ; Л., 1937. – 254 с.
6. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; ред. А. И. Доватура ; пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1981–
–
Т. 4 : Философское наследие. – 1983. – 830 с.
7. Бабкін В. Д. Роль соціально-правової держави в Україні в консолідації суспільства / В. Д. Бабкін // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні : матеріали круглого столу 23 черв. 1999 р. – К., 1999. – С. 18–24.
8. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. - № 1. – С. 40-49.
9. Барков В. Ю. Национальные и социальные проблемы как предмет политики в современной Украине / В. Ю. Барков. – К. : Стило, 1998. – 31 с.

10. Барков В. Ю. Що таке відкрите громадянське суспільство? / Валерій Барков, Микола Мокляк // Вітчизна. – 1996. – № 11. – С. 105–107.
11. Белявский И. Г. Историческая психология / И. Г. Белявский. – Одесса : [Б. и.], 1991. – 252 с.
12. Білий О. Ідея суверенітету і стратегії урядування / Олесій Білий // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 44–51.
13. Білоус А. Становлення багатопартійності / Андрій Білоус // Політична думка. – 1993. – № 1. – С. 22–27.
14. Блок М. Средневековое общество / Пер. с франц. / М.Блок. – М.: Изд-во Сабашниковых, 2003. – 504с.
15. Боднар А. Гражданское общество: проблемы интерпретации / А. Боднар // Политология вчера и сегодня. – М., 1991. – Вып. 3. – С. 49–61.
16. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки”. – К., 2007. – 18 с.
17. Бурлацкий Ф. М. Социология. Политика. Международные отношения / Ф. М. Бурлацкий. – М. : Междунар. отношения. – 1986. – 348 с.
18. Варывдин В. А. Гражданское общество / В. А. Варывдин // Социально-политические науки. – 1992. – № 8. – С. 22–36.
19. Васильев В. А. Гражданское общество: идейно-теоретические истоки / В. А. Васильев// Социально-политический журнал. – 1997. – № 4. – С. 92–105.
20. Васильчик Ю. А. Гражданское общество эпохи НТР / Ю. А. Васильчик // Полис (Политические исследования). – 1991. – № 4. – С. 4–20.

21. Введение в политологию : наука о политике : в 2 ч. / под общ. ред. Н. И. Горлача, Г. Т. Головченко. – Х., 1995–
- Ч. 1. – 1995. – 248 с.;
- Ч. 2. – 1995. – 464 с.
22. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли : пер. с фр. / Ж.-П. Вернан. – М. : Прогресс, 1988. – 224 с.
23. Ворошилов О. Нові тенденції в розвитку політичних партій Україні / О. Ворошилов // Нова політика. – 1996. – № 6. – С. 28–30.
24. Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 19–35.
25. Гаджиев К. С. Политическая культура: концептуальный аспект / К. С. Гаджиев // Полис (Политические исследования). – 1991. – № 6. – С. 69–83.
26. Гаджиев К. С. Политическое сознание или политическая культура? / К. С. Гаджиев // Кентавр. – 1991. – № 10. – С. 14–25.
27. Гаець В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства / Валерій Гаець // Віче. – 1995. – № 5. – С. 10–18.
28. Гегель Г. В. Ф. Философия права : пер с нем / Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
29. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Соцэгиз, 1936. – 500 с.
30. Голобуцький О. Сучасний профспілковий рух в Україні / О. Голобуцький. – К. : Укр. перспектива, 1996. – 59 с.

31. Грицяк І. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні: проблеми і перспективи / І. Грицяк // Розбудова держави. – 1993. – № 8. – С. 44–50.

32. Громадянське суспільство в Україні : проблеми становлення / В. Ф. Суренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін. ; від. ред. С. В. Бобровник ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Логос, 1997. – 127 с.

33. Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії : матеріали методол. семінару, м. Київ, 27 січ. 2004 р. / В. В. Цветков (відп. ред.), Є. В. Перегуда (упоряд.), І. О. Кресіна (відп. ред.) ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : [Б. в.], 2004. – 84 с.

34. Гумбольдт В. Язык и философия культуры: идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.

35. Демидов А. И. Основы политологии / А. И. Демидов. – М. : Высш. шк., 1995. – 271 с.

36. Довгополова О. А. История политико-правовых учений : практику / О. А. Довгополова. – Одесса : Полис, 1999–

Ч. 1. – 1999. – 92 с.

37. Замбровский Б. Я. К вопросу о формировании гражданского общества и правового государства / Б. Я. Замбровский // Социально-политические науки. – 1991. – № 6. – С. 29–34.

38. Ильин М. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство / М. Ильин // Полис (Политические исследования). – 1992. – № 1/ 2. – С. 5–14.

39. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра-М, 1998. – 736 с.

40. “Йду, щоб повернутися” // Україна молода. – 2002. – 27 квіт.
41. Кант И. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – Москва : Мысль, 1964– –
Т. 4, ч. 2. – 1965. – 478 с.
42. Кант И. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – Москва : Мысль, 1964– –
Т. 6. – 1966. – 743с.
43. Карась А. Розвиток демократії як здійснення громадянського суспільства / А. Карась // Громадські ініціативи. – 2000. – № 2. – С. 17–21.
44. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520с.
45. Климончук В. Й. Політичні та громадянські цінності: особливості становлення та функціонування (історико-методологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / В. Й. Климончук. – Львів, 2004. – 20 с.
46. Кола Д. Гражданское общество / Д. Кола // 50/50 : опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М. Ферро, С. Афанасьева. – М. : Прогресс, 1989. – С. 449–453.
47. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади і соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Колодій А.Ф. – Львів: Видавництво «Червона калина». – 2002. – 275с.

48. Констан Б. О свободе древних в сравнении со свободой у современных людей / Б. Констан // Полис (Политические исследования). – 1993. – № 2. – С. 97–106.
49. Конституція України. – К. : Право, 1996. – 116 с.
50. Копиленко О. П. Влада інформації / О. П. Копиленко – К. : Вид-во “Україна”, 1991. – 106 с.
51. Короткий політичний словник / М.Ф.Головатий. – К.: МАУП, 2005. – 256с.
52. Костенко Н. Ценности и символы массовой коммуникации / Н. Костенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 130 с.
53. Кочетков А. П. Западные политологи о гражданском обществе / А. П. Кочетков // Вестник Московского университета. Сер. 12, Социально-политические исследования. – 1994. – № 2. – С. 68–77.
54. Кочетков А. П. О формировании гражданского общества / А. П. Кочетков // Социально-политические науки. – 1992. – № 1. – С. 14–22.
55. Кравченко В. В. Концепция гражданского общества в философском развитии / В. В. Кравченко // Полис (Политические исследования). – 1991. – № 5. – С. 128–138.
56. Кремень В. Г. Політичні партії України : порівняльний аналіз програмних документів / В. Г. Кремень. – К., 1993. – Вип. 18. – 90 с.
57. Кресіна І. О. Незнищенність української мрії / Ірина Кресіна // Віче. – 1998. – № 6. – С. 14–23.
58. Кресіна І. О. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко ; І. О. Кресіна (ред.). – К. : Логос, 2007. – 314 с.

59. Кулик В. Профспілковий рух в Україні: проблеми та перспективи / В. Кулик // Нова політика. – 1996. – № 6. – С. 15–23.
60. Левин И. Б. Гражданское общество на Западе и в России / И. Б. Левин // Полис (Политические исследования). – 1996. – № 5. С. 107–119.
61. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – М., 1988. – Т. 3. – С. 7 – 544.
62. Машкин Н. А. История древнего Рима / Н. А. Машкин. – Л. : ОГИЗ, 1947. – 679 с.
63. Мельник В. А. Политология / В. А. Мельник. – Минск : Высш. шк., 1996. – 479 с.
64. Москаленко А. З. Масова комунікація / А. З. Москаленко. – К. : Либідь, 1997. – 216 с.
65. Надаис С. Выбор избирательных систем / С. Надаис // Полис (Политические исследования). – 1998. – № 3. – С. 70–78.
66. Назаренко Б. Сучасні політичні партії України: деякі проблеми та перспективи розвитку / Б. Назаренко // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 4–5.
67. Нерсесянц В. С. Правовое государство: история и современность / В. С. Нерсесянц // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 3–16.
68. Обушний М. І. Національна ідея в контексті побудови громадянського суспільства / М. І. Обушний // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – Вип. 27: Філософія. Політологія. – С. 50–53.
69. Одинцова А. В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее / А. В. Одинцова // Социально-политические науки. – 1991. – № 12. – С. 40–48.
70. Основи політології / керів. авт. кол.: Ф. М. Кирилюк. – К. : Либідь, 1995. – 336 с.

71. Основи політології : курс лекцій / під ред. Н. Сазонова. – Х., 1993. – 464 с.
72. Основи політології : курс лекцій для вищих навч. закл. / авт. кол.: В. Д. Бабкін, Н. І. Козюбра, В. В. Копейчиков та ін. – К. : Вентурі, 1991. – 348 с.
73. Павленко Р. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко // Нова політика. – 1996. – № 5. – С. 16–26.
74. Пейн Т. Права человека / Т. Пейн // Пейн Т. Избранные сочинения. – М., 1959. – С. 176–246.
75. Перегудов С. П. Гражданское общество как политический феномен / С. П. Перегудов // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 43–54.
76. Перегудов С. П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства / С. П. Перегудов // Полис (Политические исследования). – 1998. – № 1. – С. 137–147.
77. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон. – М. : Мысль, 1971–
Т. 3 : Государство. – 1971. – 700 с.
78. Политологический словарь / сост. В.И.Даниленко. – М. : Nota bene, 2005. – 258 с.
79. Политология : учеб. пособие / под ред. Б. И. Краснова. – М. : ..., 1999. – 394 с.
80. Политология : учеб. пособие для вузов / сост. и отв. ред. А. А. Радугин. – М. : Центр, 1997. – 220 с.
81. Политология : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / под. ред. Г. В. Полуниной. – М. : Акалис, 1998. – 277 с.
82. Политология : энцикл. слов. / общ. ред. и сост. С. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та. – 1993. – 481 с.
83. Політичні партії України / за ред. В. М. Якушика ; авт. кол.: О. П. Голобуцький,

Т. Г. Криворучко, В. О. Кулик, В. М. Якушик. – К. : Кобза, 1996. – 142 с.

84. Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.

85. Політологія : підручник / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1998. – 588 с.

86. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду. Монографія / Ротар Н.Ю. -. Чернівці, 2007. – 472с.

87. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре : трактаты : пер. с франц. / Ж.-Ж. Руссо. – М. : КАНОН-пресс : Кучково поле, 1998. – 416 с.

88. Рябов С. Г. Основы теории политики / С. В. Рябов. – К. : Тандем, 1996. – 192 с.

89. Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності : моногр. / С. Г. Рябов. – К. : НІСД, 1996. – 124 с.

90. Рябов С. Г. Політична теорія держави / С. Г. Рябов. – К. : Тандем. 1996. – 240 с.

91. Рябчук М. Ю. Громадське суспільство і “національна емансипація” / М. Ю. Рябчук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 14–19.

92. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.

93. Смольков В. Г. Проблемы формирования гражданского общества / В. Г. Смольков // Социально-политические науки. – 1991. – № 4. – С. 9–16.

94. Смольков В. Г. Формирование гражданского общества / В. Г. Смольков // Вестник Московского университета. Социально-политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 26–35.

95. Такер Дж. Элементы коммерции / Дж. Такер // О свободе : антология мировой либеральной мысли (I п. XX в.). – М., 2000. – С. 394–415.

96. Токвиль А. Демократия в Америке : пер. с франц. пересм. испр., доп. сравнит. исслед. / А. Токвиль. – М. : Наука, 1987. – 515 с.
97. Трансформація та інтеграція : формування майбутнього Центральної та Східної Європи : пер. з англ. – К. : Стілос, 1998. – 192 с.
98. Узун Ю. В. Концепт “громадянське суспільство” в історії та теорії політичної думки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Ю. В. Узун. – Одеса, 2002. – 20 с.
99. Українське суспільство : моніторинг соціальних змін (1994–1999 рр.) : інформ.-аналіт. матеріали / за ред. В. М. Ворони, А. О. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – 134 с.
100. Українські мас-медіа і свобода інформації / Н. Костенко, О. Кривенко, І. Слісаренко, Ю. Шкурлат та ін. // Політична думка. – 1994. – № 4. – С. 48–58.
101. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдина. – 2-е изд., испр и доп. – М. : Политиздат, 1968. – 432 с.
102. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: В. Г. Панов. – М. : Инфра-М., 2009. – 1040с.
103. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / Н. В. Філик. – К., 2004. – 20 с.
104. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность : ошибки социализма / Ф. Хайек . – М. : Новости, 1992. – 156 с.
105. Шапиро Й. Демократия и гражданское общество / Й. Шапиро // Полис (Политические исследования). – 1992. – № 4. – С. 17–30.

106. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество / Е. Шацкий // Полис (Политические исследования). – 1997. – № 5. – С. 68–88.
107. Шкаратан О. Я. От этакратизма к становлению гражданского общества / О. Я. Шкаратан // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 3. – С. 153–162.
108. Шматкова Т. В. Из основ политологии Запада / Т. В. Шматкова // Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // Полис (Политические исследования). – 1991. – № 2. – С. 133–145.
109. Шматкова Т. В. Мир политических партий / Т. В. Шматкова // Полис (Политические исследования). – 1992. – № 1/2. – С. 37–49.
110. Штаерман Е. М. Кризис античной культуры / Е. М. Штаерман. – М. : Наука, 1975. – 244 с.
111. Штаерман Е. М. От гражданина к подданному / Е. М. Штаерман // Культура Древнего Рима. – М., 1985. – Т. 1. – С. 22–106.
112. Штейн Л. Социальный вопрос с философской точки зрения / Л. Штейн. – М., 1899. – С. 108–109.
113. Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер. – Харьков : Основа, 1994. – 500 с.
114. Щедрова В. Г. Громадянське суспільство, права держава і політична свідомість громадян / В. Г. Щедрова. – К. : ІСДО, 1994. – 112 с.
115. Щедрова В. Г. Мета суспільства – людина / Галина Щедрова // Віче. – 1995. – № 3. – С. 22–34.
116. Яблонський В. М. Сучасні політичні партії України : довідник / В. М. Яблонський. – К. : Лексикон, 1996. – 149 с.

117. Якушик В. М. Політична система та політичний режим / Володимир Якушик // Політична думка. – 1993. – № 1. – С. 18–22.

РОЗДІЛ 2 СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Вплив особливостей українського соціуму на процес становлення громадянського суспільства

Для аналізу громадянського суспільства найприйнятнішими класифікаторами можуть бути часові й просторові характеристики (певні стани, етапи становлення громадянського суспільства в певній країні), показники рівня політичної участі (активне, пасивне громадянське суспільство), ступеня забезпечення прав і свобод людини і громадянина (розвинене, нерозвинене), адекватності суспільним завданням, цивілізаційним викликам, здатності до саморозвитку тощо [32, с. 4].

В українському політичному дискурсі поняття “громадянське суспільство” досить часто вживається як синонім третього сектора – конвенційного терміна на позначення мережі неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об’єднань громадян [30, с. 30]. У визначеннях ООН є чіткі критерії, що дозволяють віднести зазначену структуру саме до цього “третього сектора”. Це п’ять критеріїв, кожен з яких має бути наявним. По-перше, йдеться про організовану структуру – самостійну організацію, яка має статут, організаційні структури, певні напрями роботи, цілі тощо. По-друге, – приватний характер, тобто інституціональне відокремлення від держави. Такі організації мають бути в структурному, управлінському і кадровому відношенні відокремленими від будь-яких державних органів, установ, організацій і не повинні виконувати функцій державного суверенітету (які

їм, зокрема, могла б делегувати держава) [71]. По-третє, – автономність, тобто самостійність в управлінні, невідконтрольність ані державі, ані комерційним структурам. Четвертий критерій – неприбутковість. Це не означає заборону комерційної діяльності в цілому, але весь прибуток має інвестуватись на досягнення статутних цілей. І, нарешті, добровільність [13].

У руслі такого розуміння показники розвитку громадянського суспільства в посткомуністичних країнах зводились би лише до аналізу статистичного обліку добровільних неприбуткових недержавних організацій. Статистика громадських організацій є недостатнім показником, який сам собою не пояснює того, що робить формальну демократію дієвою. Загальною проблемою посткомуністичних громадських організацій та пострадянського громадянського суспільства є ще й досі неподолана історична та психологічна традиція масового скепсису та недовіри до будь-яких організацій та об'єднань, створених зазвичай згори або ззовні, відсутність сталої традиції філантропії приватного бізнесу щодо фінансової та організаційної підтримки таких організацій, а отже їхня залежність від фінансової фортуни донорських фондів та організацій [81, с. 45–47].

Громадянське суспільство як теоретичний та ідеологічний концепт позначає публічну сферу, символічне поле громадянської активності, мережу соціальних інститутів, практики та цінності, які охоплюють комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, відокремленої від держави й засадово самоорганізованої. Це – комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який передбачає наявність у розвиненому вигляді:

– соціальних інститутів (незалежних медіа; громадської думки; добровільних асоціацій та об'єднань громадян; принципу верховенства права, реалізованого в рівності громадян перед законом та в реальному доступі громадян до правової справедливості; структурованої та інституціоналізованої політичної опозиції; системи зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, включно з парламентськими комісіями, громадськими аудиторсько-контрольними комісіями; правозахисних організацій);

– соціальних практик (суспільної активності громадян, що не обмежуються участю у виборах; громадських рухів; ініціативних груп; громадської участі в добровільних громадських організаціях, іноді неформальних або навіть віртуальних об'єднаннях; громадської компетентності та поінформованості, зокрема знання місцевих та загальнонаціональних новин; правової культури та вміння застосовувати правозахисну й судову систему; лобювання суспільно-значимих ініціатив);

– суспільних норм, цінностей та чеснот (плюралізму, толерантності, довіри до співвітчизників та суспільних інститутів, суспільної відповідальності, патріотизму, здатності до компромісів, що не порушують людської гідності, громадської солідарності).

На думку В. Степаненка, більш точною вихідною тезою при аналізі посткомуністичного громадянського суспільства може бути не стільки його “слабкість”, скільки часто неадекватність та суперечливість розуміння його цінностей та практик у різних формах посткомуністичного дискурсу, а також проблеми інституціоналізації та представництва в громадських недержавних організаціях ширшого “негромадянського” суспільства. Деякі пострадянські країни, зокрема Україна, демонструють досить міцне “статистичне” громадянське суспільство.

Лише в Україні на початок 2000 року за статистикою було зареєстровано до 50 тис. недержавних організацій та об'єднань. Однак, лише близько 10 % із них є реально чинними. Активно розвивається також мережа міжнародних організацій. З огляду на кількісне представництво, на фактор активної міжнародної допомоги та навіть на організаційно-фінансові ресурси українські громадські організації виглядають відносно успішними [81, с. 45–47]. Водночас вони беруть усе активнішу участь у підтримці демократичних процесів. З року в рік зростають обсяги фінансування різного роду благодійних та навчальних проєктів. Особливу активність у цьому плані виявляє, наприклад, фонд “Відродження”, який фінансує розробку цілої низки програм, спрямованих на створення в Україні громадянського суспільства.

Американський дослідник Р. Патнем вважає, що горизонтально організовані добровільні асоціації, які перетинають вертикальні соціальні розподіли в суспільстві, є більш сприятливими для розширення соціальної кооперації, для формування норм доброзичливої взаємності й, таким чином, для становлення ефективної демократії, аніж ієрархічні або клієнтелістські структури [56, с. 57].

Отже, громадські організації – це формалізовані самодіяльні (неурядові) неприбуткові об'єднання громадян, спрямовані на реалізацію різноманітних колективних інтересів і захист колективних прав. У такому широкому значенні до розряду громадських організацій потрапляють досить різні за суттю інституції – політичні партії, власне громадські організації, організації за інтересами, благодійні фонди тощо. Вочевидь, ці групи організацій необхідно розглядати окремо, хоча, з іншого боку, не можна не бачити їхньої спільної сутності як організацій громадянського суспільства.

Закон України “Про об’єднання громадян” (1992 р.) вважає таким об’єднанням “добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод” (ст. 1). Під це визначення підводяться як політичні партії, так і громадські організації. Громадською організацією у вузькому сенсі закон вважає “об’єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів” (ст. 3). Крім цього, існують професійні спілки, релігійні, кооперативні організації; об’єднання громадян, що мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди, органи місцевого та регіонального самоврядування (в тому числі ради й комітети мікрорайонів, будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні комітети), органи громадської самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо), інші об’єднання громадян. Все це розмаїття загалом підпадає під категорію об’єднань громадян (хоча, у силу їх специфіки, у правовому відношенні їхня діяльність регулюється різними законами).

Слід зазначити, що детальна класифікація громадських об’єднань у політологічній науці практично не розроблена, на відміну, скажімо, від класифікації політичних партій (щоправда, і в останньому питанні існує значна розбіжність думок) [14, с. 176]. Пояснити це можна, з одного боку, значною розмаїттю цих інститутів громадського життя як усередині країн, так, особливо, і між різними країнами. Скажімо, існує значна різниця між американською практикою, яка ґрунтується на принципах плюралізму і визначена історично тим, що нові жителі американських штатів були об’єктивно змушені об’єднуватися в асоціації для досягнення як абстрактних політичних, так і щоденних практичних цілей поза будь-

яким впливом або контролем держави, і це виробило певні навички самоорганізації для вирішення політичних і суспільних питань; і європейською корпоративістською чи неокорпоративістською практикою, яка визнає більшу роль держави як регулятора соціальних відносин [8, с. 8]. З іншого боку, причиною може бути їх менша порівняно з політичними партіями задіяність у політичному житті, що, природно, не стимулює увагу до них з боку політологів. Специфічним моментом є також те, що в нашій країні характер і статус цих організацій принципово змінюється останніми роками, але ця зміна (тобто перетворення одержавлених суспільних організацій на організації громадянського суспільства) ще далеко недостатньо усвідомлюється навіть самими практиками цього процесу і не отримала ще достатнього теоретичного обґрунтування.

Перед тим, як звернутися безпосередньо до класифікації, варто показати громадянське суспільство в контексті соціальної комунікації, адже його активність залежить від інтенсивності комунікативних зв'язків у соціумі. Поняття “громадянське суспільство” може бути представлене у вигляді процесу комунікації певного типу між державою й громадянином. Комунікація такого типу передбачає наявність громадянської культури. Останню, у свою чергу, можна визначити як плюралістичну культуру, засновану на комунікативному процесі. До її фундаменту закладено переконання в необхідності розбіжностей і консенсусу, яке допускає соціальні зміни в певних, прийнятних для цієї культури рамках і формах. У координатах громадянської культури ключовою фігурою суспільства є громадянин: саме він виступає основним суб'єктом суспільного життя. У концепції громадянського суспільства як комунікативного процесу поняття “громадянин” розкривається через поняття “участь”, тобто через діяльність громадянина в різних громадських

організаціях та інститутах. Поняття громадянського суспільства набуло нового виміру у зв'язку з розвитком сектора некомерційних груп та організацій, чи “третього сектора”, (“першим” і “другим” секторами називають, відповідно, сукупності державних інституцій і ділових приватних організацій і підприємств). Під “третім сектором” розуміють сукупність організацій, які не визначають метою збільшення особистого прибутку громадян безпосередньо через участь у їхній роботі або через володіння ними; у рамках цієї концепції говорять також про “неприбутковий”, “недержавний” сектор, сектор “добровільної активності”, про “співтовариство некомерційних організацій (НКО)” тощо. У посткомуністичних країнах “співтовариство некомерційних організацій (НКО)” може розглядатися як ядро, центральна частина громадянського суспільства, оскільки саме в цьому співтоваристві найбільшою мірою зберігся сьогодні пріоритет моральних цінностей. Можна сподіватися також, що саме звідси реальні моральні стандарти поширяться на політичне співтовариство – у вигляді заперечення імморалізму в політиці, та на економічне співтовариство – у вигляді нової етики бізнесу або корпоративної моралі [82, с. 12].

Видається логічним класифікувати НКО, які входять до його складу, поділяючи на “класи” за ознакою їхніх “фокусних груп” (тобто з урахуванням того, на які контингенти і, відповідно, на якого роду проблеми спрямована їхня діяльність), а водночас і виявляючи форми взаємодії із владою, найприродніші й найбільш органічні для виділених “класів”.

Перший клас – ті НКО, чії фокусні групи складають самі їхні члени. Він, у свою чергу, складається з двох підкласів: I-а) “НКО взаємодопомоги”, які об'єднують людей за принципом спільної біди чи

проблеми, – це, насамперед, організації інвалідів, батьків хворих дітей і т.п.; до цього ж підкласу можна віднести й об'єднання людей за демографічною, у тому числі й гендерною, ознакою: I-б) “НКО клубного типу”, що включають різноманітні групи самовдосконалення, клуби за інтересами і т.д. Ці два підкласи відрізняє міра гостроти й болючості проблем (у першому випадку, зазвичай, значно вища), що неминуче має впливати й на характер їхніх взаємовідносин із владними структурами.

До другого класу можна віднести організації, безпосередньо непов'язані з життєвими інтересами самих їхніх членів. Тут також проглядаються два підкласи: II-а) “НКО соціальної справедливості або благодійні”, націлені на рішення людських, гуманітарно-соціальних проблем; при цьому одна їх частина займається комплексом проблем певних категорій населення (людей похилого віку, багатосімейних), інша – конкретними типами проблем (наприклад, проблемою бездомності чи проблемою СНІД); II-б) “НКО екологічної спрямованості”, якщо під “екологічною діяльністю” розуміти захист довкілля в широкому розумінні, тобто діяльність з охорони не тільки природи, а й пам'яток культури і т. ін.[82, с. 14].

До третього класу належать правозахисні організації як традиційного типу, так і групи громадського контролю, що виникають останнім часом і здійснюють контроль за діяльністю виконавчої влади, за дотриманням визначеної законом процедури в ході виборчих кампаній та самих виборів тощо.

Четвертий клас складається з “інфраструктурних” НКО, що виникають і поступово утверджуються в суспільстві, чия місія – сприяння діяльності інших НКО у найширшому розумінні. Сюди входять і організації, які спеціалізуються на правовому забезпеченні діяльності НКО; і організації, які сполучають дослідницьку й освітню

діяльність, і центри підтримки НКО, що створюються на підставі цільових грантів іноземних фондів. До четвертого класу належать, урешті, і ті НКО (їх можна умовно назвати організаціями громадських ініціатив), мета яких – сприяння становленню партнерських взаємин суспільства і влади. Застосовуючи до виділених нами чотирьох класів НКО такі терміни англійської соціологічної літератури, як “grass-root organization”, “policy group” та “advocatory group”, можна було б організації першого й другого класів віднести до типу “grass-root”, тобто до організацій, що ростуть, як “коріння трави”, організацій, порівняно масових, що безпосередньо відбивають повсякденні життєві інтереси й потреби самих їхніх членів або ширших контингентів населення; організації третього й четвертого класів – це вже, скоріше, групи по-громадянському орієнтованих членів суспільства, які діють або в напрямку формування й реалізації тих чи тих “policies” – програм дій у певній сфері діяльності суспільства й держави, або в напрямку відстоювання інтересів (“advocacy”) якихось груп суспільства. При цьому, якщо організації третього класу (правозахисні) орієнтовані переважно на реалізацію функції громадського контролю, то організації четвертого класу націлені на соціальне конструювання, на надання освітніх і посередницьких послуг, а також на аналітичну й законотворчу діяльність. Чотири класи НКО різняться між собою, зокрема, за ступенем “професіоналізації” їхньої діяльності. Організаціям клубного характеру й групам за інтересами властиве більш спокійне ставлення до влади, без якої вони в ряді випадків взагалі чудово можуть обійтися, орендуючи приміщення й самостійно оплачуючи свої заходи й зустрічі. Певна річ, вони при нагоді охоче приймуть підтримку владних структур, та все ж для них головне – щоб влада їм не заважала. Для другого класу НКО взаємодія з владними структурами – це вже досить

істотна частина змісту їхньої діяльності. При цьому щодо благодійних організацій можна говорити й про соціальне партнерство – співробітництво з органами влади, коли виконання низки функцій останніх, наприклад, із соціального забезпечення чи патронажу, ці організації беруть на себе. Таким чином, тут уже спостерігається перехід від взаємин прохач-дарувальник до більш-менш рівноправної взаємодії. НКО “екологічного” профілю також зацікавлені у співробітництві зі владою, і така зацікавленість, строго кажучи, мала б бути взаємною. Однак проблеми захисту природи й культури видаються сьогодні багатьом чиновникам істотно менш гострими порівняно з проблемами соціальними, як правило, більш явними й такими, що впадають у вічі, наприклад, з проблемами бездомних чи дітей-наркоманів. Одним із важливих напрямків діяльності “екологічних” НКО є інформування населення про гостроту існуючих проблем, що, зазвичай, дратує владні структури, які правдиву інформацію часто намагаються приховати від населення, а добровільних інформаторів – покарати (справа капітана Олександра Нікітіна й норвезької екологічної організації “Белуна”).

Повною мірою наведена теза стосується й третього виділеного нами класу НКО – правозахисних організацій. Їхня головна мета – виявлення випадків порушень прав людини, захист цих прав і контроль діяльності державних структур – у більшості випадків не викликає в чиновників бажання співробітничати. Співробітництво з владою для НКО третього класу є проблематичним. Стосовно четвертого класу НКО – організацій “інфраструктурного” типу – можна говорити про практично зворотну ситуацію. Сама місія організацій, які діють у сфері правового забезпечення НКО, передбачає лобювання необхідних для розвитку НКО законів, нормативних актів на різних рівнях

влади, що є одним із видів соціального партнерства [82, с. 17].

Інший напрям діяльності “інфраструктурних” НКО – медіаторська посередницька діяльність, сприяння налагодженню партнерських взаємин між співтовариством НКО та владними структурами, нехай це буде організація регулярних зустрічей лідерів НКО й представників влади, чи ініціювання й реалізація освітніх програм із соціального партнерства за участю тих і інших. Чотири класи НКО за ступенем “громадянськості” своєї діяльності різняться між собою. Ряд дослідників убачає в цьому підставу для того, щоб звужувати межі всього “третього сектора”. Так, наприклад, у цікавій колективній монографії “Громадянське суспільство. Світовий досвід і проблеми Росії” йдеться про дві основні групи громадських організацій: це а) різноманітні об’єднання, покликані захищати інтереси своїх членів, і б) об’єднання, які “виражають не групові, а ширші суспільні інтереси. Як правило, вони входять у категорію неурядових організацій (НУО)”. Як бачимо, автори виводять НКО взаємодопомоги (за нашою класифікацією, організації першого класу) із співтовариства неурядових організацій, або організацій “третього сектора”. Такий суворий підхід до визначення меж співтовариства “третього сектора” загрожує повністю “виключити” з його складу, по суті, основну його частину, що є фундаментом для всіх інших класів НКО. Справді, організації громадян, об’єднаних спільністю проблем чи інтересів, є найприроднішою формою їх самоорганізації. Саме в таких організаціях більшість жителів набуває навичок активістської політичної культури, культури участі, необхідної для існування громадянського суспільства й консолідованої демократії за інтересами (НКО першого класу). НКО третього класу, або правозахисні організації, можуть бути охарактеризовані як

ще більш “громадянські”, бо їхня місія полягає саме в захисті права як такого, у контролі за дотриманням законів самими владними структурами. І якщо, з одного боку, суто правозахисних НКО ще менше, ніж НКО другого класу, то, з іншого боку, в царину правозахисної тематики заходять різні НКО і першого, і другого класів, що у своїй діяльності стикаються з невиконанням органами влади законів і нормативних актів [82, с. 19].

Отже, класифікація громадських об’єднань можлива за кількома критеріями: 1) за рівнем політизованості чи місцем у політичній системі (політичні партії, громадсько-політичні організації, громадські організації за інтересами); 2) за рівнем комерціалізації (некомерційні та неприбуткові організації, благодійні фонди, кооперативи); 3) за характером організованості (партії, рухи, організації); 4) за ступенем ієрархії (місцеві, регіональні або загальнодержавні організації; первинні організації чи їх об’єднання, асоціації); 5) за напрямом діяльності, сферою інтересів (професійні, демографічні, творчі, спортивні, культурно-просвітницькі, науково-технічні тощо); б) за рівнем стабільності (постійно діючі або тимчасові).

Класифікуючи громадські організації, слід передусім визначитися з їхнім системним рівнем, тобто місцем у політичній (економічній, соціальній) системі суспільства. Очевидно, що органи місцевого самоврядування, політичні партії і громадські організації за інтересами є трьома суттєво різними формами громадської самодіяльності, які перебувають на окремих щаблях суспільно-політичної ієрархії (мають різний політико-правовий статус, функції і завдання). Доволі специфічними постають також професійні спілки, релігійні організації, комерційні фонди чи кооперативи. Кожна з цих груп громадських об’єднань пов’язана з досить суттєвою і водночас відносно самостійною сферою

суспільних відносин – соціальною, економічною, релігійною, чим визначається їхня особлива історія, роль та інституційна форма.

Громадські організації – це об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів. Формально вони не є складовими частинами політичної системи, але оскільки виражають соціально значущі інтереси (це, перш за все, профспілки, об'єднання підприємців, жінок, ветеранів, молоді тощо), то вони набувають певної політичної ролі. Інша справа, якщо організації задовольняють приватні інтереси громадян – такі, зазвичай, зовсім не втручаються в політику (товариства філателістів, мисливців, рибалок тощо).

До громадсько-політичних організацій належать також і рухи, тобто широкі об'єднання громадян різних політичних переконань, спрямовані на досягнення конкретної мети або вирішення конкретної суспільно-політичної проблеми. Від політичних партій вони відрізняються тим, що не мають розгорнутих ідейно спрямованих програм; нефіксованим членством або дозволом подвійного членства; короткочасністю існування; не мають організаційних структур або ці структури аморфні; віддають перевагу тискові на владу, а не прямій участі у владі. Наприклад, національні рухи – важливий компонент етнополітичної ситуації. Під їх впливом точиться політична боротьба за владу, формуються певні міжетнічні відносини, здійснюється консолідація суспільства або його дезінтеграція (Саюдіс, Крунх, Народний рух України, Пам'ять) [57, с. 86].

Кореспондентним поняттю “громадські організації” є також широко вживане в політології поняття “групи інтересів”. Однозначності в застосуванні цього поняття

немає, але досить часто воно розглядається як таке, що вказує на політичний вимір громадських об'єднань. Іншими словами, групи інтересів визначаються як добровільні об'єднання людей, створені для вираження і задоволення їхніх інтересів у відносинах з різними політичними інститутами, насамперед з державою. Різні спільноти та їх об'єднання проявляють себе як групи інтересів тоді, коли їхні інтереси виявляються як конкретні вимоги в політичній сфері. Громадські організації функціонують як групи інтересів тоді, коли вирішують або суто політичні завдання, або вступають у взаємодію з державою. Отже, вони мають (можуть мати) політичний вимір, хоча здебільшого не є суто політичними об'єднаннями, тобто політичними партіями. Від політичних партій групи інтересів відрізняються тим, що не прагнуть до політичної відповідальності, не ставлять за мету оволодіння державною владою, а обмежуються лише впливом на неї [25, с. 180].

Розмаїття організаційних форм, у яких існують групи інтересів, віддзеркалюється в поняттях, якими їх позначають: “об'єднання”, “асоціація”, “спілка”, “організація”, “клуб”, “рух”, “комітет” тощо. Уолтерстайн М. називає групами інтересів “усі добровільні об'єднання людей, колективів і організацій з формальною основною структурою, у яких особисті вимоги поєднані з матеріальною і духовною суспільною користю, і які виражають себе всередині своєї чи іншої організації за допомогою співробітництва і впливів – висловлюються щодо інших груп чи політичних інститутів”.

Надзвичайна розмаїтість груп інтересів викликає необхідність їх класифікації. Наукова література фіксує велику кількість пар-антагоністів, як, наприклад, “суспільні – приватні”, “формальні – неформальні”, “матеріальні – духовні” тощо групи інтересів [89, с. 157].

Класифікація груп інтересів здійснюється на підставі різних критеріїв. Найголовніші з них: ступінь організованості, мета і спрямування групової діяльності, способи дій. Ці критерії дозволяють поділяти групи інтересів на захисні, проблемні та інституційні, явні та приховані, жорстко організовані і розмиті, легальні й нелегальні тощо [53, с. 359].

Групи інтересів розрізняються за своєю соціальною основою, сферами діяльності, організаційною побудовою, цілями, методами й засобами діяльності, отже, можуть поділятися за різними ознаками.

Найпоширенішими і найтиповішими є спілки інтересів – групи асоціативного типу, що створюються для артикуляції, захисту і задоволення власних потреб та інтересів [27, с. 117]. Вони мають чітку формальну структуру і правовий статус. До них належать профспілки, бізнесові спілки (наприклад, Українська спілка промисловців і підприємців), молодіжні, жіночі, етнічні, релігійні об'єднання, товариства споживачів тощо. Іноді до спілок інтересів відносять лобістські організації і групи тиску. Але специфіка останніх полягає в їх посередництві, а не в захисті власних інтересів.

Німецький політолог У. фон Алеман запропонував типологію груп інтересів залежно від п'яти різних суспільних сфер діяльності.

1. Організовані інтереси в економічній сфері та у сфері праці: підприємницькі об'єднання і об'єднання самостійних категорій працівників; профспілки; споживчі спілки.

2. Організовані інтереси в соціальній сфері: об'єднання захисту соціальних прав (на зразок товариства сліпих); об'єднання соціальних досягнень (наприклад, благодійні громадські спілки та заклади); групи самопомоги (анонімних алкоголіків тощо).

3. Організовані інтереси у сфері дозвілля й відпочинку: спортивні спілки та об'єднання; гуртки для спілкування і реалізації хобі.

4. Організовані інтереси у сфері релігії, науки і культури: церкви, секти; наукові асоціації; загальноосвітні гуртки, мистецькі клуби.

5. Організовані інтереси в суспільно-політичній сфері: духовні, етнічні, правозахисні об'єднання; громадсько-політичні об'єднання (екологічні, за роззброєння, емансипацію жінок тощо) [89, с. 158].

Так, наприклад, участь профспілок у політичних процесах диктується потребою представництва, захисту та лобювання їхніх інтересів в органах державної влади. Профспілки використовують різні форми участі в політичному процесі: контакти з існуючими політичними партіями та підтримка їх під час виборчих кампаній; створення (ініціювання) власних політичних партій та ін. Зі свого боку, більшість політичних партій України декларують наміри співпрацювати з профспілками, підтримувати та просувати їхні інтереси в органах державної влади. Особливо враховуючи той факт, що профспілки дійсно мають значні потенційні можливості впливу на перебіг виборчих кампаній [90, с. 42].

Зацікавленість політичних партій у співпраці з профспілками диктується наявністю в останніх розгалуженої структури первинних організацій і відповідно – досить чисельного корпусу профспілкових активістів. Між тим, далеко не всі українські партії мають свої осередки на рівні районів або окремих міст. Профспілкові ж організації працюють безпосередньо в трудовому колективі, а вирішуючи соціально-побутові проблеми працівників, вони поширюють свій вплив і на членів їхніх сімей.

Інтерес для партій може становити профспілкова преса – навіть малотиражна, що розповсюджується переважно серед членів профспілок. Враховуючи, що більшість населення України взагалі не передплачує друкованих видань, то безкоштовні профспілкові газети становлять для партії вагомий агітаційно-пропагандистський ресурс. Тим більше, якщо враховувати можливість надання профспілковим виданням значної фінансової підтримки в період виборчої кампанії.

Значна кількість профспілкових активістів може залучатися до різноманітних форм підтримки політичної партії: проведення пропагандистської кампанії, розповсюдження агітаційних матеріалів тощо. Профспілкові організації мають у своєму розпорядженні все необхідне для розгортання на їх базі виборчих штабів політичних партій: приміщення, засоби зв'язку, комп'ютерну та оргтехніку тощо. Безперечно, що саме в період виборчої кампанії організаційно-технічні ресурси профспілок користуватимуться особливим попитом серед політичних партій.

Політичні партії можуть виявити інтерес до профспілок і з тієї причини, що останні контролюють мережу первинних організацій, у яких здійснюються значні готівкові виплати на соціальні цілі. Потенційно, може виникнути спокуса створити механізм конвертації безготівкових коштів у готівкові під час проведення виборчої кампанії [90, с. 45]. В умовах підвищеної зацікавленості у співпраці з боку політичних партій та враховуючи попередній досвід участі профспілок у політичних процесах, у рамках проведеного дослідження Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, маємо змогу виокремити наступні тенденції:

Від політичної нейтральності, характерної для початкового етапу профспілкового руху в Україні, профспілки перейшли до більш активної участі в політичному житті.

Стрімкий розвиток соціально-політичних процесів на початку 1990-х років змусив як традиційні, так і нові профспілки до відмови від політичної нейтральності. Так, II з'їзд ФНПУ визнав курс на аполітичність профспілок помилковим, а О. Стоян (тоді – кандидат на посаду голови ФНПУ) зробив заяву, у якій ішлося про необхідність конституційного визнання профспілок елементами політичної системи та про можливість створення профспілкової партії.

Спроби створення профспілками власних політичних структур не мали успіху та викликали негативну реакцію з боку впливових політичних партій.

Упровадження ще у 1998 р. змішаної системи виборів до Парламенту зумовило активізацію зусиль як традиційних, так і нових профспілок у напрямі створення власної профспілкової партії. За ініціативи чи участі профспілок були засновані ряд політичних структур.

Показовою стала спроба створення політичної партії найпотужнішим профспілковим об'єднанням країни – ФПУ. Перші ж повідомлення про заснування профспілкової партії – Всеукраїнської партії трудящих (ВПТ) – викликали негативну реакцію з боку, передусім, партій, що мали реальні шанси на перемогу у виборчій кампанії. Та обставина, що на утворення ВПТ негативно відреагували партії як лівого, так і правого спрямування, свідчить, що проблема полягала не в ідейній спрямованості політичної партії, а в самому факті її створення.

Профспілки вже отримали певний досвід проведення виборчих кампаній за попередні роки – висунення та підтримки кандидатів у мажоритарних

округах, політичної співпраці, створення передвиборних блоків з політичними партіями, надання їм організаційної та агітаційної підтримки, що у свою чергу сприятиме активізації їх участі в політичних процесах [68, с. 38].

Однак, слід також відзначити, що профспілки ще знаходяться на політичному роздоріжжі. Профспілковий актив як традиційних, так і нових профспілок ще не сформував остаточної позиції щодо участі профспілок у виборчій кампанії.

Крім того, згідно з висновками Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, подальша тактика профспілок відносно участі в політичному житті може скластися наступним чином:

- профспілки відмовляться від активної участі в політиці;
- профспілки утворять і підтримають на виборах власну політичну партію;
- профспілки підтримають вже існуючі впливові політичні партії (блоки партій).

При цьому варіант відмови від активної участі в політиці, згідно з прогнозами Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, є малоімовірним, з огляду на негативний досвід перших років становлення профспілкового руху в Україні, коли профспілки залишалися поза політикою. Найбільш вірогідною прогнозувалася ситуація, коли профспілки від спроб створення власних політичних структур перейдуть до блокування зі впливовими політичними партіями [68, с. 45].

Розрізняють також громадські об'єднання з точки зору характеру мотивів їх утворення. Йдеться про те, що суто психологічно (суб'єктивно) організація може виконувати роль або інструменту досягнення певних інтересів, або форми ідентифікації. Суб'єктивність цього

моменту визначає те, що ті ж самі організації для одних людей можуть бути інструментом реалізації інтересів (особистісних, які зовсім не обов'язково співпадають із задекларованими соціальними цілями цих організацій), для інших – формою ідентифікації, яка сприймається зрештою як гарант реалізації інтересів, але сприймається пасивно. Отже, таке розрізнення певною мірою корелюється із ступенем інтенсивності участі різних людей у відповідних об'єднаннях. Однак існує й об'єктивна компонента цього критерію. Скажімо, в організаціях типу земляцтв або професійних спілок критерієм участі є саме належність до певної категорії людей (“цеховий принцип”), тоді як у аматорських або неформальних об'єднаннях, громадських рухах визначальним критерієм стає особиста зацікавленість людини (чи то у власному хобі, чи то в якійсь конкретній суспільній справі – можна позначити це як “принцип інтересу”).

Серед великої кількості громадських організацій основними можна назвати профспілки, соціально-економічні та соціально-культурні громадські об'єднання, спілки споживачів, підприємців, творчі спілки, благодійні організації тощо. Такі об'єднання, незважаючи на суттєві відмінності в їх організації і формах діяльності, мають чимало спільних рис, що дозволяє віднести їх до однієї групи. По-перше, їхня діяльність не ставить за мету отримання прибутку; по-друге, політична діяльність не є їх головною метою (на відміну від політичних партій), хоча в багатьох випадках вони суттєво впливають на процес прийняття державних рішень (як, наприклад, Асоціація міст України; Українська спілка промисловців та підприємців; Федерація незалежних профспілок України тощо). Політична діяльність для громадських організацій є не метою, а лише засобом досягнення певних цілей [79, с. 14].

Окрім громадських організацій, які пройшли встановлену державою процедуру легітимації, існують і організації, що діють як рухи, без чітко визначеного членства. За даним Міністерства юстиції України, станом на кінець 2006 р. в Україні офіційно зареєстровано майже 46,5 тис. громадських організацій; 9,5 тис. благодійних фондів; близько 700 органів самоорганізації населення [64, с. 62]. Хоча (як свідчать опитування, проведені самими НДО) більшість із них існує лише формально, частка реально функціонуючих, за різними оцінками, – від 14 % до 40 %. Зростає також кількість громадян, які в тій чи іншій формі беруть участь у діяльності НДО. За даними опитування, проведеного Творчим центром “Каунтерпарт” у 2005 р., членськими організаціями є 80 % організацій, представники яких брали участь в опитуванні. Серед них у 24 % організацій налічувалося від 11 до 30 членів, у 26 % – понад 100 членів. За 2005 р. кількість членів збільшилася в 40 % опитаних неурядових організаціях України. Постійний персонал мають 57 % організацій, представників яких було опитано. У середньому в їхньому штаті працюють 5 постійних співробітників. У 2005 р. 77 % неурядових організацій використовували працю волонтерів. У більшості з них працювало в середньому по 18 волонтерів.

Зміцніло матеріальне становище НДО та їхнє технічне оснащення. Офіційне приміщення (власне, надане безкоштовно або орендоване) мають 94 % організацій, з них 14 % – власне. 79 % респондентів повідомили, що їхні організації мають комп’ютери; 67 % організацій – доступ до електронної пошти та Інтернету. Станом на 2005 р. із більшістю діючих організацій можна було контактувати за допомогою телефону (83 %), електронної пошти та Інтернету (67 %); представники майже всіх організацій

указали поштову адресу. Власний сайт в Інтернеті мали у 2005 р. 22 % організацій [79, с. 16].

У період розбудови демократичного суспільства саме громадські організації відіграють роль певної альтернативи державній владі. У переважній більшості випадків ця альтернативність не набуває характеру відкритої конфронтації, тобто, з одного боку, забезпечує стабільність, а з іншого – поступальний розвиток суспільства.

Процес політичної модернізації в Україні не виключає ситуації, коли окремі сфери суспільного життя з різних причин або взагалі залишаються поза увагою держави, або регулюються нею недостатньо. За таких умов громадські організації, володіючи різноманітними ресурсами (у тому числі й фінансово-матеріальними), забезпечують процес оптимізації функціонування соціальних інститутів. Серед них ключового значення нині набуває благодійницька діяльність, підтримка найменш соціально захищених категорій населення, міжнародні зв'язки, наукова і просвітницька робота тощо.

Особливе значення відповідних інститутів громадянського суспільства полягає в тому, що вони мають можливість надавати адресну допомогу тим соціальним групам, яких нерідко “не бачить” держава. Кризові явища, що поширюються в періоди інституційного реформування країн, нерідко породжують соціальний вакуум. У такі періоди природно активізується діяльність недержавних об'єднань, яка за своїм призначенням виконує амортизуючу роль та спрямована на пом'якшення ризиків, пов'язаних із реформуванням державних соціальних служб, діяльність яких уряд не спроможний фінансувати [82, с. 18].

Серед основних сфер діяльності представників “третього сектора” в соціальній сфері виокремлюються наступні:

- Боротьба з бідністю. Світова практика доводить, що неурядові організації якнайкраще здатні впоратися із вирішенням зростаючих проблем у цій сфері як шляхом безпосередньої участі, так і за допомогою залучення представників бізнесу.

- Надання оперативної допомоги: мобільність громадських організацій дозволяє їм більш оперативно реагувати на потреби населення в ході відновлення життєдіяльності після руйнівних наслідків природних катастроф та стихійних лих.

- Створення програм додаткової освіти, професійної перепідготовки та соціальної підтримки, спрямованих на покращення підготовки робочої сили (останнє є надзвичайно актуальним стосовно тих соціальних верств, які є найбільш вразливими – непрацююча молодь; інваліди; некваліфіковані працівники; особи, які страждають на наркозалежність).

- Благодійницька діяльність.

Окреслені функції громадянського суспільства у сфері вирішення соціальних питань, на думку більшості експертів, у перспективі сприятимуть остаточному утвердженню нової філософії партнерства неурядового сектора та державної влади в сучасному світі.

Українськими неурядовими організаціями накопичений чималий досвід різних форм господарської активності, роботи з різними цільовими соціальними групами, такими, як бездомні, інваліди, ВІЛ/СНІД-інфіковані тощо. Наприклад, волонтерські центри в Україні визнані одними з найкращих серед країн Центральної та Східної Європи. Згідно з результатами експертного опитування, проведеного у вересні – жовтні

2004 р., серед 588 лідерів активних українських неурядових організацій вирішенню соціальних питань присвячує свою діяльність близько 31 % НДО (недержавних організацій). Серед найбільш відомих – Український фонд соціальних інвестицій (УФСІ), Всеукраїнська громадська організація “Жіночий консорціум України”, “Центр допомоги “Людина”. Соціальні проекти, якими опікуються численні суб’єкти вітчизняного громадянського простору, спрямовані на вирішення проблем найбільш уразливих груп населення – дітей-сиріт, дітей та дорослих з особливими потребами, людей похилого віку, які потребують сторонньої допомоги; людей, які живуть з ВІЛ/СНІД; безпритульних дітей та дорослих; людей, залежних від алкоголю та наркотиків; тих, які перебувають чи повернулися з місць позбавлення волі; жінок та дітей, які зазнали насильства тощо [60, с. 349–350].

Іншим напрямом діяльності громадських організацій є збереження культурно-історично спадщини. Визначити функціонально, яка ж саме кількість українських НДО бере участь у діяльності зі збереження історичної пам’яті та культурної історичної спадщини, досить складно. У статистичній звітності даний напрям не фіксується як окремий вид діяльності. Більшість вітчизняних НДО, за їх власними звітами, є поліфункціональними, тобто виявляють свою активність у різних сферах суспільного життя.

Проте, із офіційних даних Міністерства юстиції, серед зареєстрованих ним понад 2000 всеукраїнських та міжнародних організацій за метою, завданнями та напрямками діяльності, були зафіксовані, зокрема, 151 організація освітнього та культурно-виховного спрямування, 125 – національних та дружніх зв’язків. Певною мірою причетні до цього сегменту багато

організацій професійного (346) та науково-технічного (144) спрямування, молодіжних (124), жіночих (44) організацій, об'єднань ветеранів (63). Усі НДО, тією чи іншою мірою причетні до збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини, можна умовно класифікувати як такі, що спеціалізуються в цій сфері діяльності (або ж вона є основною для них); займаються даним видом діяльності наряду з іншими видами; час від часу беруть участь у реалізації окремих проектів у даній сфері [51, с. 63]. Серед основних напрямів діяльності НДО культурно-історичного сегменту можна виокремити такі:

- пошук, збір, фіксація, систематизація, зберігання та публікація документів, листів, спогадів, біографічних, історичних та етнографічних матеріалів;
- пошук, зберігання та повернення до наукового та культурного обігу археологічних знахідок, історичних та культурних пам'яток, творів мистецтва, предметів старовини та народного побуту;
- проведення громадсько-політичних акцій (мітингів, демонстрацій, зборів тощо), націлених на привертання уваги до проблем збереження культурно-історичної спадщини, української мови та традицій, присвячених певним історичним датам, видатним діячам історії та культури;
- організація наукових та культурно-мистецьких заходів – конференцій, симпозіумів, форумів, фестивалів, конкурсів, концертів, виставок;
- інформаційно-освітня робота (особливо серед молоді): навчання рідної мови, народних традицій, популяризація фольклору, поширення історичних знань (у тому числі через залучення ЗМІ);
- краєзнавча робота, розвиток місцевого туризму, створення народних музеїв тощо;

– збереження, розвиток та популяризація мови та традицій національних меншин;

– розвиток міжрегіональних, міжнаціональних та міжнародних культурних зв'язків.

Серед організацій, діяльність яких охоплює всю Україну та викликає значний суспільний резонанс, слід зазначити Всеукраїнську спілку краєзнавців, Всеукраїнську асоціацію викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба”, Українське історико-просвітницьке товариство “Меморіал” ім. В. Стуса, Товариство української мови ім. Т. Шевченка “Просвіта”, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), козацький рух (представлений різними формуваннями), Український фонд культури, Міжнародний фонд “Україна 3000”, Міжнародний фонд “Відродження”, Українську асоціацію захисту історичного середовища, Спілку архітекторів України, Лігу історичних міст України, Київський еколого-культурний центр та ін.[51, с. 69].

Розвиток молодіжного руху за роки незалежності Україні показує, що він набуває певного статусу та відповідає за відтворення важливих соціальних відносин, які формуються як у молодіжному середовищі, так і між молоддю як соціальної групою та державою. Досвід українського законотворення підтверджує предметну зацікавленість держави в активному залученні творчого потенціалу молоді та її організацій щодо вирішення як власних проблем, так і загально соціальних. Окрім того, зацікавленість державних інституцій в ефективній діяльності різних молодіжних громадських організацій як ланки, що зв'яже державну владу та молодіжну спільноту, показує, що молодіжні об'єднання сформувалися як певна діюча інституція.

Соціальна база молодіжного руху відображає стратифікаційну структуру суспільства. Молоді люди у віці 14-28 років складають трохи більше 11 млн. осіб. Найбільш численний прошарок, представлений у молодіжному русі, це представники учнівської і студентської молоді. До них підключаються також представники молодих підприємців і робітничої молоді [51, с. 70].

Мета молодіжного руху знайшла своє відображення в Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”. У ній наголошується, що молодь разом із державними установами буде практично вирішувати всю сукупність соціальних проблем молоді – її ефективної освіти, працевлаштування, забезпечення житлом (особливо молодих сімей), достатнім заробітком, створенням умов для максимальної реалізації соціального й інтелектуального потенціалу молоді. Молодіжні організації, які виникли в Україні під час незалежності, не ставлять за мету захоплення державної влади, але через відповідні канали вони активно впливають на формування й упровадження молодіжної політики як на загальнонаціональному, так й на регіональному рівнях.

Організаційна структура молодіжного руху – це сукупність державних і добровільних (формальних і неформальних) організацій і об’єднань, які усвідомлюють і відстоюють інтереси молоді й дітей. На рівні центральних органів вплив на владу здійснюється через національну раду з питань молодіжної політики при Президенті України, Комітетом Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму, Державним комітетом України у справах сім’ї та молоді. До вирішення проблем молоді залучаються й інші органи центральної виконавчої влади. Відповідні структури створені на регіональному і місцевому рівнях. Інтереси

молоді у владних структурах відстоюють також організації, створені самою молоддю. Це, насамперед, Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО), Асоціація молодих депутатів України, Український молодіжний парламент тощо. У 2001 р. в Україні було зареєстровано 82 всеукраїнські організації і 4,5 тис. молодіжних і дитячих організацій регіонального рівня [66, с. 106].

Молодіжні громадські організації утворюються і діють на принципах добровільності й рівноправності її членів. Тобто, як правило, молодіжні організації не мають обов'язкового членства, і це відрізняє їх від політичних партій і профспілок.

Молодіжному рухові перехідного періоду притаманні дві тенденції: реінституціоналізації і інституціоналізації. Процес реінституціоналізації охоплює діяльність молодіжних організацій, які функціонували в радянські часи, і полягає в пристосуванні комсомольських, піонерських та інших організацій до мети демократичного соціально орієнтованого суспільства. Так, за свідченням керівних органів самих молодіжних та дитячих об'єднань, найбільшою за складом залишається Спілка піонерських організацій України, яка об'єднувала в 2000 р. понад 700 тис. осіб. Асоціація профспілкових організацій України налічує у своїх лавах близько 800 тис. фіксованих членів [51, с. 111].

Аналізуючи організаційно-інституційну підсистему молодіжного руху, необхідно відзначити, що провідними, найбільш значимими в ній були і все ще залишаються громадські, самодіяльні структури:

– серцевиною молодіжного руху, найбільш важливими його громадськими об'єднаннями є молодіжні організації (союзи, спілки, асоціації тощо). Вони бувають різноманітними за назвою, за масштабами діяльності, але

повинні обов'язково мати чотири головні ознаки: офіційно оформлене членство (причому, воно може бути в різних формах: видачі членських квитків, нагрудних значків тощо); участь членів об'єднання у створенні його матеріальної бази, у тому числі шляхом сплати вступних і членських внесків; участь у самоуправлінні об'єднання; наявність статуту об'єднання, інколи програми чи іншого програмного документа;

- різноманітні громадські молодіжні та дитячі фонди;

- любительські клуби за інтересами, що різняться як за напрямками (культурологічні, спортивні тощо), так і за формами діяльності;

- молодіжні об'єднання, які не мають чітко вираженої організаційної структури, програмних документів або, як їх ще називають, “неформальні групи”;

- релігійні молодіжні об'єднання;

- молодіжні секції, філії, “крила” при “дорослих” громадських об'єднаннях, партіях;

- молодіжні підприємства, госпрозрахункові установи, що діють при громадських молодіжних об'єднаннях, а також окремі об'єднання молоді, які займаються виробничою, комерційною діяльністю не в межах громадських об'єднань (наприклад, структури колишнього штабу студентських будівельних загонів, МЖК, молодіжного туризму тощо) [66, с. 100].

Другою важливою підсистемою структури інституціоналізації молодіжного руху є регулятивна підсистема. Перші підвалини були закладені ще законодавством СРСР, до складу якого до кінця 1991 р. входила Україна. Так, в 1990 р. був прийнятий Закон СРСР “Про громадські об'єднання”, який уперше за радянських часів виходив з реалій багатопартійності. У 1991 р. був прийнятий Закон СРСР “Про загальні засади державної

молодіжної політики в СРСР”. Процес формування регулятивної підсистеми значно поглибився за часів незалежності України. Так, протягом 1992 р. приймається Закон України “Про об’єднання громадян”, Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, у 1993 р. – Закон України “Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні”, в 1998 р. – Закон України “Про молодіжні та дитячі громадські організації”. Окрім цих основних базових законів, прийнято низку інших нормативних актів, які регулюють діяльність молодіжних і дитячих організацій.

Інформаційна підсистема молодіжного руху включає ЗМІ, зокрема, газети, журнали, програми телевізійних передач. Найбільш відомі такі видання, як “Молодіжний об’єктив”, “Молодь”, “Пласт”, “Нова генерація”. Серед регіональних видань – “Нова Україна” (Харківська область), “Молодежь Донбасса”. Для координації молодіжних ЗМІ в 1994 р. було створено Українське молодіжне агентство (УМА) [4, с. 99].

Український інститут соціальних досліджень уже тривалий час вивчає проблеми розвитку молоді в Україні, і молодіжний рух є одним з об’єктів вивчення. Так, соціологічне дослідження, проведене в жовтні 1998 р., засвідчило, що молодіжні організації “цілком заслуговували на довіру” у 18 % молодих респондентів. Це другий за рейтингом показник серед 14 запропонованих для оцінки державних і громадських інституцій, вище були оцінені лише засоби масової інформації – 27 %. Зазначену тенденцію підтвердило й травневе дослідження 2000 р., яке виявило, що громадським молодіжним об’єднанням “повністю довіряють” та “скоріше довіряють, ніж ні” 28 % респондентів віком 14-28 років. Причому молодіжним організаціям більше довіряють представники наймолодшої вікової когорти (14-19 років) – 36 %, тоді як серед 20-28-

річних – 21 %. Якщо розглядати за регіонами, то найбільшу довіру громадські молодіжні об'єднання викликають у Західному регіоні та м. Києві (по 32 %), Південному регіоні (29 %), а найменше – у Центральному регіоні (23 %). Важливість молодіжного руху в суспільному житті, реалізації молодіжної політики в країні усвідомлює значна частина населення України, молоді зокрема. Так, відповідаючи на запитання “Хто, на Вашу думку, у першу чергу має вирішувати молодіжні проблеми в країні?”, 17 % респондентів віком 14-28 років на перше місце поставили саме громадські молодіжні організації. Перевага була віддана лише центральним і місцевим органам виконавчої влади (38 %) та Центрам соціальних служб для молоді (21 %). Якщо розглядати за регіонами, то найменша кількість респондентів віддала перевагу молодіжним організаціям у Північному регіоні – лише 12 %. Таке ставлення до громадського молодіжного руху підтверджується і статистичними даними. Адже саме тут створено набагато менше громадських об'єднань молоді порівняно з іншими регіонами: наприклад, на початок 2000 р. в Донецькій області діяло 411 зареєстрованих громадських молодіжних і дитячих об'єднань, у Львівській – 221, Тернопільській – 185, а в Чернігівській області – лише 24 [65, с. 75–76].

Водночас, незважаючи на високу оцінку молодіжного руху як важливого суспільного явища, про діяльність існуючих громадських молодіжних і дитячих об'єднань молоді знає дуже мало. Лише 20 % молодих респондентів відомо про існування деяких громадських молодіжних об'єднань; 2 % молодих людей зазначили, що вони інколи відвідують окремі заходи, які проводять громадські молодіжні організації; ще 2 % підтвердили, що є членами цих організацій.

Характерним для сучасної молоді є і те, що незважаючи на зниження в молоді інтересу до заняття політикою, зберігається тенденція до певної політизації українських молодіжних громадських організацій, а також створення припартійних молодіжних організацій. Наприкінці 1998 р. серед усіх зареєстрованих всеукраїнських молодіжних громадських організацій припартійні становили близько 15 % [26, с. 18].

Необхідно зауважити, що процес створення таких молодіжних організацій почався ще в умовах національно-демократичного відродження і розвивається вже в умовах політичної незалежності України. Серед нині діючих із таким статусом організацій можна назвати, наприклад, “Молодий Рух” і “Ліберальне молодіжне об’єднання”. Така політизація молодіжних громадських організацій обумовлена з одного боку тим, що в країні відбувається становлення багатопартійної системи і багато політичних партій для зміцнення своїх позицій створюють власні припартійні молодіжні структури, тим самим забезпечуючи собі майбутні кадри і підтримку на виборах, а з іншого боку, можна відзначити також таку причину: лідери молодіжних організацій, знаючи, що молодь не дуже схильна до участі в діяльності політичних партій, усе ж, у зв’язку з важким матеріальним становищем, що не дозволяє організації нормально розвивати свою діяльність, змушені шукати допомоги з боку “дорослих” і, як правило, політичних організацій. А це, у свою чергу, призводить до втрати самостійності в прийнятті рішень і діях молодіжних організацій.

У цілому 78 % усіх респондентів травневого опитування 2000 р. на запитання: “Чи знаєте Ви про існування будь-яких громадських молодіжних організацій в Україні та про їхню діяльність?” – відповіли негативно. Дещо краще про це поінформована молодь, але й серед

респондентів віком 14-28 років 69 % також нічого не знають про діяльність молодіжних організацій. Така картина притаманна в цілому всім регіонам України: Центральний регіон – нічого не відомо про існування молодіжних організацій 75 % молодих респондентів, Східний – 70 %, Південний – 69 %, Північний – 68 % і Західний – 65 %.

Серед молодих респондентів, які що-небудь знають про існування громадських молодіжних організацій, найбільш відомою є Пласт – Українська скаутська організація. З її діяльністю ознайомлені 9 % респондентів. Всеукраїнську молодіжну громадську організацію “Молодий рух” знають 5 % опитаних, Спілку української молоді – 3 %, Спілку піонерських організацій України, Народно-демократичну лігу молоді, Ліберальне молодіжне об’єднання – відповідно по 2 % [49, с. 45].

Проте слід зазначити, що підтверджує останнім часом збільшення кількості громадських структур молодіжного руху, особливо на регіональному рівні, та обставина, що на прохання назвати молодіжні організації, про діяльність яких респонденти знають найбільше, організатори травневого 2000 р. опитування отримали список із 161 організації. Водночас, як широкому колу респондентів у цілому, так і молоді зокрема, дуже важко визначитися стосовно того, яка громадська молодіжна організація найбільше заслуговує на їхню підтримку. 12 % респондентів зазначили, що їм важко відповісти, бо вони непоінформовані, 63 % взагалі не дали відповіді. Серед молоді відповідні показники становлять 13 % і 58 %. 4 % респондентів вважають, що такої організації взагалі не існує. Серед тих організацій, які були названі, найбільшу підтримку отримали Пласт – Українська скаутська організація (3 %), Всеукраїнська молодіжна громадська організація “Молодий рух” та Народно-демократична ліга

молоді (по 2 %). Молодь віддала перевагу “Молодому рухові” (4 %) та Пласту (3 %).

Про низький рівень інформованості молодих людей щодо діяльності громадських молодіжних організацій, а як результат – неможливість визначити їхню необхідність, свідчать також дані опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень у листопаді – грудні 1997 р. 46-65 % молоді відповіли, що їм невідомі майже всі наведені організації, які відіграють суттєву роль у молодіжному русі України, серед них Всеукраїнська Асоціація “Укрмолодьжитло” (невідомо для 65 % респондентів), Перша студентська українська профспілка ПоСтУП (63 %), Українське молодіжне аерокосмічне об’єднання “Сузір’я” (62 %). У цілому 25-37 % молоді відповіли, що їм діяльність цих організацій байдужа [49, с. 45].

В Україні зафіксовано два типи організацій, які пов’язані з молоддю: по-перше, це безпосередньо молодіжні громадські організації, де членами є не менше 75 % молоді (віком від 14 до 28 років), а по-друге, організації, які визначають об’єктом діяльності молодь як соціальну групу або якісь із її категорій, але самі за складом фактично не є молодіжними. Сучасний молодіжний рух в Україні характеризується наступними загальними тенденціями:

- незначний вплив на суспільно-політичне життя держави в цілому;

- велика кількість організацій співіснує з мізерно малою чисельністю членів кожної з них окремо й з відсутністю масової соціальної бази. Частіше за все соціальна база молодіжного об’єднання зводиться до його членів та нараховує від декількох десятків до декількох тисяч осіб;

– сьогодні в Україні головним чинником участі в соціально значущих проектах є адміністративний і політичний ресурси, тому спостерігається відповідна залежність молодіжних рухів, об'єднань від державних структур і політичних партій;

– рівень такого ресурсу молодіжного руху, як соціальний капітал, у молодіжних об'єднаннях України ще недостатній для виконання ними функцій громадянського суспільства: забезпечення незалежного контролю діяльності державних структур з упровадження молодіжної політики, адекватного зворотного зв'язку з регіональними об'єднаннями тощо;

– молодь України не в повній мірі пристосувалася до нових інституційних форм у молодіжному русі, але стійкою виявляється тенденція збільшення частини молоді, яка вступає у взаємодію з новими молодіжними організаціями не на підставі несприйняття соціальної дійсності, інстинкту руйнування чи страху, а на підставі використання цих організацій для досягнення власних цілей.

Основні цілі організаційних структур молодіжного руху сучасної України полягають у представництві своїх інтересів у офіційних органах та інших інституціях суспільства; захисті своїх прав та інтересів за допомогою політичних та юридичних механізмів; організації діяльності (“бюрократизація” у веберовському розумінні); формалізації діяльності з метою легітимізації об'єднання; об'єднанні молоді зі схожими інтересами та цілями.

До дестабілізуючих чинників молодіжного громадського руху належать: відсутність механізмів впливу на важливі соціальні процеси та директивної функції; відсутність активної соціальної позиції у значній частини молоді в суспільстві; наявність взаємовиключних цілей у середині руху (відсутність єдності). До

стабілізуючих чинників молодіжного громадського руху належать такі: створення нормативно-правової бази; створення можливостей бути повноцінним суб'єктом у системі соціальних відносин; позитивна громадська оцінка молодіжного руху; постійне відтворення ініціативної частини молодіжного руху [4, с. 99].

У контексті взаємодії з державою особливого значення набувають правозахисні громадські організації. Вони мають забезпечувати суспільний контроль за дотриманням прав людини, у першу чергу – з боку держави. Значна частина опитуваних (41 %) упевнена, що порушення прав і свобод обумовлюється байдужістю до цього певних установ та організацій; не змогли визначитися з відповіддю на це запитання 11 % респондентів [9, с. 69].

Становлення та інституціоналізація громадянського суспільства в Україні характеризується наступними тенденціями: інститути громадянського суспільства беруть активну участь у виробленні державного курсу, спрямованого на розв'язання важливих для суспільства проблем. Цей процес здійснюється із залученням наукових кадрів, створенням аналітичних центрів, вивченням громадської думки та проведенням громадських слухань. Таким чином, потенціал громадянського суспільства залучається до розв'язання політичних проблем; інститути громадянського суспільства проповідують цінності громадянства, запроваджують систему заходів ідеологічного характеру, чим позитивно впливають на суспільство; формування інститутів громадянського суспільства без прямого втручання держави, наближеності до населення сприяє вирішенню існуючих та потенційних конфліктів. Альтернативні підходи до розв'язання суспільних проблем сприяють формуванню оптимальної стратегії держави; в умовах розбудови національних

держав саме інститути громадянського суспільства є основою формування стратегії в національній політиці та консолідації нації; важливим завданням, яке ставлять перед собою інститути громадянського суспільства, є ідеологічна робота та виховання населення, формування політичної культури громадян [46, с. 89].

Драматичний за своїми соціальними наслідками висновок посткомуністичних трансформацій полягає в тому, що встановлення демократичного режиму не є тотожним політиці розвитку громадянського суспільства, яке, у свою чергу, не є автоматичним наслідком установа формально-демократичних рамок. На думку В. Полохала, українське суспільство вийшло зі сімдесятирічного періоду перебування в колишньому СРСР без будь-яких передумов для цивілізованого демократичного розвитку – без ознак громадянського суспільства, без демократично налаштованої національної еліти, без повновладної національної культури та усвідомлення себе як нації. Тому український тип посткомунізму постає не як перехід до демократії, а як наслідок еволюції колишньої радянської політичної системи. Українське суспільство залишається у своїй переважній більшості байдужим до того, щоб включити до сфери своєї соціокультурної життєдіяльності демократичні стандарти й принципи, власне, цінності громадянського суспільства. Реалії і динаміка соціополітичного розвитку України свідчать, що сьогоднішній “середній” українець зовсім не вирізняється особливою вибагливістю як суб’єкт перемін, які відбуваються в країні. Численні емпіричні дослідження підтверджують незаперечний факт: він обрав для себе роль стороннього, байдужого спостерігача інституціональних та економічних трансформацій, ініційованих вузьким прошарком політичної та ділової еліт [62, с. 24].

За результатами “Європейського соціального дослідження” 2005-2007 р. – 95,4 % українцям не доводилося працювати в політичних партіях або в русі, 97,6 % не працювали в інших організаціях та об’єднаннях, 92,3 % не брали участі у санкціонованих мітингах та демонстраціях [11, с. 141].

Діяльність НДО гальмується низкою проблем, які вже тривалий час знаходяться у фокусі суспільної уваги, але так і не знайшли оптимального вирішення. До них належать такі.

По-перше, недосконалість правового регулювання створення і діяльності громадських організацій. Відповідно до Плану дій Україна – ЄС на 2005 – 2007 рр. Україна взяла на себе зобов’язання прийняти до кінця 2005 р. нові закони “Про громадські організації” та “Про інформацію”. Однак ці зобов’язання так і не було виконано, хоча громадські організації й запропонували проекти відповідних документів. Чинне українське законодавство виключає можливість створення спільних об’єднань фізичних і юридичних осіб, що є поширеною міжнародною практикою, зокрема в державах Західної та Центральної Європи. Положення про територіальний статус забороняє діяльність громадських об’єднань у регіонах, де вони не були зареєстровані, що не відповідає передовій світовій практиці.

Громадські та благодійні організації, на відміну від бізнесових структур, проходять подвійну реєстрацію: статуту – в органах юстиції, юридичної особи – в місцевих органах державної реєстрації. Якщо для реєстрації бізнесових структур закон передбачає термін усього 5 днів, то для реєстрації громадських організацій – один місяць, а благодійних організацій – два місяці. Плата за реєстрацію громадських організацій (особливо міжнародних) в кілька разів перевищує плату за реєстрацію бізнесових структур.

Реєстр громадських об'єднань до цього часу не є відкритим та загальнодоступним. У той же час реєстри політичних партій та професійних спілок давно вже розміщені на сайті Міністерства юстиції і є загальнодоступними. Таке протиріччя дає підстави представникам громадськості стверджувати, що закритість реєстру унеможливує ефективний громадський контроль за корупційними благодійними фондами, що створюються чиновниками [20, с. 25].

Чинне законодавство забороняє громадським організаціям безпосередньо займатися комерційною діяльністю (з цією метою вони мають створювати додаткову юридичну особу). У розвинених країнах це дозволено, якщо отриманий прибуток спрямовується на провадження статутної діяльності.

По-друге, недостатність бюджетного фінансування та недосконалість механізмів його розподілення. Пряме бюджетне фінансування громадських організацій в Україні складає 2-3 % їхнього загального бюджету, у той час як у країнах Центральної Європи – 30-40 %, а Західної – навіть більшу частину. Недостатньо задіяний механізм отримання громадськими організаціями бюджетних коштів через систему тендерів та укладання прямих договорів на виконання конкретних проектів.

По-третє, відсутність дієвих правових та фіскальних механізмів залучення приватного капіталу для фінансування громадських об'єднань. Існуюче державне регулювання не створило достатніх стимулів для окремих громадян та бізнесових структур щодо фінансової підтримки громадських проектів та діяльності громадських і благодійних об'єднань. Не сприяють цьому, зокрема основні законодавчі акти, що регулюють фінансування неурядових організацій – Закони України “Про оподаткування прибутку підприємств”, “Про державний

бюджет України”, Бюджетний кодекс України та інші нормативно-правові акти.

По-четверте, недостатній рівень взаємодії між органами державної влади та громадськими об’єднаннями. Це пояснюється як низьким рівнем взаємної довіри, так і ставленням багатьох чиновників до представників громадських організацій, як до свої конкурентів. Все ще рідко НДО залучаються до виконання спільних проектів. Низьким залишається рівень їхньої поінформованості з боку органів державної влади та місцевого самоврядування.

2.2. Роль громадських рухів та організацій у процесах демократизації політичної системи України

Вітчизняний дослідник О. Білий переконливо зазначив, що внаслідок розпаду СРСР виникли численні суверенні держави без суверенів, тому що сама ідея демократії була сприйнята масовою свідомістю як чергова постанова ЦК КПРС, що була зведена “зверху” [6, с. 44]. Україна стала самостійною не стільки внаслідок іманентних політичних процесів, скільки майже випадково – внаслідок розпаду СРСР. У зв’язку з тим, що вона не мала ні харизматичного лідера, ні сильної політичної опозиції, яка була б основою масових усеукраїнських рухів, подібних, наприклад, “Саюдису” або “Солідарності” – вона виявилася неготовою до незалежності не тільки організаційно, але й ідейно.

У наш час під виглядом модернізації здійснюється широкомасштабна номенклатурна еволюція. Ідеолог сучасного капіталізму Л. фон Мізес зазначив: “... так би мовити “ліберали-антикомуністи” стинають не проти комунізму як такого, а тільки проти комуністичної системи, у якій вони самі не відіграють головної ролі...” [44, с. 68]. Як доводять українські дослідники В.Ю. Барков,

В.Д. Бабкін, В. Геєць, В. Малинкович, О. Резник, В. Речицький, Ф.М. Рудич, головним суб'єктом реалізації незалежності став спроможний до внутрішньої перебудови й до утримання влади під ринковими гаслами державно-бюрократичний апарат, а не сфера інститутів громадянського суспільства, які так і залишилися на правах об'єкта політичних відносин [5; 2; 40; 69; 70; 72].

Пострадянська Україна характеризується як “стомлений простір”, “п'ятий світ”, “імперія видимостей” [70; 211], “Громадянська сплячка” середньостатистичного українця відзначається соціологами навіть як стабільна складова його соціального характеру, менталітету [62, с. 10]. Деякі дослідники оцінюють сучасне громадянське суспільство або як “нерозвинене... обмежене колом так званого “свідомого українства”, тобто сферою, значно більш вузькою, ніж “українство етнічне” або навіть “україномовне”, або як взагалі “негромадянське” [74, с. 22–23; 62, с. 25]. Подібні уявлення визначені тим, що ядро громадянського суспільства практично збігається з ядром несформованої політичної нації. Інерція суспільно-політичних традицій продовжує імітацію модернізації.

У ході української модернізації неодноразово був ініційований пошук так званого “третього шляху”, що покликаний з'єднати “капіталізм” і “соціалізм”. Сама ідея компромісу соціалізму і капіталізму має численних прихильників у всіх країнах східноєвропейського регіону. Приміром, у Чехії її підтримують 47 % населення [43, с. 17]. Проте в Україні названа концепція використовувалася тільки як прикриття правлячої еліти, яка була неспроможною реалізувати раціональну стратегію переходу до капіталістичних відносин [39, с. 21]. Так, на думку М. Томенка, перехід до капіталістичних відносин був відображений тільки в розподілі загальнонародної власності [83, с. 27]. Соціально-економічна ситуація, що

склалася на Україні в другій половині 90-х рр. примусила керівництво держави відмовитися від право-ліберальних підходів та взяти курс на реалізацію соціал-демократичної моделі розвитку. Саме така модель, згідно з думкою В. Медведчука, є цілком доцільною в суспільстві, де поки що відсутня домінуюча точка зору щодо питання стратегії суспільного розвитку [42, с. 22].

Вибух ідеології незалежності, що стався на початку 90-х рр., був першим і останнім на ідеологічному обрії сучасної України. За винятком цього більше не проглядається нічого помітного і значущого – відзначають українські дослідники О. Лановенко, Є. Щербенко [36, с. 5; 92, с. 31]. Перетворення виявилися взагалі формальними, тому що для більшості громадян ці перетворення не стали їхнім справжнім інтересом, їхнім власним принципом, а залишилися тільки “ідеєю”, предметом, який залишається примарним підйомом. Національно-демократична ідея не змогла консолідувати українське суспільство. Кореспондент газети “Файненшел таймс” Анатоль Лівен зауважив: “Створюється враження, що влада весь час чекає більших протестів, ніж вони є в реальності...” [38, с. 245]. Дійсно, в Росії і в Україні опитування суспільної думки виявляють крайній скептицизм щодо можливості змінити що-небудь за допомогою колективних зусиль або масового протесту. На запитання, чи будуть мешканці України що-небудь робити проти рішень українського уряду, які торкаються інтересів народу, 65,6 % українців в 1997 р. відповіли “ні” [38, с. 245]. Таке ставлення українських громадян до участі в суспільно-політичному житті країни дослідники виправдовують тим, що в Україні все ще є нездійсненим процес соціальної ідентифікації, процес духовного конституювання громадянства [38, с. 245].

Соціологічне дослідження про чинники солідарності в українському суспільстві показало, що

найвищий рейтинг серед чинників солідарності в українському суспільстві сьогодні має чинник “загальних труднощів життя”, тоді як позиція “патріотичні почуття громадянина України” фіксує 11-й ранг із 13-ти можливих. Тобто в Україні є майже відсутнім так називаний “конституційний патріотизм” (за висловлюванням Ю. Хабермаса), бо він поки що залишається таким, що виростає з розуму, а не з серця, бо майже зовсім не реалізує потребу багатьох жити згідно з традиційними уявленнями про сумісне існування. Створення все більших можливостей вибору для людей протягом останніх десяти років, розвиток ідей громадянства, громадянського суспільства, відкритого суспільства все ж таки не стають, та і навряд чи можуть стати, новою релігією (тобто світовідчуттям, предметом культу, простором реалізації зв’язків більш глибоких, ніж суспільні відносини, які встановлені договором). Навіть відносно їхнього змісту немає остаточного розуміння, окрім єдності знання щодо їхньої гуманістичної цінності.

Релігія як чинник солідарності й консолідації в українському суспільстві посідає 7-й ранг у списку чинників, а також друге місце (після сім’ї) як інститут суспільства. Населення є дуже різноманітним у релігійному плані. Існує глибокий історико-культурний поділ регіонів Західної і Південно-Східної України. Так, західні області значно більш релігійні порівняно зі східними. У Луганській, Донецькій, Харківській і Дніпропетровській областях один прихід припадає приблизно на 6-7 тис. мешканців; у західних же областях один прихід припадає менше, ніж на 2 тис. населення, а в Тернопільській і Закарпатській областях – один прихід припадає, відповідно, на 700 і 900 мешканців. Західний регіон – україномовний, тут сповідають уніатську релігію. На Сході і Півдні України суспільство російськомовне і в

релігійному плані населення належить до православної церкви Московського Патріархату [1, с. 57].

Особливістю України є також те, що її “національний центр” є її економічною периферією, де превалює сільське населення. У Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій, Вінницькій областях городян менше 50 %. В областях Сходу України городян більше 70 %. У той же час, це – регіони зосередження російського і російськомовного населення. У 1989 р. 67 % населення України і 88 % росіян були городянами. Рівень зареєстрованого безробіття по регіонах також складається не на користь західних регіонів. Так, найвищий рівень безробіття у 1998 р. був у Волинській (4,2 %), Івано-Франківській (4,8 %), Львівській (4,0 %), Чернігівській (4,2 %) областях, тоді як у Криму, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській, Херсонській областях був зафіксований рівень, нижчий, ніж середній по Україні [1, с. 127].

Російськомовні Південь і Схід України випереджають Захід за кількістю студентів і вузів. У Західній Україні тільки один значний центр вищої освіти – м. Львів, а на Сході і Півдні в 4-х областях – Харківській, Дніпропетровській, Донецькій, Луганській – від 10 і більше вузів у кожній.

За останні десять років в українському суспільстві утворилося значне майнове розшарування, яке обумовило, за оцінками дослідників, існування тільки “крайніх типів соціальності” [70, с. 20]. Зростання бідності супроводжується поглибленням майнового розшарування населення та появою багатих прошарків, чия заможність асоціюється з тіньовою та кримінальною діяльністю. Якщо в 1995 р. середній прибуток 10 % найбільш заможних громадян України в 4 рази перевищував відповідний

показник 10 % найменш заможних, то в 2005 р., як указує українська дослідниця Е. Лібанова, цей показник перевищив 12 разів [37, с. 30–36]. Статистичні дослідження показують, що масштаби бідності збільшилися з 11 % у 1995 р. до 29,1 % у 2005 р. Відповідно до даних української статистики, номінальні грошові прибутки населення за 2005-й рік збільшилися на 13,6 %, у той же час реальні прибутки знизилися на 10,9 % . За оцінкою спеціалістів, у 2000 р. до категорії бідних в Україні належали 26,7 % населення, вкрай бідних – 14,7 %. Триває й поширюється процес маргіналізації суспільства як на рівні процесів усередині соціальних груп і поміж ними, так і на рівні самоусвідомлення особистістю свого місця в системі соціальної ієрархії. Отже, як наслідок, найголовнішою соціально-економічною проблемою держави у 2001 р. визнана проблема подолання бідності, на розв'язання якої спрямовані зусилля органів виконавчої влади, які розробили Стратегію та систему заходів щодо подолання бідності [86, с. 12].

Істотні зміни не обійшли середнього класу, який є носієм громадянської культури. Радянський представник середнього класу в період, який тривав до перебудови, виник під час освітньої революції 1960-1970-х р., і напередодні революційних змін ставку робив більше на кар'єрне підвищення через демонстрацію своєї політичної лояльності або громадянського патріотизму, ніж на додаткові прибутки, шляхи отримання яких практично були відсутні.

Теперішня ж класифікація представників середнього класу в Україні здійснюється на двох засадах: по-перше, на підставі наявності економічних привілеїв при розподілі майна або прибутку, що практично не піддається обчисленню в силу “тіньового” характеру економіки. Тому найбільш обґрунтованим, на думку соціологів, є

визначення середнього класу за фаховими ознаками. Основну частину сучасного середнього класу складають “спеціалісти” (3256,1 тис. осіб) і “професіонали” (3065,5 тис.), які в сукупності складають (при населенні 50 млн. жителів) біля 12 % загальної кількості населення [17, с. 49].

Як відзначають дослідники, соціальна стратифікація в Україні не завершена, а сформованими можна вважати лише полярні групи – еліту та маргіналії. Відсутність потужного середнього класу робить недовірливими існуючі громадянські структури, а полярні соціальні групи змушені досягати своїх цілей, спираючись на державу. Перші – через слабку залученість до конкурентного середовища; інші – через проблеми первісного накопичення і нездатності перебороти численні перепони без допомоги держави.

На думку О. Голобуцького, М. Головка, В.С. Журавського, В. Селіванова та ін., в Україні відзначається тільки початкове формування суспільних структур громадянського суспільства, і саме на цій перехідній стадії держава повинна ініціювати початкові дії системи соціального партнерства для узгодження інтересів суспільства [10; 12, с. 81; 18; 75].

Стан українського суспільства характеризується “комбінацією” елементів корпоративізму і громадянського суспільства, із переважаанням перших”, – відзначають українські дослідники [35, с. 250; 55]. Корпорації певним чином можуть бути уподібнені партіям, але на відміну від них – вони досягають своєї цілі не на шляху публічної політики, а через прямий, безпосередній вплив на політичні структури. Корпорації не несуть політичної відповідальності [76, с. 13]. Неодмінною умовою корпоративізму є “договірні” відносини з державою. Типовий приклад – “трипартизм”, у ході якого держава,

бізнес і профспілки спільно виробляють орієнтири соціально-економічної політики. Найбільш слабким елементом системи громадянського суспільства в Україні є профспілки [61, с. 234].

Відповідно до ст. 243 Закону України “Про професійні союзи, їх права і гарантії діяльності” від 5.04.2001 р., “громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без якого-небудь дозволу створювати професійні союзи з метою представництва, здійснення і захисту своїх трудових і соціально-економічних прав і інтересів...” [61, с. 234]. Найбільш численним міжгалузевим профспілковим об’єднанням є Федерація профспілок України, яка ще з соціалістичних часів залишається інструментом державної політики, далеким від реальних потреб захисту інтересів найманих робітників. Як профспілки, так і об’єднання підприємців прагнуть до представництва відповідних інтересів на державному рівні. Основними формами цього представництва є лобізм і зв’язки з політичними партіями.

Процесу формування структур громадянського суспільства покликане сприяти і чинне законодавство. Це, насамперед, – Закон України “Про об’єднання громадян” від 16 липня 1992 р., Закон України “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р. та інші [22; 23; 85].

Динаміка розвитку мережі легалізованих об’єднань громадян в Україні вказує на стабільний, але незначний зріст громадянських організацій із 1995-го по 1997-й рр., проте протягом 1998-го р. відбувся різкий спад кількості цих організацій за рахунок зменшення більше, ніж у 4 рази кількості добродійних організацій, об’єднань і фондів.

Проведені соціологічні дослідження переконливо демонструють, що показник рівня безпосередньої участі громадян у діяльності громадських організацій протягом

практично всіх років існування незалежної Української держави залишався стабільно низьким. Не стали виключенням і останні роки. Так, за даними соціологічного моніторингу “Українське суспільство (1992 – 2006 рр.)” Інституту соціології Національної Академії наук України у 2006 р. на питання “Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?” 83,6 % опитаних відповіли “не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів”. Серед тих, хто позитивно відповів на дане питання, відповіді розподілилися наступним чином: 1,7 % є членами клубів за інтересами; 4,6 % – політичних партій; 0,8 % – суспільно-політичних рухів; 0,9 % – екологічних рухів; 0,9 % – громадських організацій, фондів, асоціацій; 0,2 % – нетрадиційних профспілок; 0,5 % – творчих спілок; 1,8 % – спортивних клубів та товариств; 1,9 % – об’єднань за фахом; 1,3 % – студентських товариств та молодіжних організацій; 2,6 % – релігійних організацій та церковних громад; 0,3 % – об’єднань фермерів; 0,8 % – інших організацій, об’єднань та рухів. Тобто, всього членством у громадських або політичних організаціях було охоплено лише 16,3 % опитаних (0,1 % респондентів не відповіли на це запитання) [49, с. 12].

У травні 2007 р. результати національного опитування “Громадська думка в Україні – 2007”, проведеного Центром соціальних і політичних досліджень “СОЦІС” за програмою Інституту соціології, показали подальше зниження рівня громадської активності. На те ж саме запитання варіант відповіді “не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів” обрали вже 87,2 % опитаних. Тобто, порівняно з 2006 р. їх частка зросла на 3,6 %.

До того ж, формальне членство в організації не тотожне участі в її діяльності. Тобто, рівень реального

залучення українців до діяльності громадських об'єднань є ще нижчим. Рівень залучення громадян до участі в діяльності громадських організацій в Україні помітно нижчий, ніж у країнах розвинутої демократії та “нової” демократії. Наприклад, навіть у такій невеликій пострадянській країні, як Естонія (населення 1,3 млн. чол.) діє 25 тисяч громадських організацій.

Разом з тим, звіти та експертні опитування, які проводяться серед самих громадських організацій, стверджують, що кількість їх співробітників та волонтерів постійно зростає. Так, серед організацій, представники яких брали участь в опитуванні Творчого центру Каунтерпарт, у 2005 р. членськими були 80 %, а у 2006 – 83 %. Серед них у 2006 р. 27 % організацій налічували від 11 до 30 членів, 25 % – понад 100 членів. За 2005 р. кількість членів збільшилась у 40 % опитаних неурядових організаціях України, а за 2006 р. – у 42 %. У 2005 р. постійний персонал мали 57 % організацій, а у 2006 р. – 61 %. У середньому їхній штат налічував у 2005 р. 5 постійних співробітників, а у 2006 р. – 6 постійних співробітників [49, с. 27].

Наведені дані експертних опитувань не суперечать даним загальнонаціональних опитувань, які засвідчують стабільно низьку участь громадян протягом останніх років у діяльності громадських об'єднань. Вони засвідчують, що частка активно діючих громадських об'єднань в Україні є настільки незначною, що зростання абсолютної кількості їх членів майже ніяк не відбивається на відносному загальнонаціональному показнику громадської участі.

Вирішальним чинником громадської пасивності є низький рівень довіри до громадських організацій. Дані опитувань показують, що показники довіри громадян до громадських об'єднань корелюють із показниками участі в їх діяльності, і, також, демонструють відносну сталість на

досить низькому рівні протягом останніх років. Так, за даними соціологічного моніторингу “Українське суспільство (1992 – 2006 рр.)” Інституту соціології Національної Академії наук України у 2004 р. (коли це питання вперше було включене до моніторингу) на питання “Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об’єднанням?” 27,3 % респондентів відповіли “Зовсім не довіряю”, 22,5 % – “Переважно не довіряю”, 34,9 % – “Важко сказати, довіряю чи ні”, 12,2 % – “Переважно довіряю”, 3,0 % – “Цілком довіряю”. У 2005 р. зовсім не довіряли їм 22,7 % опитаних, переважно не довіряли – 25,7 %, вагались, довіряти чи ні – 37,8 %, переважно довіряли – 12,0 %, цілком довіряли – лише 1,5 %. Не зазнало суттєвих змін співвідношення довіри/недовіри до громадських об’єднань і в 2006 р., коли відповіді на те ж запитання розподілилися у таких частках: “Зовсім не довіряю” – 23,2 %, “Переважно не довіряю” – 26,8 %, “Важко сказати, довіряю чи ні” – 37,8 %, “Переважно довіряю” – 10,3 %, “Цілком довіряю” – 1,9 %. Таким чином, середній бал індексу довіри (за 5-ти бальною шкалою) до благодійних фондів, громадських асоціацій і об’єднань протягом останніх трьох років – 2004, 2005 і 2006 – залишався незмінно низьким на рівні 2,4 бала.

У 2007 р., за даними національного репрезентативного соціологічного опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та Центром “Соціальний моніторинг”, на питання про довіру до громадських об’єднань сума відповідей “Повністю не довіряю” та “Скоріше, не довіряю, ніж довіряю” склала 43 %, у той час, як сума відповідей “Повністю довіряю” та “Скоріше, довіряю, ніж не довіряю” склала лише 35 % [77].

У квітні 2008 р., за даними соціологічного опитування, проведеного Українським центром економічних та політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, на запитання “Чи довіряєте Ви громадським організаціям?” лише 2,4 % респондентів відповіли “Повністю довіряю”, 24,7 % – “Скоріше довіряю”, 32,0 % – “Скоріше не довіряю”, 17,8 % – “Повністю не довіряю”, 23,1 % – “Важко відповісти”. Таким чином, частка опитаних, які тією чи іншою мірою не довіряють громадським організаціям (49,8 %) майже вдвічі переважає частку тих (27,1 %), хто їм довіряє [77].

Результати досліджень громадської думки фіксують низький рівень довіри не тільки до громадських організацій, але й до інших інститутів громадянського суспільства та політичних партій. Таке ж значення, як і для громадських організацій (2,4 бала) мав середній індекс довіри громадян до політичних партій. Вищим, ніж до громадських об’єднань, виявився рівень довіри громадян до профспілок (2,6 бала), ЗМІ (2,9 бала) та церкви (3,4 бала).

Поглибилася останніми роками недовіра громадян до основних інститутів державної влади. Беручи до уваги переважання недовіри над довірою у ставленні громадян навіть одне до одного, можна стверджувати, що в суспільстві наявна системна криза довіри. Зокрема, її індикатором є відповідь на питання: “Події в Україні розвиваються у правильному, чи неправильному напрямі?”. У червні 2008 р. тільки 11,5 % громадян вважали, що в правильному, у той час, як 65,3 % – у неправильному, ще 23,1 опитаних не могли визначитися із відповіддю.

Таким чином, з одного боку, недовіра громадян до громадських організацій укорінена в загальносуспільній системній кризі довіри, з іншого боку, має і свої

специфічні причини. За результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” та СОЦІС на замовлення Світового банку, такими причинами були названі недостатня обізнаність громадськості із важливістю ролі, яку відіграють ці організації в процесі управління (67 %), а також бідність переважної частини населення, через що люди в основному зайняті повсякденними проблемами виживання (66 %). Багато респондентів також наголошували на незадовільному рівні інформування громадськості про існуючі НДО (44 %) та певній пасивності НДО щодо залучення населення до своєї діяльності (38 %).

Про те, що недостатня обізнаність громадян та низький рівень їх інформування про діяльність громадських організацій суттєво впливають на їх оціночні судження свідчать і дані загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного у вересні 2007 р. Українським центром економічних та політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, стосовно громадської думки про неурядові аналітичні центри. Майже 42 % громадян України вважають їх діяльність корисною (12,5 %) або скоріше корисною (29,2 %) для суспільства – і лише 9,3 % дотримуються протилежної думки. Якщо серед усіх опитаних корисність неурядових аналітичних центрів безумовно визнають 12,5 %, то серед тих, хто тією чи іншою мірою ознайомлений з їхньою діяльністю, – 35 %; скоріше корисною: серед усіх опитаних – 29,2 %, серед ознайомих – 47,5 % [47].

Громадяни України все ще не мають можливості отримати необхідну інформацію про громадські організації через відкритий доступ до їх загальнодержавного реєстру. Таку можливість вони мали б отримати завдяки розміщенню реєстру громадських організацій на веб-сайті

Міністерства юстиції України. Проте, посилаючись на технічні складнощі та недостатнє фінансування, Міністерство юстиції України так і не реалізувало цей проект.

Останніми роками в Україні спостерігається стійка позитивна тенденція розвитку громадських організацій. Це відбивається, як у зростанні їх кількості, так і у покращенні якісних показників: розширенні видів діяльності, зміцненні матеріально-технічної бази, підвищенні організаційної спроможності. Однак, незважаючи на це, украй низьким залишається ступінь залучення громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства. Переважна більшість опитаних громадян (83,6 %) заявили, що не належать до жодної з громадських та політичних організацій чи рухів. Громадяни не бачать можливості використання громадських організацій для обстоювання власних інтересів [50, с. 4].

Основною причиною такої громадської пасивності є відсутність довіри до громадських організацій. Кількість тих, хто не довіряє громадським організаціям постійно перевищувала кількість тих, хто їм довіряє. Негативний баланс довіри до громадських організацій фіксувався в сталому значенні середнього балу індексу довіри (за 5-ти бальною шкалою) – 2,4 бала. Помітно вищим є рівень довіри громадян до тих громадських організацій, результати діяльності яких їм добре відомі.

Недовіра до громадських організацій почасти спричинена загальною кризою довіри в суспільстві і пов'язана з недовірою до державної влади, інститутів громадянського суспільства та громадян один до одного. Разом з тим, вона має й більш конкретні причини: зайнятість громадян повсякденними проблемами виживання, недостатня інформованість про існуючі

громадські організації та ефективність їх діяльності, пасивність самих громадських організацій щодо інформування громадян та їх залучення до своєї діяльності.

Серед організацій неурядового сектора визначилося 47 найбільш активних центрів, які спрямували свою правозахисну діяльність на підтримку демократичних реформ. Серед них можна виділити: 1) групу науково-дослідних центрів (наприклад, Київський центр політичних досліджень, Міжнародний центр перспективних досліджень, Політологічний центр “Генеза” та інші); 2) групу, яка об’єднує центри моніторингу (наприклад, Комітет “Рівність можливостей”, Український центр Економічних і політичних досліджень» та інші); 3) групу “підтримуючих” центрів, центрів солідарності (наприклад, “Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України”, Всеукраїнський благодійний фонд “Українська перспектива”, Український центр підтримки реформ та інші); 4) групу, що об’єднує центри сприяння громадянським інтересам та їх лобювання (наприклад, Спілка захисту прав людини, Українсько-американське бюро захисту прав людини, Харківська правозахисна група, Одеський Інститут муніципальної демократії і прав людини та інші). Наведені структури поки що утворюють малопотужну громадянську сферу. Але слід зазначити, що саме ці структури сьогодні здійснюють широку дискусію про громадянське суспільство, ведуть освітню роботу. Так, прагнучи сприяти формуванню громадянських структур, у рамках Інституту муніципальної демократії і прав людини був розроблений проект Закону України “Про громадянське суспільство в Україні”. З окремими положеннями законопроекту можна не погодитися, зокрема, викликає сумнів формулювання п. 3 ст. 1 цього законопроекту, де констатується: “Рівень

розвитку громадянського суспільства вимірюється добробутом найменш забезпечених його громадян” [50, с. 5]. Подібне визначення уявляється неправомірним, оскільки існування громадянського суспільства визначається не добробутом громадян, а їхньою зацікавленістю в співробітництві і єдності для захисту особистих прав. Незважаючи на суперечливість деяких визначень і формулювань, не можна не визнати творчої сили ініційованого законопроекту.

Нерідко громадські організації називають “кон’юнктурними” громадянськими силами, “групами інтересів”, “зацікавленими групами” тому, що вони мають тенденцію трансформуватися в політичні партії, що підриває довіру до них у частини громадян. Проте, на наш погляд, саме такий розвиток об’єднання є природним, особливо в суспільствах, де тривають трансформаційні зміни, де немає сталої позадержавної системи захисту прав людини. Крім того, така еволюція громадянських об’єднань є природним явищем саме для сучасних ліберальних демократій, де розвиток громадянських суспільств зруйнував традиційну межу між публічною (сфера майже виключно діяльності державних інститутів) та приватною (сфера розгортання громадянського суспільства) сферами. Тобто тиск громадянського плюралізму неодмінно призводить до політизації суспільного інтересу, а це, у свою чергу, суперечить принципу аполітичності громадянського суспільства.

Що ж стосується України, то дослідники визначають, що кожне третє громадянське об’єднання ставить за мету виступати із законодавчими ініціативами або брати участь через своїх представників у діяльності органів місцевого самоврядування [50, с. 5]. Ще більша увага приділяється взаємодії з виконавчою владою. І це не випадково, бо більшість існуючих сьогодні в Україні

об'єднань створювалася державною адміністрацією, зацікавленою в наявності структур, які відіграли б роль “мосту” між владою і масою соціально-професійних груп в умовах децентралізації. У зв'язку з цим відзначається прагнення влади використовувати їх, як своїх політичних партнерів. Зі свого боку, об'єднання та асоціації використовують зв'язки з державною адміністрацією для зміцнення свого авторитету. У ряді випадків існують і більш тісні зв'язки, починаючи від фінансової підтримки і закінчуючи суміщенням посад. Особливу роль тут відіграють напівофіційні асоціації у сфері економіки і бізнесу, наприклад, Українська Спілка Промисловців і Підприємців. На відміну від них, цілий ряд професійних об'єднань, особливо в галузі культури і спорту, відмежовані від держави. Те ж саме стосується ряду молодіжних, наукових, жіночих і інших об'єднань [138, с. 90].

Формою прояву суспільного світогляду і механізмом реалізації політичного права є інститут виборів – тобто спосіб трансформації державно-владних повноважень представницькому органу чи виборній посадовій особі. Наприклад, Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р. гарантує якість забезпечення виборчого права, досконало розробляє здійснення виборчого процесу. Доцільними щодо проблем регулювання кількості реальних партійних об'єднань є нововведення – це, наприклад, ст. 43 “Грошова застава” та інші норми цього Закону [19, с. 12].

Оскільки ж громадянські об'єднання в Україні сьогодні малочислені та не мають прямих важелів механізму захисту прав громадян або взагалі сприймаються громадянами як “клуби за інтересами задля дозвільного часу”, українські громадяни сьогодні намагаються виражати свої інтереси за допомогою

підтримки партій під час виборів, при значному рівні недовіри до них (67 % у 1994 р. і 61 % у 1999 р.) [87, с. 15]. На це вказує досить високий рівень електоральної поведінки населення, а з другого боку критично низький рівень членства в політичних партіях та суспільно-політичних рухах. Тобто в цілому, поки що партії не є виразниками соціальних інтересів, вони обслуговують вузько корпоративні або персональні інтереси, наочним підтвердженням чого є наявність безлічі партій однакової ідейно-політичної орієнтації; невідповідність між декларованою і фактичною орієнтаціями, розколи в керівництвах партій. Саме тому кількість партій в Україні поки незмінно зростає, налічуючи вже понад 140 політичних партій (зарєєстрованих Міністерством юстиції України на початок 2008 р.).

Окрім виборів, іншою формою безпосередньої демократії є референдум – найвища форма прямої реалізації народного суверенітету. Право громадянина на участь у всеукраїнському або місцевому референдумі забезпечується комплексною системою гарантій, які надають громадянам України, наділеним правом голосу, реально усвідомлену свободу волевиявлення. Проте, така досить перспективна форма безпосередньої демократії в Україні є поки що більш потенційною в забезпеченні громадян реальними важелями у вирішенні питань суспільного життя. Якщо у Швейцарії, засновниці інституту референдуму (з 1439 р.) референдум застосовується на сьогодні понад 400 разів паралельно зі внесенням законодавчих ініціатив, а в американському штаті Каліфорнія за 66 років загалом проведено понад 170 голосувань (місцевих референдумів) з ініціативи самих виборців, то в незалежній Україні було проведено поки що лише два [41, с. 87].

Допоміжними інститутами безпосередньої демократії є всенародні обговорення, опитування, петиції (звернення громадян), проте вони за своєю природою не мають вирішального значення. Так, всенародне обговорення за своєю правовою природою подібне до референдумів, бо предмет референдуму може бути водночас і предметом обговорення. Проте, на відміну від референдуму, результати обговорення не мають самостійного значення, оскільки не пов'язані з прийняттям рішень імперативного характеру. В Україні народні обговорення проводилися по законопроектах “Про пенсійне забезпечення”, “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” та за проектом Конституції України (1992 р.), але їхні підсумки не узагальнювалися і не оприлюднювалися. Тому ефективність подальшого використання цієї форми прямої демократії поки що визнається дещо “сумнівною”, хоча й має велике значення в аспекті легітимації проекту.

Така форма прямої демократії, як звернення громадян (петиція), історично затверджена в конституційному праві. Інститут цей був закріплений у національному законодавстві України Конституцією України (ст. 40) та Законом України “Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 р. Відповідно до ст. 3 цього Закону звернення громадян виражається у формі пропозицій (зауважень), заяв (клопотань) і скарг, що можуть носити як індивідуальний, так і колективний характер та є обов'язковими для розгляду уповноваженими державними органами, що зобов'язані вмотивовано відповісти на запити громадян [10, с. 12]. Взагалі ж петиція не передбачає волевиявлення громадян України у формі голосування, що відрізняє цей інститут від інших форм прямої демократії, які мають імперативний характер. Що стосується опитування, то законодавство України не

закріплює його як окрему форму прямої демократії, але й не забороняє його.

Перелічені інститути безпосередньої демократії не вичерпують її форм, відомих у світі. Наприклад, плебісцит, народна законодавча ініціатива, народний розпуск представницького органу, інститут відкликання. Ці форми ніколи не використовувалися в Україні, та сьогодні деякі з них (наприклад, інститут відкликання) суперечать нормам українського законодавства. Але рецепція в українське законодавство цих інститутів може бути досить перспективною, оскільки це зняло б соціальну напругу в громадянському суспільстві та знизило б можливість виникнення конфліктів між законодавчою владою та главою держави.

Формою прояву громадських інтересів визнається система місцевого самоврядування. На думку ж польського вченого Д. Плевніка, “громадянське суспільство є не що інше, як розширення практики самоврядування” [59, с. 120]. Політичні зміни в українському суспільстві після 1996 р., викликані прийняттям Конституції, підвели під процес демократичного реформування нову законодавчу базу. Для підтримки місцевого самоврядування державою були прийняті Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р., Закон “Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування” від 15 липня 1997 р., Указ Президента “Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні” від 30 серпня 2001 р. та інші [21; 24, с. 61; 34, с. 3–5]. Заходом, ініційованим державою для проведення муніципальної й адміністративно-територіальної реформи, стало створення “Асоціації міст України”, до якої сьогодні входять 225 міст. “Хартія українських міст” фіксує мету Асоціації – об’єднати зусилля органів міського самоврядування, їхніх

асоціацій і інших міських організацій для підтримки розвитку місцевого самоврядування. З аналогічною метою в Україні був створений Фонд сприяння місцевому самоврядуванню при Президентові України, Програма державної підтримки місцевого самоврядування [80, с. 118].

Крім того, в Україні створені й активно діють Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України, Асоціація районних у місті рад України і ряд інших асоціацій, створених переважно на регіональному рівні. Україна як член Ради Європи репрезентована своєю делегацією в Конгресі місцевих і регіональних влад Ради Європи, а також у міжнародних неурядових організаціях місцевих влад, зокрема в Міжнародному Союзі місцевих влад. Реалізуючи міжнародні зобов'язання, державна програма підтримки і розвитку місцевого самоврядування своєю головною метою проголошує: “зміцнення засад громадянського суспільства, розвиток демократії, розвиток ініціативи населення у вирішенні питань місцевого значення і таке інше”. Програмою передбачено заходи щодо створення Фонду підтримки перспективних ідей та ініціатив, впровадження проектів та експериментів щодо місцевого та регіонального розвитку. Вже сьогодні існують україно-шведський і україно-канадський проекти розвитку місцевого самоврядування з метою впровадження в деяких містах України місцевого самоврядування, заснованого на традиціях Швеції і Канади [28, с. 246]. Реалізація проектів здійснюється урядами держав. Планується, що це активізує місцеві ініціативи територіальних громад. Незважаючи на ряд протиріч у законодавстві, формально місцеве самоврядування визнається публічною владою, а, фактично, закріплює право територіальної громади вирішувати питання місцевого значення. Це дозволяє

сподіватися на те, що державна діяльність зможе стимулювати громадянську активність.

Реформування системи місцевого самоврядування ініційоване державою, а в цьому випадку поняття “самоврядування” набуває сенсу і “місцевого керування”, що багатьма авторами критично оцінюється як втрачання демократичної основи самоврядування [33, с. 86]. Ряд сучасних юристів і політологів (зокрема, О. Крусян, О. Коваленко та інші) вважають що в сучасній Українській державі самоврядування не є формою народовладдя [33, с. 20]. Така думка ґрунтується на неузгодженості українського законодавства, що відзначено також і М.О. Баймуратовим [3, с. 9]. Так, відповідно до конституційної норми (ст. 5) “народ здійснює свою владу безпосередньо через органи державної влади й органи місцевого самоврядування”. Якщо розглядати місцеве самоврядування як форму народовладдя, то суб’єктом місцевого самоврядування є народ, тобто – “громадяни України всіх національностей”. Але це суперечить статті 140 Конституції України, яка визначає місцеве самоврядування, як “право територіальної громади” (те ж саме визначає Закон “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. у ст. 2.) [21, с. 17]. Виходячи з цього, суб’єктом місцевого самоврядування повинен визнаватися не народ України, а територіальна громада як модель самоорганізації населення з відповідними структурами, спроможними виражати і захищати не “народний інтерес”, а інтерес територіальної громади.

Проте, сам термін “місцеве самоврядування” припускає, що місцеве самоврядування – це не тільки форма самоорганізації населення для вирішення місцевих питань, але і публічна влада, що має спеціальний об’єкт (місцеві питання), суб’єкт (територіальну громаду) і самостійність (“правову, матеріальну, організаційну”),

відповідно до (ст. 4) Закону “Про місцеве самоврядування в Україні”. Це також гарантується Конституцією України (ст. 5.). У системі публічної влади на місцевому рівні функціонально виділяють дві самостійні підсистеми: 1) місцеве державне керування, здійснюване місцевими органами державної виконавчої влади (місцеві держадміністрації і місцеві органи державної влади); 2.) місцеве самоврядування, яке здійснюється територіальними громадами безпосередньо і за допомогою утворених ними виконавчих і представницьких органів. Обидві підсистеми сполучаються в єдиному комплексі публічної влади формально – відповідно до Конституції України (ст. 5). Але Закон “Про місцеве самоврядування в Україні” трактує якраз “місцеве самоврядування” не як форму народовладдя (публічної влади), а як “право самостійно вирішувати питання місцевого значення” (ст. 2). Таким чином, поведження законодавця по відношенню до місцевого самоврядування свідчить про те, що в основу концепції місцевого самоврядування в Україні покладено централістські тенденції. Тобто, можна говорити, що в Конституції України є реалізованою суспільна теорія місцевого самоврядування, а в профільному Законі – державна теорія місцевого самоврядування. У зв’язку з цим, неможливо стверджувати, що місцеве самоврядування є автономним від держави елементом громадянського суспільства, скоріше, воно сприймається як таке, що має подвійну змістовну навантаженість: як елемент громадянського суспільства воно відкриває простір для прояву активності людей, а як складова частина державного механізму виступає засобом залучення населення до управління державними справами, подолання відчуженості громадянина від влади. Подальший розвиток та функціональність цієї рухомої межі між державою та

особистістю залежить від того, хто саме буде більш зацікавленим у її існуванні – громадяни чи адміністрація.

Саме такою на сьогодні є картина громадянського життя України та її відображення у свідомості різноманітних соціальних груп населення. Україна, прямує до європейського членства, переймає ідейні засади універсального стандарту демократичного розвитку. Ідеї представницької демократії, місцевого самоврядування, цінність неучасті в державному керуванні сполучилися на початку 90-х р. з ідеєю етнонаціонального відродження, процесами правового реформування [50, с. 5].

До кінця 90-х р. стало очевидним, що ідея етнонаціонального відродження не змогла забезпечити солідарність українського суспільства. Тому виникає проблема створення нової інтегративної ідеології на основі формування політичної нації в Українській державі. Формування ж політичної нації в багатоскладовій Україні сьогодні можливе тільки на основі розвинутого громадянського суспільства. Інакше кажучи, досвід України доводить, що специфіка, тип громадянського суспільства залежать від потреб суспільного розвитку і не можуть бути ні уніфікованими, ні форсованими.

Специфіка громадянського суспільства України визначається такими рисами:

- політизація громадського життя наприкінці 80-х р. обумовила вибух громадянських інтересів;
- громадських організацій багато, але існуючі об'єднання частіше за все є залежними від держави;
- суспільство консолідується частіше не на загальногромадянських і правових основах, а на прихильності таким соціальним інститутам, як сім'я і церква;

– правовий механізм практичної реалізації громадянської активності виявляється не достатньо розробленим. Робота в цьому напрямку залежить від того, наскільки активними будуть самі громадяни, і це сьогодні є найсуттєвішим питанням;

– гасло громадянського суспільства: “Не громадяни для держави, а держава для громадян” сьогодні стало здаватися дорогим задоволенням, яке може дозволити собі тільки розвинута ринкова економіка і стабільна інституціональна система. Відтепер сучасне кредо національної демократії звучить інакше: інтереси особистості мають бути підпорядковані інтересам національної держави. Тому в теоретичних і політичних дискусіях поняття “громадянське суспільство” вживається рідше, ніж декілька років тому; воно майже витискується поняттям “демократичне суспільство”, розчиняючись у ньому [15, с. 29].

Аналіз сучасних інтерпретацій поняття “громадянське суспільство”, які виявляються в дискусіях із різноманітних проблем модернізації суспільства, доводить, що громадянське суспільство належить до категорії явищ, в осмисленні яких не досягнута теоретична ясність. Суттєві протиріччя концепцій відбуваються з питання часу і місця походження як феномена громадянського суспільства, так і самого терміна. Протиріччя фіксуються в трактуваннях змістовно-функціональних параметрів громадянського суспільства; в уявленнях про взаємозв’язок із державою-нацією, міжнародним співтовариством; в суперечках про можливість існування концепту в незахідному цивілізаційному просторі; в міркуваннях про становлення громадянського суспільства в глобальному масштабі.

Множинність підходів і концептуальних теорій є результатом історичного і соціокультурного різноманіття

та своєрідності громадянських суспільств у різноманітних країнах. На прикладі українського досвіду можна побачити, що тип громадянського суспільства встановлюється у своєрідності сполучення існуючого загальносвітового теоретичного знання про громадянське суспільство і власної системи уявлень і ідей, яка базується на культурно-історичній специфіці суспільного розвитку України. І хоча сучасні глобальні процеси обумовлюють усебічний перехід до універсалізму, суспільства розвиваються відповідно до своєї внутрішньої логіки. Універсальне, “вичерпне” визначення громадянського суспільства неможливе тому, що в реальності не існує якогось “ідеального громадянського суспільства” у вигляді абсолютного феномена, незалежного від нашого сприйняття “об’єктивної реальності”.

2.3. Специфіка моделювання правового поля діяльності громадських рухів

Громадянське суспільство створює демократичну державу, а не навпаки. Відтак, в ідеалі держава є частиною громадянського суспільства, інститутом здійснення публічної влади й механізмом забезпечення безпеки, добробуту, правового захисту прав і свобод громадян. Громадянське суспільство і держава співвідносяться як ціле і частина, як організм і механізм. Проголошення, виборювання, розбудова держави свідчать про зрілість громадянського суспільства, усвідомлення громадянами спільності своїх політичних інтересів, своїх юридичних прав і обов’язків. За недемократичних політичних режимів громадянське суспільство не “зникає”, як вважають деякі дослідники, – воно інституційно та функціонально “згортається”, віддаючи державі надто багато невластивих їй функцій і повноважень, внаслідок чого держава “поглинає” громадянське суспільство.

Ступінь розвиненості громадянського суспільства – характеристика рівня демократизму і політико-правової культури соціуму. Воно розвинене настільки, наскільки зберегло за собою більшість функцій і повноважень інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян. Держава є сильною тією мірою, якою в межах, відведених їй громадянським суспільством функцій і повноважень, ефективно здійснює політичне управління в інтересах громадян, створюючи для цього відповідну правову систему й легітимно забезпечуючи правопорядок. Тобто, держава сильніша тоді, коли активніше громадянське суспільство, коли вона має менший сегмент у суспільстві за обсягом праворегулюючої діяльності, коли ефективно виконує визначені їй Конституцією функції і завдання. Атрибутивна характеристика “громадянське” щодо суспільства співвідноситься, відповідно, з характеристикою “соціальна, правова” щодо держави. Як держава в демократичній країні поступово набуває ознак правової і соціальної, так і суспільство за умов демократичного політичного режиму набуває іманентно властивих йому якостей громадянського, оскільки повертається до свого стану політично організованого соціуму. Громадянське суспільство – сфера самореалізації громадян, свідомих своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно корелюються і потребують для цього легітимного і легального політичного інституту – держави.

Щодо розвитку “органічних” чинників інтеграції різнорідного населення в консолідовану спільноту, то до них належать потреба і можливість добровільного об’єднання людей в групи, організації, клуби, спілки, асоціації, корпорації, партії тощо за умов невтручання державно-урядових інстанцій. Розвиток суспільства в цьому напрямі обумовлює створення широкої мережі

неурядових організацій, дуже важливими серед яких є організації з неприбутковою активністю.

Важливою ознакою політичної модернізації є здатність держави до структурних змін у всіх сферах суспільного життя при збереженні стабільності суспільства, а також включення широких мас у політичний процес. Глибока демократизація політичних інститутів неможлива без активної участі громадян. У політичному механізмі модернізації важливу роль відіграє співвідношення держави та інститутів громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є системою, яка складається з кількох частин. Це, по-перше, громадські організації (інститути), які виконують соціальні функції; по-друге, механізми взаємодії між суспільством та державою; по-третє, механізми контролю суспільством владних відносин. Поняття “інститут” багатозначне. У сучасній науковій літературі не існує єдиної думки щодо чітких критеріїв визначення інституту громадянського суспільства. Тому постійно виникають дискусії щодо того, відносити до них чи ні політичні партії, органи місцевого самоврядування тощо, оскільки вони перебувають “на пограниччі” суспільних, громадських державних відносин і виступають своєрідним посередником між суспільством і державою. Аналіз усталених трактувань поняття “політичний інститут” дає змогу визначити цей інститут, з одного боку, як комплекс принципів та норм, формальних і неформальних правил, котрі регулюють процеси у сфері політики, а з іншого – як специфічну форму організації владної діяльності та сталий засіб упорядкованості політичних відносин, що забезпечують стабільне, тривале функціонування політичної організації суспільства як важливого елемента політичної системи [29, с. 52].

Процес інституціалізації громадянського суспільства відбувається шляхом формування інститутами власної світоглядної, моральної та ціннісної системи; входження до чинної правової системи суспільства; ініціювання нових та вдосконалення діючих законодавчих актів, покликаних забезпечувати функціонування і розвиток інститутів. Головними перешкодами на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні є розчарування та зневіра населення в демократичних інститутах, брак дієвого судового захисту громадян, бідність широкого загалу, низький рівень громадської політичної культури, негромадянськість політичної еліти [29, с. 52].

Важливим моментом становлення інститутів громадянського суспільства є визнання суспільством факту їх існування, а також визнання їх права і спроможності реагувати на процеси, які відбуваються в суспільстві, позитивно впливати на їх перебіг. Отже, механізм розвитку інститутів громадянського суспільства інкорпорує інтерактивні механізми та потребує суспільного визнання і легітимації. Перш за все – з боку державних інституцій, а також з боку інших інститутів громадянського суспільства [29, с. 92–104].

Механізми взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства науковці розглядають у кількох аспектах. З позиції юридичної науки, громадянське суспільство як складова держави є такою моделлю суспільного розвитку, яка пропонує збалансований взаємоконтроль і взаємообмеження державних органів і недержавних утворень (інститутів громадянського суспільства) для того, щоб діяльність державних органів завжди перебувала в полі зору недержавних структур, які, у свою чергу, мають співвідносити власні дії із законами та враховувати об'єктивні потреби держави. З позиції

соціології, громадянське суспільство – це особливий тип індивіда, якому притаманні, з одного боку, високий рівень автономії від соціуму взагалі і від держави зокрема, а з іншого – здатність конструктивно спілкуватися з іншими особистостями заради суспільного миру. У політологічних дослідженнях вирізняються три моделі взаємодії держави і громадянського суспільства: конфронтаційна, патерналістська та консенсусна [52, с. 6].

Залежно від форми державного устрою уряд може відігравати як домінуючу роль у визначенні основних сфер життєдіяльності, так і більш обмежену, надаючи можливість іншим учасникам процесу – представникам неурядового сектора – впливати на розробку та формування стратегічних напрямів державної політики. На сьогоднішній день у світовій практиці сформувалися такі типологічні моделі взаємодії держави та громадянського суспільства.

Державна модель добробуту. Її суть полягає в домінуючій та першочерговій ролі держави в забезпеченні соціального захисту. Участь громадських організацій у наданні соціальних послуг не заперечується, проте така діяльність здійснюється виключно у визначених державою рамках. У такій моделі представники “третього сектора” виступають як посередники, діяльність яких жорстко контролюється централізованими бюрократичними структурами.

Децентралізована модель партнерства (делегування повноважень) – передбачає делегування повноважень та відповідальності від центральних органів управління структурам регіонального та місцевого рівня. Управлінський процес у такій моделі вибудовується відповідно до принципу субординації, що відкриває можливості для перерозподілу повноважень у відповідній сфері суспільних відносин з центру на усі рівні ієрархічної

системи, а це, у свою чергу, дозволяє оперативно реагувати на соціальні проблеми. Важливою умовою успішності функціонування такої моделі є відкритість та прозорість процедур прийняття рішень.

Модель благодійництва сягає своїм корінням у додержавні часи існування людства. Інституційна модель благодійництва не залежить від держави – соціальна допомога надходить від осередків громадянського суспільства (сім'я, церква) та приватних осіб. Одержувачами допомоги є переважно пасивні громадяни, обмежені в прийнятті самостійних рішень. Суб'єкти, що здійснюють функції соціального забезпечення в рамках моделі благодійництва, розглядають свою діяльність як власний обов'язок. Сучасною модифікацією благодійницької моделі є явище волонтерства в громадських організаціях. Останнім часом волонтерський рух доволі міцно утвердився в провідних країнах світу як важлива складова реалізації соціальної політики (мережа волонтерських центрів існує в понад 80 країнах світу) [60, с. 45].

Модель “асоціативної демократії” передбачає перехід контролю та відповідальності за втілення в життя соціально корисних заходів від централізованих державних організацій до добровільних асоціацій. Останні мають відповідати за ефективність надання населенню соціальних послуг та звітувати перед державними органами щодо фінансових витрат. Модель “асоціативної демократії” закріплює за представниками “третього сектора” першочергове значення в процесі надання соціальних послуг населенню. Вони мають займатися не лише проблемами вузько соціального характеру, але й більш масштабними питаннями суспільного управління. Означена модель на сьогодні залишається в стадії

розробки, існуючи, скоріше, у проєкті, аніж у реальному житті.

Модель ринкового устрою системи соціального захисту. У сучасних умовах державний апарат монополізував надвеликий обсяг соціальних, культурних, екологічних повноважень. Натомість досягнення оптимальної ефективності в соціальній політиці неможливе в умовах всеосяжного контролю відповідних ресурсів з боку органів державної влади. Упевненість у тому, що недержавний сектор здатний якнайкраще забезпечити умови для розвитку суспільних ресурсів, доведена на практиці. “Маркетизація” ж соціальних послуг (їх проведення в площині ринкових відносин) забезпечує формування конкурентного середовища, яке є значно мобільнішим та більш чутливим у контексті оперативного реагування на проблеми, що виникають.

Таким чином, визначальна тенденція, яка сьогодні є домінуючою – це утвердження атмосфери партнерства у відносинах між державою, “третім сектором” та бізнесом. Водночас досить важливою передумовою реалізації на практиці подібного партнерства між органами влади та представниками громадянського суспільства є соціокультурна складова таких взаємовідносин. Йдеться про внутрішню готовність обох сторін до такої співпраці, а саме – наявність у чиновників належного рівня мотивації – бажання позитивного сприйняття та досвіду роботи із неурядовим сектором у соціальній сфері [60, с. 345–346].

Держава та інститути громадянського суспільства, за всієї різниці між ними, мають одну мету – консолідувати суспільство. Але механізми консолідації, як і механізми внутрішньої взаємодії, у них протилежні. Інститути громадянського суспільства об’єднують людей, забезпечуючи їм можливість вільно реалізувати власні інтереси, а держава – як спеціальний інститут – примусом.

На відміну від західних демократичних держав, де взаємодія між державою та інститутами громадянського суспільства віддзеркалює баланс сил та груп інтересів, який склався в результаті еволюції демократії, у сучасній Україні характер взаємин держави й інститутів громадянського суспільства окреслює тенденцію до визнання: простежується зацікавленість держави діяльністю цих інститутів. Але ця зацікавленість доволі квола, бо держава ще не відчуває реальної користі від діяльності цих інститутів, а інститути, у свою чергу, не докладають достатніх зусиль, аби змінити ставлення до себе. Взаємини між ними частіше будуються на необхідності спонсорувати діяльність громадських інститутів. Хоча інститути вже могли б активніше лобіювати інтереси окремих верств населення.

Однією із складних проблем є недостатнє інформування населення про діяльність інститутів громадянського суспільства: вітчизняні ЗМІ не приділяють належної уваги процесам їх створення та діяльності. Просвітницько-рекламна діяльність у зрозумілій та переконливій формі, мета якої мотивувати й стимулювати розвиток громадських ініціатив, має бути поставлена на системну основу.

Процес модернізації політичної сфери характеризується створенням диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей та інститутів. У цьому аспекті слід розглядати розширення взаємодії виконавчої влади з громадськими інституціями не як самоціль або чергову кампанію щодо взаємодії з громадськістю, а як постійну працю з використання величезного потенціалу громадських об'єднань, створення умов для якнайкращого задоволення потреб громадян у різних сферах суспільного життя [7, с. 54].

Одним із факторів ефективності політичної модернізації є створення багаторівневої системи відносин між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. Однак на цьому шляху є суттєві перешкоди. По-перше, ще не створено повноцінної нормативно-законодавчої бази, яка б регламентувала діяльність інститутів громадянського суспільства, а також держави як посередника в розв'язанні конфліктних ситуацій у громадянському суспільстві. По-друге, дається взнаки низький рівень довіри громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства; край неадекватна взаємодія цих інститутів з органами місцевої влади; відносно невисокий рівень конкурентності інститутів громадянського суспільства, брак чіткого розподілу сфер впливу між ними [7, с. 54].

В Україні, у зв'язку з традиційно скептичним ставленням до недержавних структур, основна частина громадських функцій централізована. За даними Інституту соціології НАН України, навіть стосовно таких суто духовних інституцій громадянського суспільства, як “громадські організації”, “церква”, “творчі спілки”, “організації за інтересами” близько 30 % респондентів вважають державне керівництво ними єдиним ефективним засобом їх розвитку. Рівень довіри населення до державних і недержавних структур гранично низький. За даними того ж Інституту, найвищий ступінь довіри виявляється до громадських (недержавних) інститутів – 0,35 %; до представницької влади – 0,32 %; до державних установ – в середньому 0,27 %; до судової влади – 0,27 %. Як бачимо, інститути громадянського суспільства мають все ж вищий рівень довіри в порівнянні з державними органами й установами. Можливо, це пояснюється саме тим, що інститути громадянського суспільства протиставляються державній владі [9, с. 41].

Головні риси нинішньої української реальності (недостатній розвиток економіки, невизначеність концепції громадянського суспільства, брак відповідних законів, глибоке соціальне розшарування, патерналістська ментальність, невідповідність управлінських кадрів до вирішення завдань перехідного періоду) обумовлюють потребу визначити першочергові завдання становлення та розвитку інститутів громадянського суспільства.

Одним з них є створення концепції ефективної взаємодії на горизонтальному та вертикальному рівнях усіх структур громадянського суспільства з чітко зорієнтованою діяльністю та функціями всіх його інститутів. Ці програми мають бути зорієнтовані на ефективне співробітництво з державними структурами та максимально стимулювати розвиток громадських ініціатив.

Експерти зазначають, що найвищий рівень плідної співпраці існує між такими парами структур: органи місцевого самоврядування – органи державної влади; органи місцевого самоврядування – політичні партії та рухи; органи державної влади – політичні партії та рухи. Тобто, співпрацюють структури, що репрезентують сферу управління суспільством на різних рівнях [9, с. 41].

Хоча в Україні прийнято закони “Про свободу совісті та релігійні організації” (1991 р.), “Про об’єднання громадян” (1992 р.), “Про благодійництво та благодійні організації” (1997 р.), “Про молодіжні та дитячі громадські організації” (1998 р.) [54], вони потребують доповнень, які б стимулювали вироблення нової організаційно-правової форми існування інститутів громадянського суспільства, котра враховувала б специфіку їхньої діяльності.

Провідними осередками діяльності інститутів громадянського суспільства мають стати місцеві структури, яким простіше лобювати інтереси окремих

громадян. Становлення інститутів громадянського суспільства обумовлюється також потребами населення в реалізації професійних, аматорських і громадських інтересів. У цій сфері інститути громадянського суспільства, як свідчить досвід, діють ефективніше, аніж державні органи. Цьому сприяє властива їм гнучка система управління, здатність швидко адаптуватися до умов, що динамічно змінюються, певна незалежність від рішень державних організацій.

В Україні існує велика кількість недержавних організацій – понад 40 тисяч. Більшість із них опікується кількома видами діяльності, що дає їм змогу добре пристосовуватись до соціально-економічних умов і потреб потенційних клієнтів. Саме така багатовекторна природа дозволяє їм розширювати соціальну базу [15, с. 5].

Для зацікавлення державних структур діяльністю інститутів громадянського суспільства необхідно активізувати роботу громадських організацій і визначити пріоритетні напрямки їх діяльності. Передати або частково делегувати їм окремі функції державних органів – наприклад, з питань соціальної підтримки населення, реалізації ініціатив молоді і батьків у роботі з дітьми і підлітками тощо.

Однією з тенденцій трансформації суспільного життя є процес політичної модернізації. Перспективи її залежать від спроможності державного режиму визначати і вирішувати першорядні проблеми громадян. Однією з таких проблем і є формування структур громадянського суспільства. Громадянське суспільство – це простір соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Але громадянське суспільство – це і спроба об'єднати широкий спектр діяльності агентів, незалежних від держави, спрямованої на те, щоб “відсунути” державу,

розширити вплив громадянського суспільства [16, с. 57]. У сучасній Україні надзвичайно актуальним залишається завдання активізації процесу політичної модернізації, в рамках якого громадянське суспільство – це не окремі інститути, які діють у країні, а колективні актори політичного процесу, що розвиваються самостійно за сприяння держави [45, с. 10].

Найбільш детально програма сприяння становленню громадянського суспільства прописана в угодах з Європейським Союзом. Угода про партнерство та співробітництво передбачає взаємодію між ЄС та Україною, що враховує “загальні цінності, які вони поділяють, і містять зобов’язання “Зміцнювати політичні та економічні свободи, які є самою основою партнерства”. Сторони, що домовляються, зафіксували переконаність “у надзвичайній важливості верховенства закону та поваги до прав людини, особливо прав меншин, створення багатопартійної системи з вільними і демократичними виборами ...” [63]

У заходах щодо виконання в 2005 р. Плану дій Україна – ЄС, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2005 р., в розділі “Забезпечення розвитку громадянського суспільства” передбачається розробити проекти законів України: про внесення змін до Закону України “Про об’єднання громадян”, “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про звернення громадян”, розробити проект концепції взаємодії держави з громадянським суспільством.

Проте виконання Плану, використання його потенціалу як для реформування, так і для розвитку співпраці з ЄС не виглядає пріоритетним для виконавчої та законодавчої гілок влади. Заходи, які здійснюються, не мають виразного системного впливу на розвиток суспільно-політичної ситуації.

В Угоді про створення антикризової коаліції зазначені завдання “ефективного захисту прав і свобод громадян:

- утвердження повноцінного громадянського суспільства, в якому людина всебічно розвивається і самореалізується;
- забезпечення незалежної діяльності громадських організацій і рухів, збільшення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень;
- забезпечення свободи слова та незалежності ЗМІ;
- запровадження гендерної рівності ...” [78].

Угода про створення парламентської опозиції у Верховній Раді України V скликання містить параграф “Громадянське суспільство». У ньому зафіксовано, що Державна підтримка розвитку громадянського суспільства має передбачати налагодження плідного діалогу між владою, неурядовими організаціями та громадянами; вчасне і публічне реагування державних органів влади на ініціативи та звернення громадськості. Для реалізації зазначених пріоритетів учасники Коаліції зобов’язуються вдосконалити нормативно-правову базу діяльності громадських організацій, що передбачає схвалення законопроектів “Про внесення змін до Закону України “Про об’єднання громадян”; “Про відкритість та прозорість діяльності державних органів влади та органів місцевого самоврядування”; “Про соціальні послуги” (регламентація механізмів та умов надання послуг неприбутковими організаціями); “Про невідприємницькі неприбуткові організації”; “Про громадський контроль”.

Варто зазначити, що сьогодні провідні політичні сили вивели європейську інтеграцію з-під впливу політичної кон’юнктури і загалом є близькими до консенсусу в цьому питанні. Залишається відкритим

питання про рівень їхньої готовності дійсно поглиблювати демократичні перетворення та розвивати сучасну європейську культуру. Тому поки що декларації такого роду залишаються формальними і не мають реального впливу на розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні.

У правовій державі суспільні відносини, які охоплює категорія “громадянське суспільство”, мають ґрунтуватися на праві й, відповідно, бути правовідносинами, спрямованими на забезпечення легітимних прав і інтересів усіх суб’єктів і інститутів цього громадянського суспільства. Прийнято вважати, що в основі розвинутого громадянського суспільства лежить активна діяльність інститутів громадянського суспільства. При цьому, термін “інститути громадянського суспільства” є настільки поширеним, що має декілька значень. Під ним розуміють: суб’єктів, які в процесі своєї діяльності формують суспільні відносини, спрямовані на утвердження громадянського суспільства; інститути, які об’єднують у своєму складі норми конституційного та інших галузей права, що регулюють суспільні відносини у відповідній сфері і виступають складовими елементами багатовимірної системи конституційного права України; узагальнюючу назву для всіх упорядкованих і структурованих виявів громадянського суспільства тощо. Усі ці підходи заслуговують на увагу і, одночасно, жоден із них не має монополії на істину [88, с. 248].

Разом із тим, логічним, хоча й не остаточним, завершенням будь-якої правової дискусії, є унормування її предмета в чинному законодавстві. До недавнього часу, дефініція “інститут громадянського суспільства” не була унормованою в законах і підзаконних актах України, що породжувало певні проблеми в конституційній правотворчій і правозастосовній діяльності.

Упродовж 2008 р. силами співробітників Департаменту конституційного та адміністративного права, інших департаментів Міністерства юстиції України, представників центральних органів виконавчої влади, науковців, представників громадських організацій з метою створення належних умов для участі громадськості у формуванні та реалізації державної правової політики було розроблено “Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади”, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. Важливим здобутком цього нормативно-правового акта, окрім реалізації вище зазначеної мети, стало унормування інститутів громадянського суспільства у вітчизняній правовій практиці.

Відповідно до абзацу другого пункту: “Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 976 від 5 листопада 2008 р., до інститутів громадянського суспільства віднесено: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства [88, с. 249].

Таким чином, уперше в історії державотворення та правотворення незалежної України інститути громадянського суспільства перестали бути виключно філософською чи політологічною категорією, а були унормовані як система суб’єктів, наділених правами і обов’язками щодо відстоювання своїх легітимних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними

справами, зокрема, у формуванні та реалізації державної правової політики.

Визначальними для ідентифікації правосуб'єктності інститутів громадянського суспільства є правові форми їх діяльності. Так, особливого значення набуває проблема взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади України. Нині ця взаємодія відбувається в таких правових формах, як:

- участь у розробленні та обговоренні проектів нормативно-правових актів;

- залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг;

- здійснення інститутами громадянського суспільства громадського контролю за діяльністю органів державної влади у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності, подання органам державної влади експертних пропозицій, утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації державної політики; проведення органами державної влади моніторингу й аналізу громадської думки, забезпечення своєчасного публічного реагування на пропозиції та зауваження громадськості;

- ознайомлення широких верств населення з формами його участі у формуванні та реалізації державної політики, виконання спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного і соціального спрямування тощо [88, с. 249].

Запровадження наведених форм участі інститутів громадянського суспільства в управлінні державними справами на сьогодні визначено низкою нормативно-правових актів. Зокрема, Указом Президента України від

15 вересня 2005 р. № 1276 “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 “Деякі питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, затвердженою Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035, Порядком сприяння проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженим вищезгаданою постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 та іншими нормативно-правовими актами.

Сутність і зміст наведених правових актів дозволяють зробити висновок, що сучасна українська правотворча та правозастосовна практика відповідає вимогам, які висуваються до сучасних демократичних держав, створюючи необхідні передумови для самостійного вирішення громадськістю питання участі в прийнятті та реалізації рішень органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

Утім, стверджувати про вичерпність використання потенціалу інститутів громадянського суспільства в державотворчій і правотворчій практиці України було б передчасним. На наше переконання, нормативна детермінація інститутів громадянського суспільства та встановлення форм їх взаємодії з органами виконавчої влади, не може підмінити собою вкрай нагального завдання – удосконалення правового статусу традиційних інститутів громадянського суспільства та законодавчого забезпечення конституційної правосуб’єктності нових.

У цьому сенсі, на наш погляд, одним із важливих кроків на шляху налагодження ефективного діалогу інститутів громадянського суспільства та держави через

легітимні способи і механізми взаємодії є вдосконалення статусного законодавства для громадських організацій. Їхнє призначення в системі інститутів громадянського суспільства та системі суб'єктів конституційного права України вбачається визначальним, у першу чергу, у силу їх багатоманітності та поліфункціональності [88, с. 250].

Так, наприклад, станом на 3 квітня 2009 р. Реєстр громадських організацій Міністерства юстиції України включав до свого складу 2795 відповідних організацій із всеукраїнським статусом [63, с. 86]. Кожна із зазначених громадських організацій охоплює своєю діяльністю певні сектори суспільного життя, які, на відміну від політичних партій чи профспілок, не обмежуються політичною діяльністю чи захистом соціально-економічних прав працюючих. Їхня діяльність також поширюється й на гуманітарну, інформаційну, екологічну, безпекову та інші сфери суспільного та державного життя України. Таким чином, розглядаючи громадянське суспільство як органічну систему, громадські організації можна визначити первинними й універсальними елементами, своєрідними “клітинами” цієї системи.

Так, частина перша статті 36 Конституції України гарантує громадянам право на свободу об'єднання, у тому числі й у громадські організації, для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Свобода об'єднання означає, зокрема, правову (де-юре) і фактичну (де-факто) можливість добровільно, без примусу чи попереднього дозволу, утворювати об'єднання громадян або вступати до них. Згідно з частиною четвертою статті 36 Конституції України, ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян.

Визначальним обов'язком правової держави є

невтручання як у реалізацію громадянами права на свободу об'єднання, так і в діяльність самого об'єднання, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (частина перша статті 36 Конституції України). Тим самим Конституція України унормувала межі втручання держави в реалізацію права громадян на свободу об'єднання. Конституція України (пункт 11 частини першої статті 92) передбачає, що виключно законами визначаються засади утворення й діяльності об'єднань громадян [98, с. 20].

При цьому, інші (що не є найбільш загальними) питання реалізації права на свободу об'єднання в громадянському суспільстві не підлягають державному регулюванню і мають вирішуватися на вільний розсуд його членів. Тобто, очевидним є прагнення відмови з боку держави від спроб “адмініструвати” внутрішньо корпоративні відносини в інститутах громадянського суспільства.

На сьогодні правові та організаційні основи реалізації права на свободу об'єднання регулюються Законом України “Про об'єднання громадян”, який застарів і не гарантує дотримання європейських стандартів у сфері діяльності громадських організацій. Чинне законодавство про громадські організації консервує ряд серйозних проблем, а саме: зберігає складність процедури державної реєстрації громадських організацій, обмежує діяльність громадських організацій за територіальною ознакою (чим осяжніша територія статутної діяльності – тим складніший порядок її реєстрації), обмеження видів діяльності за змістом (наприклад, обмеження щодо захисту прав інших осіб тощо), встановлює державний контроль за статутною діяльністю громадських організацій, а також обмеження щодо їх безпосередньої господарської

діяльності тощо. Ці та інші архаїзми українського законодавства про громадські організації, а також його неузгодженість із міжнародними зобов'язаннями нашої країни мають загалом негативний вплив на міжнародний імідж України як демократичної, соціальної та правової держави.

З метою забезпечення належного правового регулювання в зазначеній сфері в Міністерстві юстиції України було розроблено проект Закону України “Про громадські організації”, який у встановленому порядку було внесено Урядом України на розгляд Верховної Ради України (реєстр № 3371 від 14.11.2008 р.) [67]. Основними завданнями цього законопроекту стало визначення правових та організаційних основ реалізації права людини на свободу об'єднання, створення сприятливих умов для утворення та діяльності громадських організацій щодо розвитку громадянського суспільства в Україні. Законопроект “Про громадські організації” також став логічним продовженням статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., відповідно до якої кожен має право на свободу об'єднання з іншими особами відповідно до положень статті 36 Конституції України. У законопроекті про громадські організації, підготовленому Мін'юстом, враховано досвід законодавчого забезпечення функціонування неурядових організацій у провідних європейських країнах, у тому числі положення “Фундаментальних принципів щодо статусу неурядових організацій в Європі” (прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи 5 липня 2002 р.), які за своїм змістом визначають загальні засади формування національного законодавства держав-учасниць Ради Європи, що гарантує свободу об'єднань та врегульовує діяльність громадських організацій. Також

були враховані Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі № CM/REC (2007) 14, прийняті Комітетом Міністрів 10 жовтня 2007 р.

Удосконалення законодавчого регулювання інституту громадських організацій зумовлене не лише нагальною необхідністю дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, попри пріоритетність цієї амбітної мети, а й потребою системного правового регулювання відповідних правовідносин. Очевидно, що лише комплексне унормування основних складників інституту громадських організацій забезпечить його дієве функціонування та посилить систему інститутів громадянського суспільства в Україні. Зупинимося на тих законодавчих новаціях, які пропонуються Мін'юстом України.

Первинним елементом інституту громадянського суспільства є нормативне визначення одноіменної категорії. У законопроекті пропонується визначити громадську організацію як добровільне об'єднання осіб для здійснення і захисту прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших суспільних інтересів. Тобто, наголосимо, що законопроектом не обмежується право громадських організацій захищати виключно інтереси своїх членів, а забезпечується можливість діяти також і в інтересах інших суспільних груп.

Заслуговують на увагу й принципи, покладені в основу організації та діяльності громадських організацій в Україні. У законопроекті визначено такі засади створення та діяльності громадських організацій, як: добровільності участі у громадській організації; рівності членів громадської організації у вирішенні питань, пов'язаних з її діяльністю; демократичності внутрішніх процедур;

рівності громадських організацій перед законом; самоврядності; законності; відкритого характеру діяльності тощо. До того ж, громадські організації вільні у виборі напрямів і видів своєї діяльності.

Значна увага приділяється й порядку створення громадських організацій в Україні. З цією метою запроваджуються принципово нові підходи до відповідної процедури. Так, у законопроекті розширене коло засновників громадських організацій, якими можуть бути громадяни України, іноземці або особи без громадянства, у тому числі, у випадках, установлених законом, – неповнолітні, юридичні особи приватного права. Законопроектом також передбачено, що кількість засновників громадської організації не може становити менше, ніж три особи.

Таким чином, тривала дискусія з приводу права юридичних осіб бути засновниками та членами громадських організацій завершилася визнанням цих прав у законопроекті. Так, стаття 36 Конституції України визначає право громадян України на свободу об'єднання, зокрема, у громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Проте, наведену статтю Конституції України не можна тлумачити вузько, у тому сенсі, що громадяни можуть здійснювати право на об'єднання лише одним шляхом, а саме, безпосередньо як фізичні особи, які об'єднуються в ту або іншу громадську організацію.

Можливість реалізувати конституційне право на об'єднання повинно бути забезпечено громадянам і іншим шляхом – опосередкованим. Зокрема, уявлення про те, що

через діяльність юридичних осіб реалізуються права людей, конкретних громадян сприйнято Європейським Судом з прав людини. Ще одним аргументом на користь перегляду положень чинного закону та надання юридичним особам права засновувати громадські організації, а також бути їх учасниками, можуть слугувати положення “Фундаментальних принципів щодо статусу неурядових організацій в Європі” [91]. У пункті 15 цих принципів указується, що “будь-яка особа, юридична або фізична, вітчизняна чи іноземна, або група таких осіб, не повинна обмежуватися в створенні неурядових організацій”. У пункті ж 21 цього документа зазначається, що національне право не має невинновано обмежувати здатність будь-якої особи, фізичної чи юридичної, приєднатися до неурядових організацій на основі членства. Здатність приєднатися до певної неурядової організації має бути визначена, насамперед, відповідно до її статутів, але не має права перебувати під впливом будь-якої необгрунтованої дискримінації.

Наближені до вищевказаних принципи містяться й у “Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі” [77]. Однією з новел законопроекту є підхід до діяльності громадських організацій без обмежень за територіальною ознакою (тобто без поділу громадських організацій на місцеві, всеукраїнські та міжнародні в розумінні чинного Закону України), що дозволить громадським організаціям вільно здійснювати свою статутну діяльність на всій території України без перереєстрації. Таким чином, законопроект удосконалює правовий режим існування та дієвості інституту громадських організацій в Україні, унеможлиблює корупційні ризики щодо зловживань, пов’язаних із легалізацією відповідних суб’єктів правовідносин.

У зв'язку з цим, законопроектом передбачена нова концепція легалізації громадських організацій Міністерством юстиції України та його територіальними органами. Вона здійснюватиметься шляхом письмового повідомлення про заснування; реєстрацію як юридичної особи; акредитацію філії або представництва іноземної неурядової організації.

Державна реєстрація громадських організацій здійснюватиметься органом легалізації відповідно до Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців” з урахуванням особливостей, передбачених законопроектом. При цьому, одним із головних завдань законопроекту є узгодження процедур державної реєстрації громадських організацій як юридичних осіб із нормами вказаного Закону. Так, у законопроекті пропонується, що Міністерство юстиції України здійснюватиме: 1) акредитацію філій і представництв іноземних громадських (неурядових) організацій; 2) реєстрацію символіки громадських організацій; 3) надання громадським організаціям статусу “всеукраїнська”. Територіальні ж органи Міністерства юстиції України здійснюватимуть легалізацію громадських організацій шляхом їх державної реєстрації або повідомлення про заснування за місцезнаходженням органу управління або місцем проживання одного із засновників.

Важливою складовою ланкою інституту громадських організацій в Україні є порядок їх легалізації. У законопроекті деталізовано всі етапи процедури легалізації; передбачено визначення чіткого, не дискримінаційного у порівнянні з підприємницькими товариствами, порядку державної реєстрації; вичерпно визначено документи, необхідні для проведення легалізації громадської організації, а також підстави для відмови у її

проведенні; передбачено, що розмір реєстраційного збору відповідає розміру, визначеному Законом України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”, при цьому, документ про сплату подається після прийняття рішення про державну реєстрацію (на сьогодні – 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 170 грн.); встановлено термін реєстрації громадської організації протягом 10 робочих днів, легалізації громадської організації шляхом повідомлення протягом 5 робочих днів, легалізації філії або представництва іноземної громадської (неурядової) організації протягом 30 календарних днів (на сьогодні заява про реєстрацію місцевої громадської організації розглядається у 3-денний строк, заява про реєстрацію всеукраїнської та міжнародної громадської організації розглядається протягом одного місяця після надходження документів) [64, с. 21].

Крім того, згідно із законопроектом, громадська організація, зареєстрована в порядку, передбаченому цим законопроектом, може отримати статус “всеукраїнська” або відмовитись від нього за спрощеною процедурою (статус набувається після державної реєстрації). Таким чином, у законопроекті було враховано компромісну пропозицію: всі громадські організації мають право діяти на території України, а “всеукраїнський статус” підтверджується для вже зареєстрованої громадської організації окремо та фіксується в Обліковому реєстрі. Це звільняє організації, що реєструються, від обов’язку подавати відомості про наявність територіальних підрозділів громадської організації, спілки громадських організацій у більшості територіальних одиниць, зазначених у частині другій статті 133 Конституції України. З іншого боку, визнання того чи іншого статусу дозволяє уникати колізій у діяльності багатьох

громадських організацій: зокрема, спортивних федерацій, творчих спілок, громадських організацій інвалідів та деяких інших громадських організацій, які мають згідно зі спеціальними законами підтверджувати свій всеукраїнський статус для участі в деяких конкурсах чи державних програмах [31, с. 27].

Новостворені організації повинні мати можливість підтверджувати свій всеукраїнський статус у будь-який час після державної реєстрації без додаткових вимог щодо установчих документів та реєстрації.

З метою забезпечення державних органів, громадян та юридичних осіб достовірною інформацією про громадські організації, спілки громадських організацій, філії та представництва іноземних громадських (неурядових) організацій, легалізованих в Україні, Міністерство юстиції України, як передбачається відповідним законопроектом, вестиме Обліковий реєстр громадських організацій. При цьому, інформація Облікового реєстру громадських організацій буде відкритою для ознайомлення і розміщуватиметься на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України.

Законопроектом суттєво змінено підхід до контрольних повноважень держави щодо діяльності громадських організацій, а саме: орган легалізації (Міністерство юстиції та його територіальні органи) матиме право перевіряти діяльність громадської організації на відповідність законодавству про громадські організації у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України. Це усуне можливості необґрунтованого втручання органів легалізації у легітимну діяльність громадських організацій.

Вагоме значення має й такий елемент інституту громадських організацій, як правовий статус його основних суб'єктів. Так, ключовою новацією,

передбаченою законопроектом, є визнання права громадських організацій здійснювати господарську діяльність для досягнення своїх статутних цілей, але не маючи на меті отримання прибутку. Схвалення цієї норми дозволить громадським організаціям надавати послуги, зберігаючи статус неприбуткової організації, що стало значною проблемою в розвитку законодавства про громадські організації. Крім того, в законопроекті значно розширено й перелік видів діяльності, які мають особливе значення для переважної більшості громадських організацій: представництво і захист інтересів осіб, участь в управлінні державними справами, подання заяв та пропозицій органам державної влади тощо.

Невід'ємною складовою інституту громадських організацій є й гарантії (позасудові та судові) їх діяльності. Законопроект значно обмежив підстави для ухвалення судових рішень про примусову ліквідацію громадських організацій. У разі прийняття розробленого законопроекту, такому рішенню повинне передувати накладання іншої санкції (попередження) або ж доведення фактів прямого порушення конституційних обмежень.

Узагальнюючи вищевикладене, можна висловити сподівання, що ухвалення Верховною Радою України проаналізованого законопроекту дозволить здійснити якісне законодавче забезпечення інституту громадських організацій в Україні, а відтак – забезпечити ефективне функціонування всієї системи інститутів громадянського суспільства, оптимізувати шляхи і форми соціально відповідального діалогу між громадянським суспільством і правовою державою. До того ж, відповідний Закон, у разі його прийняття, сприятиме забезпеченню прозорості законодавства, єдності нормативного регулювання та практики його застосування; мінімізації часових і майнових затрат у відносинах із владою при створенні,

функціонуванні та припиненні діяльності громадських організацій; ліквідації територіальних обмежень діяльності громадських організацій; забезпеченню правової можливості для фізичних і юридичних осіб створювати максимально широкий спектр громадських організацій; розширенню правових можливостей громадських організацій щодо здійснення своєї діяльності, у тому числі й господарської, створенню правового підґрунтя для запровадження нових механізмів державного замовлення на надання громадськими організаціями окремих послуг на конкурсних засадах.

У даному розділі було визначено типологію громадських рухів та організацій, що сформувалася в Україні після 1991 р., показані ті риси українського суспільства, які сутнісно впливають на характер функціонування українського громадянського суспільства, та законотворчий процес, який регулює громадську активність, як чинні норми, так і новітні законопроекти, які перебувають у стадії розгляду Верховною радою.

Для аналізу громадянського суспільства можна використовувати різні класифікатори: часові й просторові характеристики, показники рівня політичної участі, ступеня забезпечення прав і свобод людини і громадянина, адекватності суспільним завданням, цивілізаційним викликам, здатності до саморозвитку тощо. В українському політичному дискурсі поняття “громадянське суспільство” досить часто вживається як синонім третього сектору – конвенційного терміна на позначення мережі неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об’єднань громадян. У визначеннях ООН є чіткі критерії, що дозволяють віднести структуру саме до цього “третього сектора”. У даній роботі критерії ООН, попри їх небезпідставність, піддаються критиці, оскільки основний критерій неприбутковості

надто спрощує організаційні прояви громадської активності. У руслі такого розуміння показники розвитку громадянського суспільства в посткомуністичних країнах зводились би лише до аналізу статистичного обліку добровільних неприбуткових недержавних організацій.

Щоправда, як доведено в розділі, статистика громадських організацій є недостатнім показником, який сам по собі не пояснює того, що робить формальну демократію дієвою. Загальною проблемою посткомуністичних громадських організацій та пострадянського громадянського суспільства є ще й досі неподолана історична та психологічна традиція масового скепсису та недовіри стосовно будь-яких організацій та об'єднань, створених зазвичай згори або іззовні, відсутність сталої традиції філантропії приватного бізнесу щодо фінансової та організаційної підтримки таких організацій, а отже, їхня залежність від фінансової фортуни донорських фондів та організацій.

Особливістю вітчизняної практики є висока статистика кількості громадських організацій (яка наводиться за період 1991-2008 рр.) та водночас низький результат їхньої діяльності, низькі показники активності, що засвідчує доволі часто формальний характер подібних об'єднань та ситуативність їх утворення. Існує очевидна проблема інституціоналізації громадянських структур у відповідних сегментах суспільного життя, що передбачає необхідність усталення їхньої участі в розв'язанні актуальних проблем на загальнодержавному та локальному рівнях.

Підсумовуючи різні підходи та критерії, можна зробити висновок, що класифікація громадських об'єднань можлива за кількома критеріями: 1) за рівнем політизованості чи місцем у політичній системі (політичні партії, громадсько-політичні організації, громадські

організації за інтересами); 2) за рівнем комерціалізації (некомерційні та неприбуткові організації, благодійні фонди, кооперативи); 3) за характером організованості (партії, рухи, організації); 4) за ступенем ієрархії (місцеві, регіональні або загальнодержавні організації; первинні організації чи їх об'єднання, асоціації); 5) за напрямом діяльності, сферою інтересів (професійні, демографічні, творчі, спортивні, культурно-просвітницькі, науково-технічні тощо); 6) за рівнем стабільності (постійно діючі або тимчасові).

На підставі вивчення соціологічних опитувань та моніторингів було зроблено висновок, що світоглядні очікування населення України не асоціюють реальні суспільні зміни з громадською активністю. Чинники, які солідаризують суспільство, не видаються такими, які б стимулювали інституціоналізацію громадянського суспільства. Існує більше підстав вважати такими "солідаризуючими" чинниками відчуття залежності, зневіреності, аніж прагнення активної громадянської позиції, тиску на владно-адміністративні структури.

Зазначено, що процес інституціоналізації громадянського суспільства відбувається шляхом формування інститутами власної світоглядної, моральної та ціннісної системи; входження до чинної правової системи суспільства; ініціювання нових та вдосконалення діючих законодавчих актів, покликаних забезпечувати функціонування і розвиток інститутів. Головними перешкодами на шляху інституціоналізації громадянського суспільства в Україні є розчарування та зневіра населення в демократичних інститутах, брак дієвого судового захисту громадян, бідність широкого загалу, низький рівень громадської політичної культури, негромадянськість політичної еліти.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. Абетка української політики : довідник / кер. авт. кол. М. Томенко. – К. : Смолоскип, 1998. – 230 с.
2. Бабкін В. Д. Роль соціально–правової держави в Україні в консолідації суспільства / В. Д. Бабкін // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні : матеріали круглого столу 23 черв. 1999 р. – К., 1999. – С. 18–24.
3. Баймуратов М. А. Европейские стандарты локальной демократии и местное самоуправление в Украины – Харьков : Одиссей, 2000. – 80 с.
4. Барабаш Б. Інституціалізація молодіжного руху України / Б. Барабаш // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 98–111.
5. Барков В. Ю. Национальные и социальные проблемы как предмет политики в современной Украине / В. Ю. Барков. – К. : Стилос, 1998. – 31 с.
6. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи : пер. з англ./ З. Бжезінський. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 236 с.
7. Боднар А. Гражданское общество: проблемы интерпретации / А. Боднар // Политология вчера и сегодня. – М., 1991. – Вып. 3. – С. 49– 61.
8. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки”. – К., 2007. – 18 с.
9. Войтенко Т. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання : наук. зб. / Т. О. Войтенко; відп. ред.: Ю. Саєнко. – К. : Стилос, 2002. – 368 с.

10. Голобуцький О. Сучасний профспілковий рух в Україні / О. Голобуцький. – К. : Укр. перспектива, 1996. – 59 с.
11. Головаха Є. Україна та Європа : результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 141 с.
12. Головка М. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні / М. Головка // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 81–91.
13. Гражданское общество: в поисках определения : беседа с Борисом Хлебниковым и Владимиром Якимцом [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/grazh.htm>
14. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. // Інститут досліджень НАН України, 2006. – 411 с.
15. Громадянське суспільство в Україні : аналітичний звіт : за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України / уклад. Я. Бачинський, О. Стегній, В. Полуйко та ін. ; Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку – К. : Видав. дім “Козаки”, 2003. – 64 с.
16. Громадянське суспільство в Україні : проблеми становлення / В. Ф. Суренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін. ; від. ред. С. В. Бобровник ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Логос, 1997. – 127 с.
17. Економічна активність населення України у 1998 році : статистичний збірник. – К. : [Б. в.] 1999. – 184 с.
18. Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку : правовий аспект / В. С. Журавський. – К. : Парламент. вид-во, 1999. – 112 с.

19. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18.10.01 // Урядовий кур’єр. – 2001. – 2 листоп. – С. 3–15.

20. Закон України “Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 року // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

21. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

22. Закон України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 34. – Ст. 504.

23. Закон України “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 48. – Ст. 254.

24. Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування” // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 38. – Ст. 249.

25. Зеленько Г. Подолання відчуженості держави і суспільства в Україні як передумова розвитку громадянського суспільства // Кроки до громадянського суспільства: концептуальні п до розвитку громадянського суспільства в Україні. / За ред. В. П. Рубцова, А. П. Шестакової, О. О. Ципуринди, Т. О. Сербинської. – К., 2004. – С. 178 – 184.

26. Карась А. Розвиток демократії як здійснення громадянського суспільства / А. Карась // Громадські ініціативи. – 2000. – № 2. – С. 17–21.

27. Клименко О. Неурядові організації і боротьба за соціально відповідальний бізнес / Клименко О. // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 110–121.

28. Колодій А. М. Місцеве самоврядування та державне будівництво / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 303 с.

29. Колодій А. М. Перешкоди на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні / А. М. Колодій // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (30 трав. 2001 р., Київ) : у 3 т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 50–53.

30. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади і соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Колодій А.Ф. – Львів: Видавництво «Червона калина». – 2002. – 275с.

31. Конституція України. – К. : Право, 1996. – 116 с.

32. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / Ірина Кресіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С. 3–6.

33. Крусян А. Местное самоуправление и управление к постановке вопроса о содежании понятия / А. Крусян // Юридический вестник. – 1998. – № 1. – С. 84–88.

34. Лаврінович О. Чи може в Україні громадянське суспільство? / О. Лаврінович // Громадські ініціативи. – 1999. – № 2 (13). – С. 3–5.

35. Лазоренко В. Україна на шляху до громадянського суспільства: конфлікти, цінності, перспективи / Вікторія Лазоренко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11/12. – С. 250–251.

36. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології / Олег Лановенко // Віче. – 2000. – № 3. – С. 3–10.

37. Либанова Е. Соціальна стратифікація в Україні: проблеми статистичного вимірювання / Е. Либанова // Статистика України. – 2000. – № 1. – С. 30–36.
38. Ливен А. Русскоязычные регионы Украины: троянский конь? / А. Ливен // Украина и Россия: общества и государства. – М., 1997. – Вып. 1. – С. 224–259.
39. Майборода О. Що стоїть за гаслом “третього шляху” / О. Майборода // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 20–25.
40. Малинкович В. Что мешает формированию гражданского общества в Украине? / Владимир Малинкович // Віче. – 1999. – № 9. – С. 34–38.
41. Матвеева Т. Референдум и образ жизни швейцарцев / Т. Матвеева // Международная жизнь. – 1995. – № 9. – С. 87–88.
42. Медведчук В. Социал-демократическая модель общественного развития и предпосылки её становления в Украине / В. Медведчук // Полис (Политические исследования). – 1999. – № 6. – С. 17–24.
43. Мелашенко В. Принципы гражданства України / В. Мелашенко // Право України. – 1992. – № 7. – С. 12–15.
44. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность / Л. Мизес. – М. : Дело, Catallaxu, 1993. – 240 с.
45. Михайловська О. Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства / Оксана Михайловська // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 108–114.
46. Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні / Оксана Михайловська // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 97–104.

47. Молодіжний рух [Електронний ресурс] // Вільний молодіжний портал. – Режим доступу : <http://www.fri.net.ua/node/7892>
48. Молодіжний рух в Україні : довідник. – К. : Столиця, 1998–
Ч. 1. – 1998. – 252 с.
49. Моніторинг громадської думки населення України : інформаційний бюлетень. – К. : Укр. ін-т соц. досліджень, Центр “Соціальний моніторинг”, 1998. – № 4. – 45 с.
50. Мучник О. Г. Проект закона України “О гражданском обществе в Украине” / О. Г. Мучник // Юг. Независимая газета. – 2001. – 23 июня. – С. 5.
51. Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки) : щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). – К. : Держ. ін-т проблем сім’ї та молоді, 2002. – 211 с.
52. Онищенко О. Громадянське суспільство : тенденції становлення / О. Онищенко // Наука і суспільство. – 2002. – № 1. – С. 2–8.
53. Основи демократії / за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищої освіти. – К. : Вид-во “Ай Би”, 2002. – 684 с.
54. Основні чинні кодекси і закони України / уклад. Ю. П. Єлісєвєнко. – 2-ге вид. – К. : Махаон, 2003. – 976 с.
55. Пасько Я. І. Громадянське суспільство і перспективи його формування в Україні / Я. І. Пасько // Мультиверсум. – 1999. – Вип. 6. – С. 203–207.
56. Патнем Р. Д. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем. – К. : Основи, 2001. – 300 с.

57. Перегудов С. П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства / С. П. Перегудов // Полис (Политические исследования). – 1998. – № 1. – С. 137–147.
58. Передвиборча програма В. А. Ющенко “Десять кроків назустріч людям” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.cvk.gov.ua/ pls/ vp2004/ wr0011](http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wr0011)
59. Плевник Д. Пути и перепутья гражданского общества / Д. Плевник // Политология вчера и сегодня. – М., 1990. – Вып. 1. – С. 118–127.
60. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : моногр. / за заг. ред. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.
61. Політичний процес в Україні : сучасні тенденції та історичний контекст / В. Піховшек, С. Конончук, Ю. Тищенко, В. Ганжа. – К. : Агенство Україна, 1998. – 308 с.
62. Полохало В. Негромадянське суспільство» як феномен пострадянської України / Володимир Полохало // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 23–35.
63. Представництво Європейської Комісії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.delukr.ec.europa.eu/en/Data/pca-ukr.pdf>
64. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році : експертна доповідь. – К. : ТОВ “Славутич. – Дельфін”, 2007. – 174 с.
65. Про становище молоді в Україні : щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України (за підсумками 1999 року). – К. : Укр. Ін-т соц. Досліджень, 2000. – 224 с.
66. Про становище молоді в Україні: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в

Україні (за підсумками 2001 року). – К. : Держ. Ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.

67. Проект Закону України “Про громадські організації”, реєстр. № 3371 від 14.11.2008 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=336
77

68. Профспілковий Рух в Україні: стан, проблеми, перспективи (аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень ім.О.Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8. – С. 38–45.

69. Резник О. До проблеми становлення громадянського суспільства в Україні / О. Резник // Соціальні виміри суспільства. – 1999. – Вип. 3. – С. 9–21.

70. Речицкий В. Державність чи громадянськість? / В. Речицкий // Права людини в Україні. – 1995. – № 11. – С. 18–22.

71. Ротар Н. Ю. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні. Ротар Н.Ю. // Політичний менеджмент. – 2007. - № 1. – С. 69-75.

72. Рудич Ф. М. Становлення інституту громадянського суспільства в Україні як фактор консолідації / Ф. М. Рудич // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні : матеріали круглого столу 23 черв. 1999 р. – К., 1999. – С. 62–64.

73. Рябчук М. Ю. Громадське суспільство і “національна емансипація” / М. Ю. Рябчук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 14–19.

74. Рябчук М. Ю. Дилеми українського Фауста : громадянське суспільство “розбудова держави” / М. Ю. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 262 с.

75. Селиванов В. Об'єднання “нужди та розуму” : формування громадського суспільства в Україні / Володимир Селиванов // Віче. – 1995. – № 1. – С. 35–41.

76. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток демократичних політичних режимів / О. Скрипнюк // Право України. – 2001. – № 5. – С. 12–17.

77. Слюсаревський М. «Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі» – орієнтир при реформуванні законодавства України [Електронний ресурс] / М. Слюсаревський // Юридичний радник. – Режим доступу : <http://www.yurradnik.com.ua/stride/ur/index.php?m=archive&y=2007&mag=23&art=481>

78. Соціалістична партія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spu.in.ua/uadocuments/4499>

79. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2005 роки : звіт за даними дослідження / Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова. ; підгот. творчим центром Каунтерпар. – К. : Макрос, 2006. – 48 с.

80. Стріха М. Швидше за все, Юлія Тимошенко на глибинні реформи не наважиться / М. Стріха // День. – 2007. – 25 груд.

81. Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. С. Макеєва. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 373 с.

82. Сунгуров О. Ю. Неурядові організації. – посередники в структурі громадянського суспільства / О. Ю. Сунгуров // Політична думка. – 1999. – № 4. – 1999. – С. 12–18.

83. Томенко М. Реальні та удавані конфлікти в українській владі / Микола Томенко // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 27–33.

84. Указ Президента “Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні” // Державний вісник. – 2001. – № 12. – С. 23–40.

85. Указ Президента “Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді” від 29 червня 2001 р. // Державний вісник. – 2001. – № 12. – С. 60–61.

86. Указ Президента України “Про стратегію подолання бідності” від 15 серпня 2001 р. // Державний вісник України. – 2001. – № 11. – С. 11–14.

87. Українське суспільство : моніторинг соціальних змін (1994–1999 рр.) : інформ.-аналіт. матеріали / за ред. В. М. Ворони, А. О. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – 134 с.

88. Український Д. Статусне законодавство для невідприємницьких організацій / Д. Український // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України. – К., 2008. – 248 с.

89. Уолтерстайн М. Группы интересов / М. Уолтерстайн // Полис (Политические исследования). – 1992. – № 5/6. – С. 156–166.

90. Участь профспілок у політичному житті України // Інформаційно-аналітичне видання. – 2002. – № 4. – С. 40–48.

91. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі (Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи). Страсбург, 5 лип. 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_209

92. Щербенко Е. Громадська думка і де її взяти / Едуард Щербенко // Віче. – 1999. – № 6. – С. 28–34.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

3.1. Вплив проблеми регіональної ідентичності та культурно-політичної єдності на становлення громадянського суспільства в Україні

Десятиліття незалежності показало, що основною проблемою українського суспільства є вибір моделі суспільного розвитку. Як відзначив В.Д. Бабкін: “Нашій суспільній науці, у тому числі й правознавству, незважаючи на проголошення української держави соціальною, бракує опрацювання її концепції, усвідомлення значення гуманізації суспільства, забезпечення людського виміру політики і права” [8, с. 30]. Торжество національно-демократичної ідеї 1 грудня 1991 р. позначило для України епоху, у котрій повинне було здійснитися національне самовизначення. Як відзначає український політолог М. Розумний: “Еліти намагалися шукати суспільний ідеал, використовуючи національно-державні моделі і козакофільські стереотипи” [38, с. 28]. Ідея повернення до історичних основ культурного життя сприймалася як обґрунтування права на незалежне економічне і соціально-політичне існування, права на міжнародне визнання, участь у світовому політичному процесі.

Прихильники такого підходу вважали, що формою організації нації на сучасному етапі може бути тільки “національна держава”, яка є кінцевим підсумком багатовікової боротьби українського народу за збереження власної етнокультурної єдності [29, с. 46]. Основу концепцій прихильників цього підходу складає система понять “етнос – народ – нація”, де перше виступає родовим

і здебільшого ототожнюється з другим і навіть з третім. Унаслідок цього модель етнокультурної політичної спільності розроблялася як основа українського громадянського суспільства. Головне місце в процесі формування громадянського суспільства в цій концепції приділяється зрощуванню культурного громадянства через утворення національного духу за допомогою історичної спадщини, вивчення якої забезпечить моральне зростання нації. Звідси виник термін “культурне громадянство”, який виражає культурну ідентичність, що є укоріненою в національно-специфічних засобах сприйняття [20, с. 18].

Варіант формування “культурного громадянства” для України запропонував американський учений М. Кеннеді. На його думку, націоналізм в Україні є необхідним, тому що він є “насичений культурою і внутрішньою моральністю”. “Ідеологія громадянського суспільства буде послаблена, якщо не приєднається до якого-небудь виду націоналізму”, – пише він [16, с. 83].

Ряд авторів вважає, що Європа – це континент держав-націй, а отже і українська держава має будуватися за тими самими критеріями. Англійський учений-славіст Дж. Шопфлін визначає націю як “сукупність взаємостосунків між державою, громадянським суспільством і етносом; до того ж роль держави полягає в забезпеченні стабільності, правлінні; роль громадянського суспільства – у тому, щоб виражати конфлікти інтересів і боротьбу за владу в суспільстві, а роль етносу – у тому, щоб зберігати узи солідарності, відтворювати культуру” [23, с. 24–25]. Для побудови державності Україна має одночасно побудувати і нове громадянське суспільство, до того ж етнонаціональний чинник повинен зіграти вирішальну роль у цих процесах.

У руслі цього підходу розмірковує українська дослідниця М. Пірен, яка вважає, що оскільки утвердження

громадянського суспільства в Україні збігається зі становленням самої державності, процесом самоусвідомлення населенням власної приналежності до цілісної спільноти, то й розбудова української демократичної держави має базуватись на засадах української культурної традиції [31, с. 70].

Вплив процесу “морального росту нації”, або іншими словами, “національної емансипації” на становлення громадянського суспільства досліджував український учений М. Рябчук. Він вважає, що процеси формування громадянського суспільства і національної емансипації знаходяться в тісному, але асиметричному зв’язку, оскільки, якщо становлення громадянського суспільства впливає на процес національної емансипації тільки зі знаком “плюс”, то протилежний вплив може бути як позитивним, так і негативним: якщо захоплення національними традиціями, “самобутністю” і “винятковістю” будуть заважати проникненню світового досвіду [39, с. 16]. На думку М. Рябчука, процес “національної емансипації” в Україні має виразний проєвропейський характер, тому тут (на відміну від інших країн колишнього СРСР, зокрема, Росії) є більше можливостей для розвитку громадянського суспільства. Про це свідчить, на думку автора, наявність і традицій громадянського суспільства (ще з часів Київської Русі, Речі Посполитої, магдебурзького права) і сучасний рівень розвитку громадянського суспільства на території Галичини.

Подібної точки зору дотримується цілий ряд авторів, зокрема Л. Залізняк, О. Лановенко, О. Ржевський [10; 17; 35] та інші. Вони вважають, що Україна традиційно належала (із кінця XVIII ст.) до західного (європейського) ареалу культури з усіма характерними для нього рисами: “античним способом виробництва” (який

ґрунтувався на приватній власності на землю вільного робітника), поділом влади, високим значенням прав людини, опорою на феодальні класи, а не на служивий люд. Існує думка, що паростки громадянського суспільства в Україні варто шукати ще в домонгольських формах суспільного устрою княжих часів, тому що вони нагадують антично-грецьку модель громадянства [4, с. 290].

Далі стверджується, що завдяки литовсько-польському впливу українська суспільно-політична думка успадкувала європейську цивільно-правову традицію, яка встановилася в українських землях уже в 1441 р. проголошенням литовським урядом Акта про недоторканність особи без рішення суду, що була вперше сформульована в 1215 р. англійським парламентом. За твердженням даної групи авторів, Україна належить нібито до іншого типу організації державної і суспільної влади, ніж Росія з її ознаками східної деспотії. Вона була насильно втягнена в іманентно далеку їй традицію зневаги до потреб та інтересів людини.

На думку О.А. Ржевського, українська державність є результатом перехресних впливів Сходу і Заходу, “затиснутості” української території між цими двома цивілізаціями. На цій підставі автор стверджує, що в Україні відсутня адекватна основа сприйняття цивілізаційних впливів і, отже, необхідно формувати національну стратегію розвитку державності й громадянського суспільства, а не захоплюватися всякого роду запозиченнями чужого досвіду [37, с. 14].

Вищезгадуваний М. Рябчук вважає, що процес становлення громадянського суспільства в Україні є надто залежним від відповідного розвитку в Росії. “Якщо переможуть російські “почвенники” із їх традиційною установкою на неприйняття європеїзму, – пише М. Рябчук – то це вкрай негативно відіб’ється на становленні

громадянських структур в Україні” [39, с. 15]. Тим самим формування громадянського суспільства в Україні пов’язується з геополітичними процесами.

У пошуках відповідної моделі громадянського суспільства ряд авторів звертається до сучасного існування таких держав, як Польща, Угорщина, Болгарія, Чехія, які вже достатньо давно стабільно себе самоідентифікують як польське, угорське, болгарське і чеське суспільство. Для цих східноєвропейських суспільств використання етнонаціональної ідеї є дійсно більш зручним варіантом для згуртування політичної Нації, ніж формально-правові основи громадянства. І це цілком зрозуміло, бо національна незалежність для багатьох східнослов’янських держав залишається умовою свободи. Наприклад, понад 50 % угорської інтелігенції в 1998-му р. не приймало громадянство як критерій приналежності до національної спільності угорців, а віддавало перевагу іншим критеріям приналежності до угорської нації: мові, культурі [45, с. 185].

Наслідуючи їхній зразок, Україна ввела Закон про мови в УРСР 1989 р., відповідно до якого українська мова стала єдиною офіційною мовою. Мета програми українізації у сфері освіти, введеної президентом Л. Кравчуком і залишеної в дії президентом Л. Кучмою, – довести до 2000-го р. пропорцію україномовних шкіл до пропорції “етнічно українського населення” (76 %) [16, с. 177].

Таким чином, держава проводила політику, більшою мірою відповідну етнолінгвістичній концепції України, ніж проголошеній концепції громадянської держави. Намагаючись імітувати типовість української “східноєвропейськості”, прихильники даної концепції залишають поза увагою проблему самоідентифікації сучасних українських громадян із новою державою –

Україною, яка давно перестала бути моноетнічною державою.

Модель етнокультурної, гомогенної держави-нації багатьма авторами (Ю.П. Давидовим, Р. Дарендорфом, О.Н. Майоровою, Ю.С. Новопашиним, С.О. Романенко, В.Й. Фрейдзоном та ін.) визнається специфічною, характерною рисою держав усього східноєвропейського регіону, до якого автори зараховують і Україну [5; 6; 19; 23; 38; 44].

Ряд обставин, обумовлених минулим розвитком, теперішнім статусом, майбутніми перспективами об'єднують країни цього регіону, незважаючи на відмінності політичних культур, різноманітний рівень соціально-політичного й економічного розвитку. Серед цих обставин російський дослідник Ю. Давидов наводить такі: підвищену чутливість суспільств регіону до питань національної і цивілізаційної самоідентифікації, обумовлену віковим їхнім перебуванням у складі інших національно-державних утворень, імперій, сфер впливу; історично сформоване етнічне черезсмузжя; наявність конфліктогенних потенціалів; прагнення вирішувати спірні проблеми не шляхом регіональної взаємодії, а за рахунок утягування в місцеві суперечки і конфлікти великих держав; відсутність спонукальних мотивів до власної інтеграції й об'єднання національних зусиль для вирішення місцевих і регіональних проблем; приналежність цих країн у недавньому минулому до світу соціалізму, звичне керівництво "зверху"; особливості розвитку правових систем, які характеризуються певними особливостями, незважаючи на активне запозичення досвіду таких правових систем, як романо-німецьке та загальне право [5, с. 13].

Продовжуючи виявляти специфічність суспільно-правового розвитку регіону, до якого належить Україна,

деякі сучасні дослідники вважають за необхідне визнавати її приналежність до правового простору, на якому, незважаючи на визнання учасників, функціонує особлива правова сім'я – євразійська [24, с.118]. Проте, тут необхідно досліджувати динаміку розвитку від типової континентальної (романо-німецької) правової сім'ї, з притаманними їй особливостями правових традицій та правосвідомості, через визрівання якісно нової – євразійської правової сім'ї, яка за різних часів суспільного розвитку визначалась то як слов'янська правова сім'я (початок ХХ ст.), то як російська правова сім'я (середина ХХ ст.), то як соціалістична правова сім'я (друга половина ХХ ст.). Серед особливостей правового стилю зазначеної сім'ї, найчастіше, називають фетишизацію державної влади та патріотизм, які сучасні процеси “наздогоняючої” модернізації скеровують на неуспіх у силу антиіндивідуалістичної скерованості суспільного розвитку.

Тоді як у Західній Європі протягом усього ХХ ст. в центрі світоглядних систем була Людина і тільки за нею – Нація, у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЕ) – нація, яка базується на досягненнях у сфері культури, але не володіє власною державністю. Тут політики сповідували принцип “одна національність – одна територія – одна нація – одна конфесія – одна держава – одна мова”.

Модель етнокультурної політичної єдності і “культурного громадянства” для її прихильників генетично пов'язана з традиціоналістським світоглядом у ставленні до культурно-ціннісних орієнтацій, політичним консерватизмом. Як відзначив Ральф Дарендорф, така модель відтворюється завдяки тому, що духовний вакуум у суспільстві завжди сприяє відтворенню старих традиційних “лігатур” – тобто “глибинних структурних скріп, що об'єднують найбільш значущі елементи,

наповнюючи вибір змістом”. Але якщо в розвинутих громадянських суспільствах з їх посиленою мобільністю існує тенденція розчиняти “лігатури”, то для суспільств, у яких тривають трансформаційні процеси і в яких тривкість громадянського суспільства порушена, існує протилежна тенденція щодо лігатур. А саме – тенденція перетворювати лігатури в догми. Саме тому динаміка суспільних відносин, як правило, втрачає для цієї моделі значення. Крім того, така модель в умовах поліетнічних суспільств, яким є українське, послідовно сприяє громадянському конфлікту, бо найчастіше громадянські права вступають у протистояння міцним силам ідентифікації односкладового суспільства. Тобто, довгоочікуване досягнення чи відродження спорідненості душ, однорідності нації, суспільства без етнічних, культурних чи релігійних відмінностей надалі стає недостатнім для існування цілого, бо ще Аристотель застерігав, що з “цілком однакових” не виникає держава. Лише в умовах неоднаковості, відмінності може існувати сфера громадянського суспільства, бо громадянські права (а серед них і право дотримуватися власних культурних переваг) знаходять зміст лише в умовах різноманіття. Держава – нація – це лише обгортка, що гарантує та забезпечує існування живого організму громадянського суспільства [26, с. 73].

Відправним моментом нової моделі розвитку став вислів Л. Кучми, що “Головне, щоб національна ідея жила у свідомості суспільства, була обручем нації, а не просто відшліфованим поняттям на папері... Минуле не повинно розділяти сьогодення... Треба віддавати належне і УНР М. Грушевського і Радянській Україні, від якої ми й успадкували возз’єднаний український народ... У минулому спільна історія, у майбутньому – спільний ідеал” [16, с. 2]. Нові очікування були спрямовані на “наведення порядку” в суспільстві і владі, на державне

керівництво економічними реформами, на пошук “дієздатної національної ідеї”, тобто національної мрії, яка є адекватною способу життя нації, процесам продукування ідей, образів, понять, традицій [15, с. 15].

Поняття “громадянське суспільство” стало застосовуватися в значеннях, близьких формальним уявленням про демократію, правову державу. Прихильники нової моделі виходили з того, що без держави не може бути громадянства, а без громадянства – не може бути демократії. Дане трактування акцентувало увагу на правових аспектах поняття “громадянське суспільство”, “громадянин”. Громадянство є тією основою, що дозволяє особистості, яка має статус громадянина, повною мірою брати участь у політичному, економічному, культурному житті суспільства і держави [27, с. 142]. Відповідно до ст. 1 Закону України “Про громадянство України”, громадянство України – це правовий зв’язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов’язках [9, с. 12]. Громадяни держави утворюють її народ, який є правовою категорією, і за Конституцією України (ст. 5) є носієм суверенітету і єдиного джерела влади. Вказуючи на розвиток інституту громадянства України, правознавці відзначають, що право на громадянство є невід’ємним правом кожної людини, воно є універсальною нормою міжнародного права, закріпленою в Загальній Декларації прав людини (1948 р., ст. 15), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р., ст. 24). Це положення також адаптовано для законодавства України і закріплено в Конституції України (ст. 25) і в преамбулі до Закону України Про громадянство України” [3, с. 27–29].

На думку О. Майданника, якщо виходити з визначення громадянства як політико-правового зв’язку особи з державою (що фіксувалося Законом України “Про

громадянство України” від 16.04.1997 р.), то потрібно визнати, що коли людина знаходиться в політичній опозиції до держави – це може бути основою для того, щоб не вважати таку людину громадянином даної держави, що суперечить самій ідеї прав людини [18, с. 70]. Адже тому правомірно зв’язувати громадянина з державою лише правовим зв’язком (як визначає Закон України “Про громадянство України” від 18.01.2001 р).

3.2. Еволюція інститутів громадянського суспільства в процесі розвитку партійної системи України

Партійна система України до цього часу перебуває в процесі формування. Попри достатній термін незалежного розвитку, партійну систему нашої держави можна вважати далекою від досконалості. Наявність 169 політичних партій, зареєстрованих станом на травень 2009 р. Міністерством юстиції [202] можна вважати проявом кількості, а не якості. В Україні відсутні усталені політичні традиції, властиві країнам Західної Європи, не відбулась політична структуризація суспільства, а розподіл політичних уподобань суспільства за територіально-географічною ознакою не сприяє зміцненню суверенітету. За таких умов розвиток громадянського суспільства, його взаємодія з політичними силами набувають своєрідного характеру, не співвідносного з практикою і досвідом розвинутих демократій.

Як відомо, стаття 15 Конституції України зазначає, що “суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності” [14, с. 4]. Складовою частиною СРСР Українська РСР була майже 70 років, і лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст. в ній почали з’являтися елементи громадянського суспільства. Показовим можна назвати “Народний рух України за

перебудову”, утворений у 1989 р. Цей елемент громадянського суспільства об’єднав небайдужих до долі України представників інтелігенції та інших прошарків українського радянського суспільства. Хоча заснована на базі Руху політична партія Народний Рух України переживає нині не найкращі часи, цей приклад трансформації з громадського руху в політичний проект можна назвати показовим. Варто зазначити, що подібні процеси відбувалися і в інших національних республіках СРСР, тоді як у Російській Федерації цей процес згодом набув іншого вектору спрямування – там ішлося про утворення власне російської, а не загальнорадянської комуністичної партії.

У першій половині 90-х рр. в Україні утверджувалася квазі-політика. Відсутність необхідної кількості національної еліти, що стояла б на позиціях державотворення європейського зразка, суттєвий вплив радянської спадщини, масштабні економічні проблеми не сприяли становленню громадянського суспільства. Зокрема, з часів існування УРСР було збережено не лише мажоритарну систему виборів народних депутатів, а й значний (450 народних депутатів) депутатський корпус. Для прикладу – стільки ж парламентаріїв працюють у Державній Думі Федеральних Зборів Російської Федерації, хоча чисельність населення Росії та України суттєво різняться. Інститут депутатського звіту перед виборцями носив здебільшого формальний характер, а самі народні депутати віддавали перевагу вирішенню нагальних проблем мешканців своїх виборчих округів.

Утім, уже 20 лютого 1994 р. було створено Комітет виборців України – незалежну громадську організацію, нейтральну до політичних партій та виборчих блоків. Своєю метою КВУ вважає “активізацію громадян до участі в управлінні державою та реалізації їх конституційних

прав. Метою діяльності організації є не лише допомога конкретним людям у вирішенні їх конкретних питань, а й ініціювання інституційних змін, які могли б наблизити українське суспільство до демократичних стандартів” [13]. Поява цієї громадської організації, що не фінансувалася за державні кошти та декларувала готовність здійснювати незалежний моніторинг виборчого процесу в Україні, інформування виборців, підготовку спостерігачів за голосуванням, свідчила про появу в нашій державі перших незалежних елементів громадянського суспільства.

Поява Комітету виборців України в середині 90-х рр. засвідчила появу незалежної експертної організації, яка згодом суттєво вплинула на перебіг політичного життя країни. Разом із тим, існувала потреба розбудови експертних організацій в інших сегментах громадянського суспільства. У 1994 р. було засновано Український центр економічних та політичних досліджень, нині відомий як Центр ім. О. Разумкова. Це одна з перших недержавних експертних організацій, яка здійснювала дослідження державної політики в широкому спектрі проблематики. Ініціатором та першим головою Центру був Олександр Разумков, який у 1997–1999 рр. працював заступником секретаря Ради національної безпеки та оборони України. Його діяльність у політичній команді Президента Леоніда Кучми може розглядатися як приклад впливу експертного середовища на формування державної політики. Після смерті талановитого експерта колеги увіковічили його ім'я в назві Центру. Центр ім. О. Разумкова, очевидно, найвідоміший з українських “think tank”, який став законодавцем моди в українському експертному середовищі.

Процес формування партійної системи України був пов'язаний зі значним спротивом Президента Леоніда Кучми, який скептично ставився до політичних партій,

оскільки не вірив у їхню можливість реально представляти інтереси громадян. Можна списувати подібний підхід на досвід перебування тодішнього Президента в Комуністичній партії Радянського Союзу або відсутність необхідної підготовки одного з видатних українських політиків, проте партійна система за президентства Л. Кучми не набула властивостей, притаманних, зокрема, центральноєвропейським суспільствам. Вади, набуті українськими партіями на початку їхньої діяльності, властиві їм і сьогодні. Надмірна централізація влади в одних руках, ідеологічна розмитість, відсутність системи підготовки партійних кадрів та навичок цивілізованої політичної боротьби негативно впливають на вітчизняний політичний ландшафт. З іншого боку, після обрання перед Л. Кучмою стояло завдання ухвалення Конституції України та здійснення низки інших кроків у сфері державного будівництва, що виглядало більш пріоритетним завданням порівняно з розбудовою партійної системи.

Політична ситуація в Україні в середині 90-х рр. була доволі драматичною. Голова Верховної Ради другого скликання О. Мороз очолював законотворчу діяльність парламенту, розраховуючи на власні політичні дивіденди. Хвилю громадських очікувань позитивних змін намагався використати у власних інтересах Л. Кучма. Протистояння лідера законодавців та глави держави з принципових питань створило складну суспільно-політичну атмосферу, яка суттєво впливала на перебіг подій у державі. Маємо визнати, що протистояння лідерів країни не сприяло формуванню інституцій громадянського суспільства в Україні.

Кульмінаційним періодом першого президентського терміну Л. Кучми стало ухвалення Конституції України. Варто нагадати, що Основний Закон України був

ухвалений ледь не останнім із конституцій колишніх радянських республік. Це свідчить, з одного боку, про відносну слабкість та аморфність вітчизняної політичної еліти, з іншого – про наявність значних протиріч між основними групами впливу, які на той час ще не були реалізовані у вигляді політичних партій.

Необхідність ухвалення Конституції була очевидною. “На початку 1996 року спеціально створена з представників політичних фракцій парламенту комісія Верховної Ради почала роботу над новим проектом конституції України. Її очолив депутат Михайло Сирота. Положення конституції неодноразово перероблялися, але спроби політичних партій перетягнути “ковдру” конституції на свій бік отримували відсіч Сироти”. [7] “Батько Конституції” був змушений протягом 14 годин стояти 27 червня на трибуні Верховної Ради, відстоюючи окремі положення Основного Закону. Ухвалений під тиском Л. Кучми документ (Президент загрожував винести Основний Закон на всеукраїнський референдум) отримав високу оцінку: був визнаний однієї з гармонійних та демократичних конституцій Європи.

Ухвалення Конституції дозволило не лише сформувати та законодавчо оформити баланс гілок влади в Україні, а й створити передумови для подальшого розвитку політичної системи нашої держави. Українське суспільство отримало суттєвий імпульс для активізації процесів партійного будівництва, розвитку інституцій громадянського суспільства. Було цілком очевидним, що до президентських виборів, запланованих на 1999 р., українське суспільство розвиватиметься за визначеним влітку 1996 р. алгоритмом.

Доцільно зауважити, що з 1998 р. парламентські вибори в Україні проходили за змішаною системою – 225 депутатів обиралися в мажоритарних округах, 225 – за

списками партій та блоків. При цьому формування підконтрольного главі держави законодавчого органу було пов'язано з маніпуляціями насамперед з депутатами-мажоритарниками. Це й не дивно, адже у 1998 р. політичні сили різного ступеня опозиційності за партійними списками отримали 47,27 % (КПУ – 24,65 %, НРУ – 9,4 %, блок СПУ+СелПУ – 8,55 %, “Громада” – 4,67 %), а “партія влади” – 9,02 % (НДП – 5,01 %, СДПУ(о) – 4,01 %) [43].

90-ті рр. ХХ ст. для політичного життя України стали періодом поступового використання вітчизняними політиками механізмів громадянського суспільства, давно відомих у країнах Заходу. Зокрема, у березні 1998 р. очолювана экс-прем'єром П. Лазаренком партія “Громада”, яка декларувала свою опозиційність, сформувала опозиційний уряд, який очолила Ю. Тимошенко. Вона починала свою політичну кар'єру, і посада тіньового прем'єра стала однією з перших сходинок. Політичний аналітик М. Стріха так оцінив значення цієї посади для Ю. Тимошенко: “Тоді цей уряд не був дієвим, хоч, очевидно, для Юлії Тимошенко це був певний стартовий майданчик в опозиції, яка вивела її на посаду справжнього прем'єра” [22, с. 3].

Під час виборчих кампаній у роки президентства Л. Кучми (вибори до Верховної Ради 1998 та 2002 рр., президентська кампанія 1999 р.) про дотримання демократичних процедур голосування не йшлося. Вільний доступ усіх кандидатів до засобів масової інформації, прозорість фінансування агітаційної кампанії підмінялися використанням адміністративного ресурсу, тиском на висуванців опозиційних сил та закріпленням за виборчими округами лояльних керівництву держави в умовах сильної президентської влади кандидатів, також маніпуляціями з результатами голосування.

Процес становлення президентської влади був пов'язаний із поступовим зосередженням владних механізмів у руках Л. Кучми. Другий Президент України відчував суттєві проблеми у відносинах з Верховною Радою другого скликання (протистояння посилювалось особистою неприязню між Л. Кучмою та Головою Верховної Ради О. Морозом). Після обрання парламенту третього скликання за змішаними списками, президентська адміністрація зробила ставку на консолідацію мажоритарників у депутатських групах. Парламентарії, обрані в одномандатних округах, зазвичай, залежали від голів місцевих адміністрацій, “генералів” бізнесу або були столичними “парашутистами”, кандидатури яких були попередньо узгоджені з представниками вищого керівництва країни.

Президентська кампанія 1999 р. в Україні зазнала значного впливу виборів Президента в сусідній Росії. Власне, проблеми для найбільших держав пострадянського простору були схожими – економічні труднощі, соціальна нестабільність, розчарування мільйонів у діях влади. У такій ситуації представники лівих сил сприймалися не лише виборцями, а й представниками діючої владної команди, як реальна та небезпечна альтернатива. Відповідно – і сценарії протистояння кандидатам від комуністичних партій в Україні та Росії перегукувались між собою. До того ж популярність лідерів КІРФ та КПУ Г. Зюганова та П. Симоненка була співвідною, а обидві комуністичні партії підтримували між собою тісні зв'язки.

Варто зауважити, що орієнтованість на Москву, постійне використання риторики про відновлення СРСР не дозволили українським комуністам перетворитися на справді європейську ліву партію. Націонал-комуністи, найяскравішим з яких був поет та політик Б. Олійник, виявилися неспроможними взяти дієву участь у

модернізації комуністичного політичного проекту в умовах незалежної України. КПУ перетворилася на “згасаючу” партію, електорат якої зберігається за рахунок кризових явищ в економіці країни та інерції суспільного мислення.

Важливим елементом формування групи підтримки Президента Л. Кучми стало громадське об’єднання “Злагода”, яке зібрало під своїми прапорами представників центристських пропрезидентських сил. Співголовами цієї структури стали представники Народно-демократичної партії І. Плющ, Соціал-демократичної партії України (об’єднаної) Л. Кравчук (показовий факт – перший Президент України виступив VIP-агітатором за свого супротивника в 1994 р.) та тодішній лідер об’єднання “Нова Україна” Є. Кушнарьов. Плющ І. заявив: “Кучмі на виборах буде найважче: йому нема кого критикувати, але за все треба відповідати. Треба набратися сміливості, і я це зробив, щоб заявити: в разі обрання на другий президентський термін Леонід Кучма-2 буде набагато ефективнішим, ніж Кучма-1” [32].

Особливістю використання політичних технологій під час президентських виборів 1999 р. можна назвати не лише створення квазі-демократичного об’єднання на підтримку діючого Президента. До них можна віднести також розігрування карти “комуністичного реваншу”, політичні диверсії в командах конкурентів Л. Кучми, наступ на свободу слова та волевиявлення. Виборча кампанія 1999 р. з огляду на процес розбудови громадянського суспільства в Україні не стала прикладом дотримання демократичних процедур та забезпечення вільного волевиявлення.

Проте обрання Л. Кучми призвело до суттєвих змін у внутрішній політиці країни. Прем’єр-міністром країни став колишній голова Національного банку В. Ющенко, а

віце-прем'єром з питань паливно-енергетичного комплексу – Ю. Тимошенко, яка до того демонструвала опозиційність. Головою Верховної Ради було обрано І. Плюща, а всередині самого парламенту вперше в історії незалежної України було сформовано пропрезидентську більшість, у якій об'єдналися представники центристських та націонал-демократичних партій.

Політичний режим Л. Кучми після переобрання справді виявився новим – більш рішучим та дієвим. 16 квітня 2000 р. було проведено всеукраїнський референдум, який мав посилити владу президента, зокрема, зменшити кількість народних депутатів, запровадити верхню палату парламенту та скасувати необмежену депутатську недоторканність [21].

Референдум як інститут прямої демократії дозволяє громадянам брати безпосередню участь у законотворенні, залишається важливим елементом функціонування громадянського суспільства. Проте депутати Верховної Ради не затвердили рішення всеукраїнського референдуму 2000 р., які були спрямовані на зменшення обсягу їхніх повноважень (про причини цього кроку – далі). Є підстави стверджувати, що політична команда Л. Кучми використала позитивну динаміку, що склалася після його переобрання президентом, задля посилення повноважень та завдання нищівного удару по позиціях опонентів. Наряду з вирішенням тактичних політичних завдань Адміністрації Президента такий розвиток подій виявився черговим ударом по вітчизняному громадянському суспільству, яке переживало період становлення.

Очевидно, що подальші дії не входили до планів Л. Кучми та його оточення. Вони розраховували, що зможуть протягом 2000–2001 рр. провести ряд політичних перетворень, які б дозволили монополізувати владу та зменшити можливий вплив опозиційних сил на політичне

життя країни. Проте зникнення опозиційного журналіста Г. Гонгадзе та оприлюднення 28 листопада 2000 р. лідером Соціалістичної партії України О. Морозом так званих “плівок Мельниченка” кардинально змінили ситуацію. Україну наклав багаточисельний “касетний скандал”, який продемонстрував як неготовність влади до демократичних перетворень, так і неспроможність опозиції забезпечити ефективний та демократичний перехід влади.

Дотепер теза про правдивість записів, зроблених майором М. Мельниченком у робочому кабінеті глави держави, викликає багато суперечок. Сам М. Мельниченко схильний позиціонувати себе як герой-одинак, що задокументував факти злочинів. Однак масштаб здійснення записів, технічне оснащення співробітника президентської охорони, невідповідність між статусом М. Мельниченка та суспільним резонансом від його відкриттів залишають простір і для інших припущень, серед яких – політичне замовлення або дії закордонних спеціальних служб. Використання “плівок Мельниченка” в українській політиці, їхня поступова громадсько-політична девальвація гостро ставить питання про моральну відповідальність і самого оператора здійснення записів розмов президента Л. Кучми, і його вірогідних партнерів. Навряд чи “плівки Мельниченка” можна порівнювати, скажімо, з уотергейтським скандалом, оскільки стан розвитку громадянського суспільства в Україні та Сполучених Штатах не співвідносний.

Наслідком “касетного скандалу” стала акція “Україна без Кучми”, організаторами якої були партія УРП “Собор”, Соціалістична партія України, УНА-УНСО, низка громадських організацій. Вони вимагали відставки діючого Президента та розслідування “справи Гонгадзе”. Учасники протесту розбили наметове містечко в центрі Києва (перед тим востаннє наметове містечко в центрі міста розбивали

представники українського студентства восени 1990 р., які виступали за відставку тодішнього Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола).

І цього разу студентський рух як важлива складова громадянського суспільства проявився в опозиційній акції. Він набув форми Громадського комітету “За правду!”, який було створено представниками 7 громадських організацій у Києві 13 лютого 2001 р. ГК “За правду!” вимагав “проведення незалежної експертизи ДНК “тарашанського тіла” та “плівок майора Мельниченка” під егідою офіційних європейських інституцій або відповідних установ у США, які мають належне обладнання та не можуть бути піддані тискові з боку влади” [21]. Також молоді опозиціонери вимагали відставки генерального прокурора М. Потебенька та міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка, яких вважали причетними до зникнення Г. Гонгадзе.

Кульмінацією акції “Україна без Кучми” стала масова демонстрація 9 березня 2001 р., учасники якої здійснили спробу взяття штурмом Адміністрацію Президента. Спроба виявилася невдалою, і десятки активістів опозиційного руху опинилися за ґратами. Окремі експерти вважають логічним наслідком подій 9 березня ухвалення 26 квітня того ж року Верховною Радою України рішення про відставку В. Ющенка з посади прем’єр-міністра. Варто відзначити, що активісти націонал-демократичних партій намагалися організувати акцію на підтримку голови Кабінету Міністрів, зібравши з цією метою кілька мільйонів підписів. Проте уряд В. Ющенка отримав вотум недовіри, а сам Віктор Андрійович скористався нагодою, щоб заявити, що йде, аби повернутися [11].

Оцінюючи акцію “Україна без Кучми”, можна сказати, що вона стала одним із перших виступів

організованої не лівої (попри активну участь соціалістів) опозиції з гаслами відставки діючої влади. У частині реалізації права на свободу слова та зборів рух може розглядатися, як складова частина громадського суспільства, хоча його керівники вирішували насамперед власні політичні завдання. Організатори так і не зуміли надати акції справді масового характеру, насамперед, через відсутність доступу до засобів масової інформації.

Неможливість використання телевізійних каналів та масових друкованих видань спричинила активізацію використання Інтернет-сайтів для пропаганди альтернативних владі політичних поглядів. На початок ХХІ ст. припадає бурхливий розвиток Інтернет-газет, форумів тощо, які стали місцями спілкування прихильників опозиційних поглядів.

Піднесенням опозиційних настроїв скористався В. Ющенко, який сформував блок “Наша Україна” для участі в парламентських виборах 2002 р. Популярність колишнього прем’єр-міністра дозволила йому об’єднати навколо себе представників націонал-демократичних сил та національної буржуазії, зацікавлених у кардинальних змінах політичної ситуації в країні.

Парламентські вибори 2002 р. змінили розстановку сил у Верховній Раді. Наведемо декілька суттєвих фактів. По-перше, у виборах за партійними списками блок “Наша Україна”, який очолював В. Ющенко, порушив монополію Комуністичної партії на першість “у командному заліку”. По-друге, опозиційні партії в “партійному” заліку збільшили свій результат та отримали 57,58 % голосів (блок “Наша Україна” – 23,25 %, КПУ – 19,98 %, БЮТ – 7,26 %, СПУ – 6,87 %), тоді як “партія влади” отримала 18,04 % (блок “За єдину Україну” – 11,77 %, СДПУ(о) – 6,27 %) [12]. По-третє, пропрезидентський блок “За єдину Україну” очолював тодішній голова Адміністрації

Президента В. Литвина, якого 226 голосами було обрано головою Верховної Ради України четвертого скликання. Депутати-мажоритарники, які адміністративним шляхом були консолідовані всередині фракцій “Єдина Україна” та СДПУ(о), після обрання Литвина розійшлися по різних депутатських групах.

24 серпня 2002 р. Л. Кучма у зверненні, приуроченому до Дня Незалежності України, виступив з ініціативою проведення в країні політичної реформи задля переходу до парламентсько-президентської форми правління. Годішній Президент черговий раз здійснив спробу “осідлати” притаманні громадянському суспільству інструменти – публічне обговорення, експертні опитування, співпраця різних політичних сил – заради вирішення власних політичних завдань. Серед них – забезпечення переходу влади до рук політика, який міг би гарантувати Л. Кучмі спокійну політичну пенсію.

5 березня 2003 р. Президент України оприлюднив розгорнуте бачення політичної реформи, проголошеної 24 серпня 2002 р. Головними принципами цієї реформи були такі:

- запровадження двопалатного Парламенту, де нижня палата буде формуватися політичними партіями через вибори за пропорційною системою, верхня – шляхом обрання представників від 24 областей, АР Крим, Києва та Севастополя (по три депутати від кожної адміністративно-територіальної одиниці);

- зменшення загальної чисельності депутатів Парламенту з 450 до 300 осіб;

- надання більшості нижньої палати Парламенту права подавати Президентові й затверджувати кандидатуру Прем’єр-міністра, затверджувати склад Кабінету Міністрів (за поданням Прем’єр-міністра) та відправляти Уряд у відставку;

– надання Президентіві права розпускати Парламент у випадках, якщо депутати протягом визначеного Конституцією терміну не зможуть сформувати більшість, якщо більшість не зможе сформувати Уряд, якщо Парламент не зможе прийняти бюджет у визначений термін;

– право Президента одноосібно призначати міністра закордонних справ, міністра оборони, міністра внутрішніх справ, міністра з питань надзвичайних ситуацій, а також керівників силових і контрольних структур;

– право Президента призначати голів обласних державних адміністрацій (за поданням Прем'єр-міністра);

– обрання Президента, Парламенту й місцевих рад на єдиний термін повноважень – п'ять років (два останні інститути на момент здійснення відповідної заяви обиралися на чотири роки), проведення всіх виборів у різний термін (два останні інститути на момент здійснення відповідної заяви обиралися в один день), але протягом одного року;

– пряма дія результатів Всеукраїнського референдуму: результати референдуму, у т.ч. й ті, що стосуються внесення змін до Конституції України, набувають чинності без затвердження будь-яким іншим органом влади [33, с. 136].

Кучма Л. використав задля проведення політичної реформи відомий з античних часів принцип “розділяй та володарюй”, усвідомлюючи, що опозиційні сили мають динаміку зростання популярності, а потенціал його власних союзників недостатній для захисту президентських інтересів, отже він кардинально змінив правила гри. Серед союзників Л. Кучми опинилися лідер СПУ О. Мороз та перший секретар ЦК КПУ П. Симоненко – політики, які конкурували з Л. Кучмою у 90-х рр. ХХ ст.

Альянс пропрезидентських та лівих сил у Верховній Раді четвертого скликання був спрямований, у першу чергу, проти реалізації президентських амбіцій В. Ющенка.

Останньому вдалося частково повторити шлях до влади Л. Кучми, який, як відомо, балотувався на посаду Президента, використовуючи як стартовий майданчик Український союз промисловців та підприємців – опозиційну Л. Кравчуку спілку “червоних директорів”. Десять років потому В. Ющенко та його політична команда були змушені використати інші технології. Навколо В. Ющенка як перспективного політика об’єдналися не лише представники націонал-демократичного табору, а й вітчизняні бізнесмени, які були незадоволені своїм становищем та пов’язували з В. Ющенком надії на суттєві зміни у внутрішньополітичній ситуації в країні.

Протягом серпня 2002 р. – березня 2003 р. в Україні тривала активна дискусія щодо політичної реформи в середовищі експертів та обговорення необхідності змін до Конституції в засобах масової інформації. Необхідно відзначити, що власне текст законопроекту про внесення змін до Конституції був розроблений лише у березні 2003 р. Конституційна комісія Верховної Ради, яку очолювали лідер Соціалістичної партії О. Мороз та лідер парламентської більшості С. Гавриш, розробила проекти Законів про внесення змін до Конституції під реєстраційними номерами 4105 та 4180. Унаслідок бурхливих дискусій у парламенті з текстів законопроектів були вилучені положення про обрання Президента Верховною Радою.

Хоча 3 лютого 2004 р. за ухвалення законопроекту № 4105 проголосували 304 народних депутати, спроба його ухвалити в остаточній редакції провалилася – 8 квітня того ж року його підтримали 294 парламентарі за

необхідних 300. Задля забезпечення внесення змін до виборчого законодавства Верховна Рада з подачі О. Мороза ухвалила закон “Про вибори народних депутатів України”, який передбачав перехід до парламентських виборів за партійними закритими списками [8, с. 11]. Треба зазначити, що це рішення практично дозволило сконцентрувати групі лідерів парламентських партій та блоків всю повноту влади у своїх руках. Політичні сили були позбавлені внутрішньої демократії, закриті списки спричинили монополізацію влади всередині партій та стагнацію політичного життя.

Хоча в квітні 2004 р. Верховна Рада провалила голосування за внесення змін до Конституції, події “помаранчевої революції” спричинили повернення до політичної реформи: 8 грудня 2004 р. відбулося ухвалення в цілому проекту Закону № 4180 щодо внесення змін до Конституції, у пакеті зі змінами до Закону “Про вибори Президента України”. У результаті 1 січня 2006 р. оновлена Конституція вступила в силу, а Україна перетворилася на парламентсько-президентську республіку.

Президентська кампанія 2004 р. в Україні була досить драматичною. Основні учасники виборів використали повний спектр політичних технологій, своїми діями спричинили розкол українського суспільства на дві приблизно рівні частини. Необхідно зазначити, що кандидатура тодішнього прем’єр-міністра В. Януковича активно підтримувалася Російською Федерацією, політичне керівництво якої розраховувало отримати у Києві лояльного Москві Президента. Разом з тим, варто зазначити, що перемога В. Ющенка була вигідною для Сполучених Штатів, де побутувала думка відомого політолога Збігнева Бжезінського про те, що без

відновлення контролю над Україною неможливе відновлення імперської Росії [1, с. 124].

З огляду на вищезазначене, варто наголосити на тому, що президентські вибори в Україні розглядалися у світі та всередині країни, як елемент геополітичного протистояння. Тому ця кампанія набула значної інтернаціоналізації (зокрема, у штабах фаворитів працювали закордонні політичні консультанти) та широкого міжнародного розголосу.

Необхідно нагадати, що на початку ХХІ ст. в постсоціалістичних країнах набули поширення “кольорові революції”. Дослідники визначають їх як масові акції протесту, які призводять до зміни влади без застосування військової сили. Утім, російські політологи вважають, що кольорові революції – це “приватний випадок геополітичного переділу світу та евфемізм для визначення державного перевороту” [25, с. 41].

Першою “кольоровою революцією” вважають події 2000 р. в Белграді, столиці Союзної Республіки Югославії, які призвели до повалення влади Слободана Мілошевича та приходу до влади представників опозиційних сил на чолі з Воїславом Коштуницею. Опоненти Мілошевича протестували проти недемократичного підрахунку голосів на дострокових президентських виборах. Активними учасниками цього руху стала молодіжна організація “Отпор”. Подальший перебіг подій (зміна влади в Югославії, видача Мілошевича Міжнародному трибуналу в Гаазі) створили підстави для політичних спекуляцій на цю тему.

Можна виділити кілька ключових ознак “кольорових революцій”:

– революції розпочинаються після виборів, результати яких не відповідають даним екзит-полів, експертним оцінкам, призводять до програшу сил,

опозиційних правлячому авторитарному політичному режиму;

- формою здійснення “кольорових революцій” є масові демонстрації, мітинги, страйки, інші акції ненасильницького опору;

- активне використання сучасних інформаційних технологій (смс-розсилок, Інтернету, соціальних мереж) задля нейтралізації впливу державних засобів масової інформації;

- активісти та учасники “кольорових революцій” діють підкреслено ненасильницькими методами та зазвичай одягнуті в речі, колір яких символізує колір перетворень (звідси “кольорові революції”);

- силові структури зазвичай дотримуються нейтралітету або переходять на бік революціонерів;

- революційні події проходять під гаслами боротьби з корупцією вищих державних чиновників та в супроводі радикально-демократичних закликів;

- активом революційних виступів стають представники молодіжних опозиційних рухів.

Варто наголосити, що перебіг подій у пострадянському просторі, пов’язаний із кольоровими революціями, дозволяє стверджувати про значне поширення цього механізму зміни влади. Очевидно, країни Балтії після 1991 р. взяли курс на незалежний розвиток, тому що “кольорова революція” мала місце в кожній четвертій республіці колишнього СРСР. З одного боку, це свідчить про високий рівень соціальної напруги в пострадянському просторі, з іншого – цю позицію підтримують більшість російських дослідників – можна говорити про посилення впливу Сполучених Штатів у колишніх радянських республіках [46, с. 40]. Нагадаємо, що російське керівництво розглядає СНД як сферу власних стратегічних інтересів.

“Кольорову революцію”, попри неоднозначність оцінок цього суспільно-політичного процесу в пострадянському просторі, можна назвати проявом громадської активності, характерним для XXI ст. Хоча “Біблією кольорової революції” вважають книгу Дж. Шарпа “Від диктатури до демократії. Концептуальні засади свободи” [46, с. 40], уперше видану в Бангкоці в 1993 р., її реалізація в житті традиційно має національні особливості.

Першим досвідом “кольорової революції” на пострадянському просторі став прихід до влади в Грузії М. Саакашвілі. “Революція троянд” стала для кавказької республіки радикальною зміною правлячої еліти, і молодіжний рух “Кмара” (“Досить!”) був у перших лавах тих, хто виступав проти Е. Шеварднадзе. “У квітні 2003 р. сотні студентів пронесли прапори Грузинської радянської республіки з портретами членів уряду до Державної канцелярії, де урочисто їх спалили” [41, с. 272]. Парламентські вибори 2003 р. стали приводом для масових виступів опозиції, яка відмовилась визнавати підсумки виборів до парламенту Грузії. Її підсумком стала відставка Е. Шеварднадзе та прихід до влади М. Саакашвілі з його командою.

В Україні провідну роль у політичній кампанії, спрямованій проти Л. Кучми, відіграв громадський рух “Пора”, створений на зразок подібних громадських організацій Сербії та Грузії. Прихильники Л. Кучми звинувачували інтернаціонального мільярдера-філантропа Джорджа Сороса у спонсорстві та натхненні антипрезидентських виступів в Україні. Однак подібний підхід виглядає надто спрощеним, адже 10 років президентства Л. Кучми викликали суттєве незадоволення широких мас населення.

Протягом двох президентських термінів Л. Кучми здійснювалися спроби консервації політичної ситуації в країні. Розвиток політичних партій штучно гальмувався, їхня роль у суспільно-політичному житті країни нівелювалася, партійні лідери виступали здебільшого політичним прикриттям для власників фінансово-промислових груп. Парламентська більшість відіграла роль завіси для прикриття планів глави держави та його найближчого оточення.

Події, що відбулися в Україні після другого туру президентських виборів та отримали назву “помаранчева революція”, безумовно, потребують критичної оцінки та неупередженого аналізу. У нашому дослідженні ми торкнемося аспектів взаємодії структур громадянського суспільства із політичними силами. З огляду на це, можна відзначити такі основні особливості “помаранчевої революції”:

- виступи населення України проти фальсифікації результатів президентської кампанії носили масовий характер, їхній масштаб не був передбачений виборчим штабом В. Ющенка;

- наявність єдиної помаранчевої та біло-блакитної символіки прихильників учасників другого туру виборів Президента сприяла їхній консолідації;

- виборча кампанія призвела до роз’єднання країни за політичними симпатіями, і цей поділ не вдалося подолати донині, хоча в кожній із частин України діють як спільні, так і властиві саме цьому супер-регіону елементи громадянського суспільства;

- наслідками масових виступів стало не лише ухвалення безпрецедентного рішення про проведення третього туру президентських виборів, але й проведення “круглого столу” за участю діючого Президента,

кандидатів на цю посаду, Голови Верховної Ради, міжнародних посередників;

– події “помаранчевої революції” сформували в українському суспільстві завищені очікування стосовно змін у системі влади.

Перед “кольоровими революціями” до практики політичного життя в Україні увійшло таке поняття, як “темник”. Цей документ можна визначити як наполегливі рекомендації стосовно висвітлення телевізійними каналами тих чи інших подій суспільно-політичного життя. “Темники” розсилалися з адміністрації Президента Л. Кучми на основні телевізійні канали з метою обмеження розголосу, який могли викликати акції опозиційних сил. “Темники” проіснували в інформаційному просторі до кінця 2004 р. [47].

Обрання Президентом В. Ющенка спричинило вибух громадських очікувань на позитивні зміни в житті України. На жаль, протягом президентської каденції глава держави став уособленням розчарування громадян у людині, яка була лідером симпатій населення на початку 2005 р. з рейтингом біля 60 % та популярністю на рівні соціологічної похибки (2-3 %) напередодні виборчої кампанії 2010 р.

Сам В. Ющенко вважає одним зі своїх досягнень запровадження демократичних прав та свобод, зокрема, свободи слова та свободи волевиявлення. “Озирніться, за останні роки ми провели дві дострокові виборчі кампанії. Обидва рази на виборах перемогла опозиція, і обидва рази спостерігачі визнали ці вибори чесними. А згадайте, що було п’ять років тому! Я тоді дороги не знав на центральне телебачення” [47].

Проте виконання передвиборчої програми В. Ющенка “10 кроків назустріч людям” не виглядає адекватним [30], адже створення 5 млн. нових робочих

місце, рідше боротьба з корупцією та створення професійної армії залишилися на рівні декларацій. Власне, і розбудова громадянського суспільства, яка передбачалась після обрання В. Ющенка Президентом України, виявилася малоефективною.

Протягом президентської каденції В. Ющенка завдання, пов'язані з розбудовою громадянського суспільства, були вирішені, у кращому випадку, частково. Не проведено реформування влади, зокрема, не здійснено перехід до виборності голів обласних та районних державних адміністрацій, влада не була перерозподілена на користь муніципальної за рахунок зменшення повноважень центру. Скорочення державного апарату було підмінене його роздуванням для забезпечення політичних інтересів правлячої коаліції. Зростання кількості політичних партій не забезпечило реального підвищення їхнього впливу на життя країни.

Зміна політичного режиму не призвела до суттєвого покращення відносин між владою та інституціями громадянського суспільства. Політичні сили цинічно намагалися використати елементи громадянського суспільства для просування до влади. Наприклад, опозиційний блок “Не ТАК!” під час парламентських виборів 2006 р. намагався зробити ставку на проведення всеукраїнського референдуму стосовно ставлення громадян України до вступу до Північноатлантичного альянсу та участі нашої країни у формуванні Єдиного Економічного Простору (ЄЕП). Виборчий блок був сформований опозиційними В. Ющенку партіями: СДПУ(о), “Жінки за майбутнє” та Республіканською партією України і намагався нейтралізувати євроатлантичні прагнення В. Ющенка. Хоча в ході голосування 26 березня 2006 р. блок “Не ТАК!” зумів набрати всього 1,01 % голосів виборців [2], його активісти

зібрали більше 4 млн. 656 тис. 182 підписів за проведення всеукраїнського референдуму [36]. Проте його проведення не було оголошено через позицію В. Ющенко та недосконалість нормативної бази.

Утім, не лише прихильники ідеї політичного реваншу, а й колишні “помаранчеві” політики створюють проекти, які використовують у власних інтересах механізми громадянського суспільства. У січні 2007 р. було створено рух “Народна самооборона”, який декларував гасла боротьби з корупцією. Спонсором нового політичного проекту став народний депутат Д. Жванія, а його “обличчям” – тодішній экс-міністр внутрішніх справ Ю. Луценко. Лідери “Народної самооборони” здійснили тур західними та центральними областями України, декларуючи необхідність проведення дострокових виборів до Верховної Ради. “Політична подорож” виявилася надзвичайно ефективною: Ю. Луценко став першим номером списку виборчого блоку “Наша Україна – Народна самооборона” та згодом повернувся на посаду міністра внутрішніх справ України.

Президентська кампанія 2010 р. не дозволяє сподіватися на покращення становища інституцій громадянського суспільства. Потенційні фаворити виборів глави держави, у кращому випадку, використають їх задля вирішення власних тактичних завдань, у гіршому – будуть ігнорувати зауваження з боку громадських організацій, що здійснюють моніторинг виборчої кампанії.

Слід відзначити механізм, запропонований політиком А. Яценюком для організації участі у виборчій кампанії. Він у листопаді 2008 р. втратив посаду Голови Верховної Ради, після чого в грудні того ж року оголосив про створення громадської організації “Фронт змін” [49, с. 3]. Вона мала стати підґрунтям для формування політичної партії, що, у свою чергу, мала підтримати

політика під час президентської кампанії. За словами А. Яценюка: “моя мета і прагнення: щоб всі, незалежно від віку, статі, покоління і віросповідання були впевненні в майбутньому, яке залежить від нас і нашого вибору, в тому числі і через вибір політичних лідерів” [49, с. 3].

Варто наголосити на тому, що в переддень старту президентської кампанії стало відомо про переговори представників Партії регіонів та БЮТ з метою внесення змін до Конституції. Конституційна реформа практично передбачала перетворення України на парламентську республіку та консервацію пануючого становища Парії регіонів та БЮТ, що були спроможними створити конституційну більшість у парламенті. Політичні консультації та переговори стосовно реформування Основного Закону тривали протягом року та закінчилися провалом через відмову лідера “регіоналів” В. Януковича від обрання Президента у Верховній Раді України шостого скликання [48]. У свою чергу, глава держави В. Ющенко заявив під час прес-конференції, що “оці останні два тижні ми, по суті, пережили український варіант ГКЧП, коли за нашими спинами хотіли забрати саме святе, що належить нації, – нашу суверенність” [42]. На думку діючого Президента України: ми “стали свідками того, що якраз через поведінку журналіста, через поведінку громадськості ми не дали змоги провести той заколот, який планувався” [42].

Уже згадуваний лідер “Фронті Змін” А. Яценюк виступив із пропозицією проведення всеукраїнського референдуму, на який він запропонував винести низку питань. Серед них – заборона на пролонгацію повноважень органів державної влади та закріплення можливості внесення змін до Конституції виключно за результатами всеукраїнського референдуму [28].

Аналізуючи взаємодію вітчизняного громадянського суспільства з партійною системою країни, необхідно зупинитися на окремих аспектах та особливостях. До них варто віднести наступне:

- протягом усього періоду розвитку незалежної України представники діючої влади прагматично використовували структури громадянського суспільства для вирішення власних тактичних завдань та досягнення стратегічних цілей;

- структури громадянського суспільства відіграли важливу роль у процесах демократизації внутрішньополітичного життя України, проте немає підстав говорити про остаточне завершення процесу його формування;

- у діяльності структур громадянського суспільства поєднуються досвід цивілізованих країн та українська специфіка, тому громадянське суспільство в українському варіанті досі виглядає недосконалим;

- громадські організації досить часто залишаються залежними від закордонних спонсорів, тоді як вітчизняні меценати вважають за потрібне фінансувати інші, більш прагматичні, політичні проекти;

- інститутам громадянського суспільства не вдалося подолати такі складні та болісні для держави проблеми, як розподіл країни на політично самодостатні регіони внаслідок президентських виборів 2004 р., дати відсіч спекуляціям на тему державної мови та помісної церкви;

- в Україні зареєстровані радикально праві та ліві партії, які відкидають загальнолюдські демократичні цінності, базові для громадянського суспільства;

- гострими залишаються проблеми ксенофобії, міжконфесійних конфліктів, окремі спалахи протистояння

на етнічному ґрунті, спричинені погіршенням економічної ситуації в країні.

У даному розділі було розглянуто вітчизняні суспільні та політичні аспекти, які сприяють або шкодять розвиткові й становленню інститутів громадянського суспільства протягом 1991-2009 рр., та конкретна політична практика цих років щодо громадянських рухів.

Одним із суттєвих чинників у процесі становлення громадянського суспільства в Україні є конфлікт ціннісних орієнтацій між українськими, етнічними пріоритетами й оцінками та поліетнічним характером українського суспільства, посиленням історичним досвідом модернізації Російської імперії та СРСР. Останній процес утворив низку індустріальних регіонів без помітних етнічних особливостей. За цих обставин при формуванні української національної держави обов'язково мають виникнути конфлікти громадянської ідентичності, оскільки етнокультурні цінності не були після 1991 р. успішно прив'язані до усіх соціальних верств та регіональних спільнот України. У результаті, це може спричинити ціннісний конфлікт між різними інтерпретаціями громадянства, різними цивілізаційними орієнтаціями, "геополітичними векторами", але врешті це становитиме суперечність у комплексі громадянських чеснот українського громадянського суспільства, що гальмуватиметься у своєму розвитку перешкодами інтеграційного характеру.

Можна стверджувати, що українська держава з 1991 р. провадила політику, більшою мірою відповідну етнолінгвістичній концепції України, ніж проголошеній концепції громадянської держави. Намагаючись імітувати типовість української "східноєвропейськості", прихильники даної концепції залишали поза увагою проблему самоідентифікації сучасних українських

громадян із новою державою – Україною, яка давно перестала бути моноетнічною державою. Об'єктивною реальністю сьогоденної України є конфлікти ідентичностей, які мають бути в певний спосіб подолані в процесі інтеграції української громадянської спільноти.

Суттєвим чинником впливу на процес становлення громадянського суспільства в Україні є те, що партійно-політична система нашої держави досі перебуває в процесі формування. Попри достатній термін незалежного розвитку, цю партійну систему можна вважати далекою від досконалості. В Україні відсутні усталені політичні традиції, властиві країнам Західної Європи, не відбулась політична структуризація суспільства, а розподіл політичних уподобань суспільства за територіально-географічною ознакою не сприяє зміцненню суверенітету. У таких умовах розвиток громадянського суспільства, його взаємодія з політичними силами набувають своєрідного характеру, не співвідносного з практикою і досвідом розвинутих демократій.

Визначено, що особливістю українських умов становлення громадянського суспільства є факт побудови нової національної держави, який спирається як на засади демократизму, так на і етнокультурні підстави суверенізації. Об'єктивні розбіжності етнокультурної орієнтації макрорегіонів зумовлюють питання досяжності спільного громадянського простору, що є важким завданням за умов конфлікту ідентичностей. Постає проблема ув'язування громадянської ідеології з якоюсь формою національної. Для побудови державності Україна має одночасно побудувати і нове громадянське суспільство, до того ж етнонаціональний чинник повинен зіграти вирішальну роль у цих процесах.

На підставі конкретно-емпіричного дослідження перебігу та змісту електоральних кампаній, було зроблено

висновок, що протягом всього періоду розвитку незалежної України представники діючої влади прагматично використовували структури громадянського суспільства для вирішення власних тактичних завдань та досягнення стратегічних цілей. Одночасно громадські організації досить часто залишаються залежними від закордонних спонсорів, тоді як вітчизняні меценати вважають за потрібне фінансувати інші, більш прагматичні політичні проекти. Таким чином, в діяльності структур громадянського суспільства поєднуються досвід цивілізованих країн та українська специфіка, а тому громадянське суспільство в українському варіанті досі виглядає недосконалим і таким, яке в будь-якому разі не зможе відповідати “ідеальним схемам”.

ВИКОРИСТАННІ ДЖЕРЕЛА ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

1. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи : пер. з англ./ З. Бжезінський. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 236 с.

2. Відомості про підрахунок голосів на виборах народних депутатів Верховної Ради України 26 березня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>

3. Гіждіван Л. Про деякі питання адаптації законодавства України з громадянських прав людини до норм Ради Європи / Л. Гіждіван // Право України. – 1999. – № 11. – С. 27–29.

4. Грамчук А.В. Идея и практика гражданского общества в Киевской Руси и украинском казачестве / А. В. Грамчук // Актуальные проблемы политики. – Одесса, 1999. – № 6/7. – С. 288–292.

5. Давыдов Ю. П. Возникновение региона ЦВЕ: последствия для России и Запада / Ю. П. Давыдов // США : экономика, политика, идеология. – 1997. – № 4. – С. 6–21.

6. Дарендорф Р. После 1989 г. Размышления о революции в Европе / Р. Дарендорф. – М. : Изд-во “Ad Marginem”, 1998. – 246 с.

7. Джувага В. З історії Конституції в Україні [Електронний ресурс] / В. Джувага. – Режим доступу : <http://maidan.org.ua/static/mai/1151505379.html>

8. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18.10.01 // Урядовий кур’єр. – 2001. – 2 листоп. – С. 3–15.

9. Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 року № 2235–III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

10. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Залізняк. – К. : Абрис, 1994. – 256 с.
11. Ільчук Л. Військово-політичні аспекти формування громадянського суспільства в Україні / Л. Ільчук // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 62–64.
12. Кіс Т. І. Виборчі системи та їхні політичні наслідки / Т. І. Кіс // Нова політика. – 1996. – № 2. – С. 23–31.
13. Комітет виборців України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=aboutcvu>
14. Конституція України. – К. : Право, 1996. – 116 с.
15. Кресіна І. О. Незнищенність української мрії / Ірина Кресіна // Віче. – 1998. – № 6. – С. 14–23.
16. Кучма Л. Доповідь Президента України на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 р. / Л. Кучма // Урядовий кур'єр. – 1996. – 29 серп.
17. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології / Олег Лановенко // Віче. – 2000. – № 3. – С. 3–10.
18. Майданник О. Про інститут громадянства України / О. Майданник // Право України. – 1999. – № 2. – С. 70–75.
19. Майорова О. Н. Роль и место Польши в современной Европе : дискуссии о польском обществе / О. Н. Майорова // Славяноведение. – 1999. – № 3. – С. 30–43.
20. Макеєв С. Політична соціалізація в пострадянській Україні / Сергій Макеєв // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 16–25.

21. Молодіжний рух [Електронний ресурс] // Вільний молодіжний портал. – Режим доступу : <http://www.fri.net.ua/node/7892>
22. Незнанский А. Это ли гражданское общество? // Независимость. – 2004. – 23 марта.
23. Новопашин Ю. С. Новая региональная идентичность центральноєвропейських країн як наукова проблема / Ю. С. Новопашин // Славяноведение. – 1999. – № 3. – С. 15–29.
24. Оборотов Ю. М. Традиції і новації у правовому розвитку / Ю. М. Оборотов. – Одеса : Юрид. л-ра, 2001. – 160 с.
25. Оранжевые сети от Белграда до Бишкека : антология. – СПб. : Алетейя, 2008. – 208 с.
26. Основи демократії / за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищої освіти. – К. : Вид-во “Ай Би”, 2002. – 684 с.
27. Основи політології : курс лекцій для вищих навч. закл. / авт. кол.: В. Д. Бабкін, Н. І. Козюбра, В. В. Копейчиков та ін. – К. : Вентурі, 1991. – 348 с.
28. Офіційний сайт громадського руху «Фронт змін» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.frontzmin.org/ns.jsp?locale=uk_UA&an=353
29. Панина Н. В. Тенденції розвитку Українського суспільства (1994–1998 рр.) : соціологічні показники / Н. В. Панина. – К., 1999. – 152 с.
30. Передвиборча програма В. А. Ющенко “Десять кроків назустріч людям” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>
31. Пірен М. Національна ідея – стрижнева основа утвердження цінностей громадянського суспільства в Україні / М. Пірен // Формування громадянського

суспільства в Україні : стан, проблеми, перспективи : зб. наук. праць. – К., 2001. – С. 65–78.

32. Повідомлення Центральної Виборчої Комісії про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/ows-doc/doc-ref/rez.htm>

33. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : моногр. / за заг. ред. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.

34. Полохало В. Негромадянське суспільство» як феномен пострадянської України / Володимир Полохало // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 23–35.

35. Про становище молоді в Україні: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 року). – К. : Держ. Ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.

36. Референдум по НАТО: підписи єсть, провести неможливо [Електронний ресурс] // Кореспондент. – Режим доступу:

<http://korrespondent.net/ukraine/politics/174827>

37. Ржевський О. А. Місце державності в історико-культурній парадигмі “Схід – Захід” (історико-методологічний аспект) : автореф. Дис. На здобуття наук. Ступеня канд. Політ. Наук : спец. 23.00.01. “Теорія та історія політичної науки” / О. А. Ржевський – Львів, 1997. – 17 с.

38. Розумний М. Політичний вибір України / М. Розумний. – К. : Смолоскип. – 1999. – 118 с.

39. Рябчук М. Ю. Громадське суспільство і “національна емансипація” / М. Ю. Рябчук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 14–19.

40. Смольков В. Г. Формирование гражданского общества / В. Г. Смольков // Вестник Московского университета. Социально-политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 26–35.
41. СССР после распада / под общ. ред. О. Л. Маргания. – СПб. : Эконом. шк. ГУ ВШЭ, 2007. – 500 с.
42. Стенограма прес-конференції Президента України Віктора Ющенка. 9 черв. 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.president.gov.ua/news/14097.html>
43. Стріха М. Швидше за все, Юлія Тимошенко на глибинні реформи не наважиться / М. Стріха // День. – 2007. – 25 груд.
44. Фрейдзон В. И. Нация до национального государства : историко-социологический очерк Центральной Европы XVIII в. – начала XX в. / В. И. Фрейдзон. – Дубна : Издат. центр “Фенікс”, 1999. – 96 с.
45. Чепели Д. Конфликты между гражданской лояльностью и чувством национальной принадлежности в Восточной Европе / Д. Чепели, А. Оркенъ // Проблемы Восточной Европы. – 1992. – № 34/36. – С. 175–193.
46. Шарп Д. От диктатуры к демократии = From dictatorship to democracy: стратегия и тактика освобождения / Д. Шарп ; пер. с англ. Н. Козловская. – М. : Новое изд-во, 2005. – 84 с.
47. Ющенко В. За мной стоят несколько миллионов человек [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tsn.ua/ua/analitika/viktor-yushchenko-zamnoi-stoyat-neskolko-millionov-chelovek.html>
48. Янукович В. Лише Президент, обраний народом, а не Верховною Радою, зможе реалізувати потрібні Україні реформи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4a2b70179c44b/>

49. Яценюк А. Я відкриваю “Фронт Змін” / А. Яценюк // День. – 2008. – 18 груд.
50. Arel Dominique. Ukraine : The Temptation of the Nationalizing state // Tismaneanu Vladimir. Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia / Vladimir Tismaneanu. – Armonk ; New York : M. E. Sharpe, 2005. – P. 157–189.

ПІСЛЯМОВА

Подальше утвердження державності суверенної України багато в чому залежить від того, наскільки глибоко й усебічно будуть теоретично розкриті закономірності соціальних явищ на сучасному етапі реформування суспільства, які конкретні висновки будуть з цього зроблені, і що саме буде втілено в життя. Стабільність і еволюційність окремого організованого суспільства залежить від усвідомлення якості самого суспільства, його самореференції, що є ключовою проблемою суспільствознавства, теорії і практики державного будівництва і суспільного розвитку.

Основоположна гуманістична ідея громадянського суспільства полягає в поєднанні постійного розвитку суспільства, його зміни й удосконалення з розвитком людини, з переходом від менш розвинутої особистості до більш розвинутої, від людини світу ворожості, стихії і необмеженої свободи до громадянина суспільства з відповідною сукупністю прав і обов'язків. Саме такий еволюційний підхід був вихідною мотивацією для тих мислителів, які від давнини шукали тих зразків суспільного устрою, які б надавали нової якості суспільному життю.

Досвід світової політичної думки свідчить, що становлення громадянського суспільства являє собою процес, у якому одночасно цивілізуються, перетворюються, переплавляються громадяни і відносини між ними, саме суспільство як колективне начало і держава, відносини між державою, людиною і суспільством. Виходячи з трьох начал, які формують громадянське суспільство – колектив, індивід, державна влада, – умовою розвитку громадянського суспільства є їхня взаємна рівність, рівність їхніх прав, свобод і обов'язків. Неврівноважена перевага одного з цих начал

руйнує громадянське суспільство. При пануванні держави над суспільством, чи колективу над особою, чи антиколективного індивідуалізму, громадянське суспільство не може повноцінно функціонувати, реалізувати свої потенційні можливості. У громадянському суспільстві всі конфлікти між державою і суспільством чи індивідом регулюються не насильством, а правовими й політичними засобами, владою держави, що обмежена рамками закону. Громадянське суспільство – це соціально організована структура, що складається поза межами політичних структур, але перебуває в прямій залежності від змісту і розвиненості політичної організації суспільства. Такі елементи політичної організації, як чітке розмежування функцій державної влади, демократичне законодавство, легальна опозиція, багатопартійність та інше, реалізують цінності суспільного життя, політичної і соціальної свободи людей і їх об'єднань, утверджують вплив громадянського суспільства на державу.

Здійснений у даній роботі аналіз теоретичного осмислення ідеї громадянського суспільства від часів античності до ХХ ст., свідчить, що розрізнення політичного змісту термінів “державна” і “громадянське суспільство” відбувалося повільно, але ми можемо припускати, спираючись на політичну практику та політичну теорію того часу, що незастосування певних слів аж ніяк не означає відсутності самих понять та уявлень. Середньовіччя, Відродження та Реформації поступово готували умови, певні інтелектуальні напівфабрикати для появи повноцінного суб'єкта громадянського суспільства, – громадянина, – політико-правова сутність якого набере ясності вже за умов модерного суспільства. Фундамент концепції був закладений у працях Аристотеля, розвинуті ідеї “громадянської спільноти” були за часів середньовіччя та

раннього нового часу, а основна розробка сучасного поняття “громадянське суспільство” відбулася у Новий час у працях класиків німецької філософії І. Канта та Гегеля, котрі визначили його як сферу реалізації приватних інтересів, систему потреб, яка є заснованою на пануванні приватної власності і загальної формальної рівності людей.

У політичній сфері громадянське суспільство має забезпечувати всім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських правах. Держава і громадяни при наявності закону і рівності перед ним мають певний загальний інтерес і реалізують його. Тобто, створюється демократична правова держава, у якій ці інтереси реалізуються на основі міжнародно-визнаних норм. У такій державі виключається дискримінація за національно-етичними, політичними, релігійними, статевіковими ознаками. Забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина, тобто: недоторканність його житла і майна; вільний вибір професії; визначення місця проживання; пересування в країні та за її межами; таємниця листування, телефонних розмов та інших видів сучасного спілкування; свобода слова, друку та інформації. Реалізується вільне самовизначення людини в її світоглядних і духовних інтересах, а також всебічному захисті громадянських прав з боку судових органів і громадських організацій.

Щодо соціальної та духовної сфер, то в них громадянське суспільство спирається на якнайширшу соціальну структуру, яка постійно змінюється й удосконалюється. У ній устанавлюються відносини, пов’язані з індивідуальним вибором; політичними та культурними ціннісними орієнтаціями. Завдяки реалізації різнопланових інтересів забезпечується культурно-політичний плюралізм, важливий для нормального функціонування громадянського суспільства.

Основна увага в переважній більшості праць як українських, так і зарубіжних сучасних дослідників приділяється аналізу загальнотеоретичних проблем концепції громадянського суспільства: історії виникнення, становлення і розвитку ідеї громадянського суспільства, його структури, взаємозв'язку з державою, значення концепції громадянського суспільства для демократичного суспільного розвитку тощо. Конкретні аспекти становлення громадянського суспільства в тій чи іншій країні і особливо механізми його впливу на державу досліджуються значно меншою мірою. Проте, на початку ХХІ ст., безперечно, можна констатувати принаймні відновлення в правах самого поняття “громадянське суспільство”, яке перед цим було вилучене з нового політичного лексикону, а зараз стало ледве не одним із ключових.

Хоча концепція громадянського суспільства набула вже академічного статусу – стала складовою структури і змісту навчальної літератури з політології, у ній далеко це не все з'ясовано. Так, до останнього часу немає єдності у визначеності сутності і структури громадянського суспільства, його співвіднесення з державою. У науковій літературі досить поширеним є твердження про те, що громадянське суспільство є неполітичним утворенням. Тим самим такі важливі політичні інститути громадянського суспільства, як політичні партії, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації виносяться за межі цього суспільства і саме воно позбавляється найважливіших засобів впливу на державу, тоді як такий вплив є головним у концепції громадянського суспільства, без нього вона втрачає сенс. Тому, на нашу думку, концепт “громадянське суспільство” є змістовним лише за умови включення до його структури інститутів, які задіяні в політичному процесі, але за

виключенням безпосередньо державної адміністрації. Тим більше, що українська практика, зокрема, доводить тісний зв'язок та взаємообумовленість діяльності політичних організацій та громадських рухів.

Таким чином, за своєю сутністю громадянське суспільство є сферою недержавних суспільних інститутів і відносин. Сенс концепції громадянського суспільства існує лише в межах дихотомії “громадянське суспільство – держава” і полягає в установленні партнерських відносин між суспільством і державою, підпорядкуванні держави суспільству, обмеженні свавілля державної влади. Опозиція “громадянське суспільство – держава” зовсім не означає неполітичності цього суспільства і протиставлення його політичній владі взагалі. Громадянське суспільство є також і політичним утворенням. Політичні відносини як відносини з приводу влади притаманні й громадянському суспільству, однак у ньому вони не є державно-політичними. Політичність громадянського суспільства виявляється в двох основних аспектах: по-перше, у наявності в ньому політичних інститутів – політичних партій, громадсько-політичних організацій, засобів масової інформації тощо, через які воно взаємодіє з державою; по-друге, у самій взаємодії громадянського суспільства з державою як головним політичним інститутом, будь-які і будь-чії відносини з яким мають політичний характер.

Політико-правовою основою відмежування і незалежності громадянського суспільства від держави є конституційне закріплення й реальне забезпечення прав і свобод особи, що можливе лише в правовій державі, з якою громадянське суспільство перебуває в органічній єдності.

Визначаючи правове поле діяльності громадянського суспільства, необхідно зазначити, що тут конкурують формальне та сутнісне бачення проблеми, що

може бути проілюстровано дихотомією “право – закон”. Її існування в тлумаченнях є наслідком тоталітарної спадщини, оскільки може ставити рівність між законодавством як таким і верховенством права. Ототожнення закону і права призводить до того, що за право видається будь-яка нормотворча діяльність владних органів, яка зовсім не обов’язково має бути спрямована на оптимізацію діяльності інститутів громадянського суспільства.

Забезпечення верховенства права, прав і свобод людини і громадянина можливе лише при наявності третьої ознаки правової держави – певних організаційно-правових умов, які виключають монополізацію влади однією особою, органом або соціальною верствою і забезпечують відповідність усієї системи публічної влади вимогам права та їх послідовне дотримання. Головною з цих умов є конституційно-правова регламентація суверенної державної влади відповідно до принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Кожна з гілок влади має посідати певне місце в системі державної влади і відповідно до своєї природи, характеру функцій і призначення вести державні справи специфічними засобами в притаманних їм формах і межах.

Поділ влади включає в себе організаційно-правовий механізм взаємодії її гілок взаємних стримувань і протидії з метою утримання кожної з них у межах своїх повноважень і, разом з тим, забезпечення самостійності і незалежності від інших гілок влади. В Україні поділ влади залежить від подальшого розвитку конституційної реформи, а в контексті діяльності громадянського суспільства “вільні умови” і “сприяння” поки що мають декларативний, а не адекватний та ефективний характер. Законодавство про об’єднання громадян потребує оновлення та вдосконалення.

Особливістю українських умов становлення громадянського суспільства є факт побудови нової національної держави, спираючись як на засади демократизму, так і етнокультурні підстави суверенізації. Об'єктивні розбіжності етнокультурної орієнтації макрорегіонів породжують питання досяжності спільного громадянського простору, що є важким завданням за умов конфлікту ідентичностей. Постає проблема ув'язування громадянської ідеології з якоюсь формою національної. Варіант формування “культурного громадянства” для України запропонував американський учений М. Кеннеді. На його думку, націоналізм в Україні є необхідним, тому що він “насичений культурою і внутрішньою моральністю”. “Ідеологія громадянського суспільства буде послаблена, якщо не приєднається до якого-небудь виду націоналізму”, – пише він. Ряд авторів вважає, що Європа – це континент держав-націй, а отже й українська держава має будуватися за тими самими критеріями. Англійський учений-славіст Дж. Шопфлін визначає націю як “сукупність взаємостосунків між державою, громадянським суспільством і етносом; до того ж роль держави полягає в забезпеченні стабільності, правлінні; роль громадянського суспільства – у тому, щоб виражати конфлікти інтересів і боротьбу за владу в суспільстві, а роль етносу – у тому, щоб зберігати узи солідарності, відтворювати культуру”. Для побудови державності Україна має одночасно побудувати і нове громадянське суспільство, до того ж етнонаціональний чинник повинен зіграти вирішальну роль у цих процесах. Вітчизняні вчені сходяться на думці, що оскільки утвердження громадянського суспільства в Україні збігається зі становленням самої державності, процесом самоусвідомлення населенням власної приналежності до цілісної спільноти, то й розбудова української

демократичної держави має ґрунтуватись на засадах української культурної традиції.

При вирішенні питання типології і класифікації недержавних та некомерційних організацій (НКО) ми спираємося на наступне визначення: громадські організації – це формалізовані самодіяльні (неурядові) неприбуткові об'єднання громадян, спрямовані на реалізацію різноманітних колективних інтересів і захист колективних прав. У такому широкому значенні до розряду громадських організацій потрапляють досить різні за суттю інституції – політичні партії, власне громадські організації, організації за інтересами, благодійні фонди тощо. Вочевидь, ці групи організацій необхідно розглядати окремо, хоча, з іншого боку, не можна не бачити їхньої спільної сутності як організацій громадянського суспільства. Слід зазначити, що детальна класифікація громадських об'єднань у політологічній науці практично не розроблена – на відміну, скажімо, від класифікації політичних партій (щоправда, і в останньому питанні існує значна розбіжність думок). Пояснити це можна, з одного боку, значною розмаїтістю цих інститутів громадського життя як всередині країн, так, особливо, між різними країнами.

У даній дослідницькій роботі НКО поділяються на “класи” за ознакою їхніх “фокусних груп” (тобто з урахуванням того, на які контингенти і, відповідно, на якого роду проблеми націлена їхня діяльність), та водночас за виявленими формами взаємодії із владою, найприроднішими і найбільш органічними для виділених “класів”.

Перший клас – ті НКО, чії фокусні групи складають самі їхні члени. Він, у свою чергу, складається з двох підкласів: I-а) “НКО взаємодопомоги”, які об'єднують людей за принципом спільної біди чи

проблеми, – це, насамперед, організації інвалідів, батьків хворих дітей і т.п.; до цього ж підкласу можна віднести й об'єднання людей за демографічною, у тому числі й гендерною, ознакою: І-б) “НКО клубного типу”, що включають різноманітні групи самовдосконалення, клуби за інтересами і т.п. Ці два підкласи відрізняє міра гостроти й болючості проблем (у першому випадку, зазвичай, значно вища), що неминуче має впливати і на характер їхніх взаємовідносин із владними структурами.

До другого класу можна віднести організації, безпосередньо непов'язані з життєвими інтересами самих їхніх членів. Тут також наявні два підкласи: II-а) “НКО соціальної справедливості” або благодійні, націлені на вирішення людських, гуманітарно-соціальних проблем; при цьому одна їх частина займається комплексом проблем певних категорій населення (людей похилого віку, багатосімейних), інша – конкретними типами проблем (наприклад, проблемою бездомності чи проблемою СНІД); II-б) НКО “екологічної” спрямованості, якщо під “екологічною діяльністю” розуміти захист довкілля в широкому розумінні, тобто діяльність з охорони не тільки природи, а й пам'яток культури і т.п.

До третього класу належать правозахисні організації як традиційного типу, так і групи громадського контролю, що виникають останнім часом і здійснюють контроль за діяльністю виконавчої влади, за дотриманням визначеної законом процедури в ході виборчих кампаній та самих виборів тощо.

Четвертий клас складається з “інфраструктурних” НКО, що виникають і поступово утверджуються в суспільстві, чия місія – сприяння діяльності інших НКО у найширшому розумінні. Сюди входять і організації, які спеціалізуються на правовому забезпеченні діяльності НКО; і організації, які сполучають дослідницьку й освітню

діяльність, і центри підтримки НКО, що створюються на підставі цільових грантів іноземних фондів. До четвертого класу належать, врешті, і ті НКО (їх можна умовно назвати організаціями громадських ініціатив), які ставлять за мету сприяння становленню партнерських взаємин суспільства і влади. Організації третього й четвертого класів – це вже групи по-громадянському орієнтованих членів суспільства, які діють або в напрямку формування й реалізації тих чи інших “політик” – програм дій у певній сфері діяльності суспільства й держави, або в напрямку відстоювання інтересів якихось груп суспільства. При цьому, якщо організації третього класу (правозахисні) орієнтовані переважно на реалізацію функцій громадського контролю, то організації четвертого класу націлені на соціальне конструювання, на надання освітніх і посередницьких послуг, а також на аналітичну й законотворчу діяльність. Чотири класи НКО різняться між собою, зокрема, за ступенем “професіоналізації” їхньої діяльності. В українських умовах до політичних інститутів громадянського суспільства відносяться НКО другого-четвертого класів, але звісно, що другого – ситуативно, а регулярно – третього і четвертого. Проте четвертий клас, роль якого в розбудові структур громадянського суспільства є найважливішою, є в Україні найслабшим, і заміщається переважно ситуативними нетривалими громадськими об’єднаннями, ініційованими політичними чинниками під чергову електоральну кампанію.

Виходячи з опрацьованих матеріалів і джерел, можна стверджувати, що більшість існуючих сьогодні в Україні громадських об’єднань створювалися державною адміністрацією, зацікавленою в наявності структур, які відіграли б роль “мосту” між владою і масою соціально-професійних груп в умовах децентралізації. У зв’язку з цим відзначається прагнення влади використовувати їх як

своїх політичних партнерів. Зі свого боку, об'єднання та асоціації використовують зв'язки з державною адміністрацією для зміцнення свого авторитету. У ряді випадків існують і більш тісні зв'язки, починаючи від фінансової підтримки й закінчуючи суміщенням посад. Особливу роль тут відіграють напівофіційні асоціації у сфері економіки й бізнесу, наприклад, Українська Спілка Промисловців і Підприємців. На відміну від них, цілий ряд професійних об'єднань, особливо в галузі культури і спорту, відмежовані від держави. Те ж саме стосується ряду молодіжних, наукових, жіночих і інших об'єднань.

Оскільки ж загалом громадянські об'єднання в Україні сьогодні малочислені та не мають прямих важелів у механізмі захисту прав громадян, вони або взагалі сприймаються громадянами як “клуби за інтересами задля дозвільневого часу” або як різновид політичних партій, які також не користуються довірою. Участь інститутів громадянського суспільства в політичному процесі в Україні не має ініціативного характеру і не спрямована на вирішення системних проблем українського суспільства, будучи обумовленою політичною доцільністю для ініціаторів рухів та організацій.

Аналізуючи взаємодію вітчизняного громадянського суспільства з партійно-політичною системою країни, можна зробити наступні висновки: протягом усього періоду розвитку незалежної України представники діючої влади прагматично використовували структури громадянського суспільства для вирішення власних тактичних завдань та досягнення стратегічних цілей; структури громадянського суспільства відіграли важливу роль у процесах демократизації внутрішньополітичного життя України, проте немає підстав говорити про остаточне завершення процесу його формування; у діяльності структур громадянського

суспільства поєднуються досвід цивілізованих країн та українська специфіка, тому громадянське суспільство в українському варіанті досі виглядає недосконалим і таким, яке в будь-якому разі не зможе відповідати “ідеальним схемам”; громадські організації досить часто залишаються залежними від закордонних спонсорів, тоді як вітчизняні меценати вважають за потрібне фінансувати інші, більш прагматичні, політичні проекти; інститутам громадянського суспільства не вдалося подолати такі складні та болісні для держави проблеми, як розподіл країни на політично самодостатні регіони внаслідок президентських виборів 2004 р., дати відсіч спекуляціям на тему державної мови та помісної церкви, – аспектам важливим для досягнення спільної громадянської ідентичності; в Україні зареєстровані радикально праві та ліві рухи, які відкидають загальнолюдські демократичні цінності, базові для громадянського суспільства; гострими залишаються проблеми ксенофобії, міжконфесійних конфліктів, окремі спалахи протистояння на етнічному ґрунті, спричинені погіршенням економічної ситуації в країні.

Діяльність НДО гальмується низкою проблем, які вже тривалий час знаходяться у фокусі суспільної уваги, але так і не знайшли оптимального вирішення. До них належать наступні: недосконалість правового регулювання створення і діяльності громадських організацій; Відповідно до Плану дій Україна – ЄС на 2005 – 2007 рр. Україна взяла на себе зобов’язання прийняти до кінця 2005 р. нові закони “Про громадські організації” та “Про інформацію”, однак ці зобов’язання так і не було виконано, хоча громадські організації й запропонували проекти відповідних документів; чинне українське законодавство виключає можливість створення спільних об’єднань фізичних і юридичних осіб, що є поширеною міжнародною

практикою, зокрема в державах Західної та Центральної Європи; положення про територіальний статус забороняє діяльність громадських об'єднань у регіонах, де вони не були зареєстровані, що не відповідає передовій світовій практиці; громадські та благодійні організації, на відміну від бізнесових структур, проходять подвійну реєстрацію: статуту – в органах юстиції, юридичної особи – в місцевих органах державної реєстрації. Якщо для реєстрації бізнесових структур закон передбачає термін усього 5 днів, то для реєстрації громадських організацій – один місяць, а благодійних організацій – два місяці. Плата за реєстрацію громадських організацій (особливо міжнародних) у кілька разів перевищує плату за реєстрацію бізнесових структур; реєстр громадських об'єднань до цього часу не є відкритим та загальнодоступним. У той же час реєстри політичних партій та професійних спілок давно вже розміщені на сайті Міністерства юстиції і є загальнодоступними. Таке протиріччя дає підстави представникам громадськості стверджувати, що закритість реєстру унеможливорює ефективний громадський контроль за корупційними благодійними фондами, що створюються чиновниками; чинне законодавство забороняє громадським організаціям безпосередньо займатися комерційною діяльністю (з цією метою вони мають створювати додаткову юридичну особу). У розвинених країнах це дозволено, якщо отриманий прибуток спрямовується на провадження статутної діяльності; недостатність бюджетного фінансування та недосконалість механізмів його розподілення. Пряме бюджетне фінансування громадських організацій в Україні складає 2-3 % їхнього загального бюджету, у той час як у країнах Центральної Європи – 30-40 %, а Західної – навіть більшу частину; недостатньо задіяний механізм отримання громадськими організаціями бюджетних коштів через систему тендерів та укладання

прямих договорів на виконання конкретних проектів; відсутність дієвих правових та фінансових механізмів залучення приватного капіталу для фінансування громадських об'єднань; існуюче державне регулювання не створило достатніх стимулів для окремих громадян та бізнесових структур щодо фінансової підтримки громадських проектів та діяльності громадських і благодійних об'єднань. Не сприяють цьому, зокрема основні законодавчі акти, що регулюють фінансування неурядових організацій – Закони України “Про оподаткування прибутку підприємств”, “Про державний бюджет України”, Бюджетний кодекс України та інші нормативно-правові акти; недостатній рівень взаємодії між органами державної влади та громадськими об'єднаннями. Це пояснюється як низьким рівнем взаємної довіри, так і ставленням багатьох чиновників до представників громадських організацій як до своїх конкурентів. Все ще рідко НДО залучаються до виконання спільних проектів. Низьким залишається рівень їхньої поінформованості з боку органів державної влади та місцевого самоуправління.

Перспективи розвитку політичних інститутів громадянського суспільства в Україні залежать передовсім від еволюції партійно-політичної системи країни та її зовнішньополітичних орієнтацій. Якщо відбуватиметься рух у бік європейських політико-правових стандартів, то громадські організації та рухи відіграватимуть більш активну роль, що сприятиме поступальній еволюції громадянського суспільства. Якщо ж надалі реалізовуватиметься тенденція до авторизації та самодостатності українського політикуму, то громадська активність у політичній сфері зберігатиме характер тактичних дій, технологічно ініційованих політичними акторами заради досягнення власних стратегічних цілей.

Відповідно, така форма діяльності не матиме системного впливу на розвиток інститутів громадянського суспільства і консервуватиме його перманентно ембріональний характер.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Кількість громадян України, які беруть участь у діяльності різних громадських організацій (за даними опитувань 1994–2002 рр.)

Різновид організацій	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Клуб за інтересами	2,0	1,7	1,6	1,5	1,3	1,7	2,5	3,0	1,2
Політична партія	0,7	0,6	0,5	0,4	0,9	1,5	0,8	1,7	2,2
Суспільно-політичний рух	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,2	0,5	0,7
Екологічний рух	1,3	1,7	0,9	0,6	1,5	2,0	1,1	0,9	2,0
Громадська організація, фундація, асоціація	0,9	0,4	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8	0,7	0,7
Професійне об'єднання	3,3	2,7	1,0	0,8	1,4	2,2	1,5	1,7	0,3
Творча спілка	1,2	0,8	0,4	од	0,7	0,9	0,6	0,7	0,4
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,5	2,7	3,3	2,7	2,7	2,8	3,3	2,0

Продовження

Профспілка (крім традиційних)	2,7	2,5	2,3	2,1	2,0	2,2	2,9	1,9	2,8
Студентське товариство. Молодіжна організація	1,7	1,7	1,6	1,4	1,4	1,5	2,0	1,4	1,8
Релігійна організація. Церковна група	3,0	3,7	3,3	2,5	3,9	4,3	5,2	4,3	4,0
Об'єднання фермерів	0,7	0,3	0,2	0,2	0,3	0,6	0,7	0,2	0,9
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	1,0	1,1	0,3	0,6	0,9	1,0	1,0	0,9
Не належу до жодної громадської або політичної організації	82,2	84,1	86,7	88,0	86,6	83,8	82,9	83,6	84,1

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

НОВОСКОЛЬЦЕВА Людмила Олександрівна

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Монографія

За редакцією автора

Комп'ютерний макет - _____